

POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA

SLAVIA
ORIENTALIS

Rocznik LXXIV

Nr 3

Warszawa 2025

Wydawca:
Komitet Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk

Publikacja dofinansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

REDAKTOR NACZELNY
Andrzej Dudek

SEKRETARZ REDAKCJI
Bartłomiej Brządkiewicz

KOMITET REDAKCYJNY
Adam Bezwiński • Maria Cymborska-Leboda • Adam Fałowski • Stefan Kozak •
Izabella Malej • Eliza Małek • Jolanta Mędelska • Michael Moser •
Siergiej Nikołajew • Andriej Ranczyn • Janusz Rieger • Lucjan Suchanek

RADA NAUKOWA
Przewodnicząca: Anna Woźniak – Polska (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) •
Fłorij Bacewicz – Ukraina (Львівський національний університет ім. Івана Франка) •
Iryna Bahdanowicz – Białoruś (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск) •
Feliks Czyżewski (emeritus) – Polska (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin) •
Maria Plioukhanova – Włochy (Università degli Studi di Perugia) •
Swietłana Titarenko – Rosja (Санкт-Петербургский государственный университет)

© Copyright by Komitet Słowianoznawstwa PAN
Warszawa 2025

Od roku 2024 kwartalnik jest publikowany wyłącznie w formie elektronicznej:
<https://journals.pan.pl/slo>

ADRES REDAKCJI
„Slavia Orientalis”
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Katedra Rosjoznawstwa
30-059 Kraków, ul. Władysława Reymonta 4
E-mail: slavia-orientalis@uj.edu.pl

Skład i łamanie:
LogoScript Sp. z o.o.
logoscript@logoscript.pl
www.logoscript.pl, tel. (+48) 691 667 844

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Iwona Rzepnikowska – Представления о чудесном в избранных жанрах польской и русской народной прозы	9
Kinga Okroj – Ведьма и серый цилиндр. N.N. в романе <i>Странствия и приключения Никодима Старшего</i> Алексея Скалдина	25
Marta Lechowska – Nowa ontologia. Niezależny rosyjski teatr emigracyjny po 24.02.2022. Studium kilku przypadków	41

JĘZYKOZNAWSTWO

Lilia Citko – Старобелорусские редакции рыцарских романов в Великом княжестве Литовском и их отсутствующие южнославянские звенья . . .	59
Мар'яна Гдакович – Юридична лексика в поемі Івана Котляревського <i>Енеїда</i> : функційно-семантичні особливості та культурно-історичний контекст	73
Світлана Пахомова – Внутрішня форма слова в дзеркалі контрастивної лексикології (на матеріалі словацької та української мов)	91
Галина Кузь – Фразеологізми та сталі вислови із компонентом <i>червоний</i> : українсько-словацько-польські паралелі	103
Микола Степаненко, Світлана Педченко, Руслана Шрамко – Волітивна модальність сучасного медійного дискурсу як рецепція російсько-української війни.	119

Katarzyna Kondzioła-Pich – Rosyjski Kościół Prawosławny wobec zbrojnej agresji na Ukrainę. Narracja wojenna w kazaniach patriarchy Cyryla I 137

Dorota Dziadosz – Wizerunek Rosji i Rosjan w polskich memach internetowych trzy lata po agresji Rosji na Ukrainę 157

RECENZJE

Zofia A. Brzozowska, Andrzej R. Hołasek: CHRISTIAN RUS IN THE MAKING, eds. A. Jusupović, A. Paroń, A. Vukovich, Leiden – Boston – Singapore – Paderborn – Vienna: Brill 2025, ss. XLVI + 458 [= “Worlds of the Slavs”, vol. I]. 181

Joanna Piotrowska: Lew Tołstoj, KŁAMSTWO PATRIOTYZMU, przełożył Marek Radziwon, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2023, ss. 248. 187

Anna Kościółek, Roman Kuligowski: Dorota Kulczycka, KAROL WOJTYŁA – JAN PAWEŁ II W FILMIE. KONTEKSTY KULTUROWE I LITERACKIE, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego 2025, ss. 422. 193

CONTENTS

THE STUDY OF LITERATURE AND CULTURE

- Iwona Rzepnikowska – Representations of Miraculousness in the Selected Genres of Polish and Russian Folk Prose. 9
- Kinga Okroj – The Witch and the Grey Top Hat. N.N. in the novel *The Wanderings and Adventures of Nikodim the Elder* by Alexei Skaldin 25
- Marta Lechowska – New Ontology. Independent Russian Theatre in Exile Post 24.02.2022. A Multiple-Case Study. 41

LINGUISTICS

- Lilia Citko – Old Belarusian Editions of Chivalric Romances in the Grand Duchy of Lithuania and Their Missing South Slavic Bond. 59
- Mariana Hdakovych – Legal Vocabulary in Ivan Kotlyarevsky's Poem *Aeneid*: Functional-Semantic Features and Cultural-Historical Context 73
- Svitlana Pakhomova – Internal Form of the Word in the Mirror of Contrastive Lexicology (Based on Slovak and Ukrainian Language Material) 91
- Halyna Kuz – Phraseologisms and Set Expressions Encompassing the Component "Red": Ukrainian-Slovak-Polish Parallels 103
- Mykola Stepanenko, Svitlana Pedchenko, Ruslana Shramko – Volitive Modality of Modern Media Discourse as a Reception of the Russian-Ukrainian War. 119

Katarzyna Kondziola-Pich – The Russian Orthodox Church in the Face of the Military Aggression Against Ukraine – the Martial Narrative in Patriarch Kirill I’s Sermons	137
Dorota Dziadosz – The Image of Russia and Russians in Polish Internet Memes Three Years After Russia’s Aggression Against Ukraine	157

REVIEWS

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ

- Ивона Жепниковска – Представления о чудесном в избранных жанрах польской и русской народной прозы 9
- Кинга Окрой – Ведьма и серый цилиндр. N.N. в романе *Странствия и приключения Никодима Старшего* Алексея Скалдина. 25
- Марта Леховска – Новая онтология. Независимый русский эмигрантский театр после 24.02.2022. Исследование нескольких примеров 41

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

- Лилия Цитко – Старобелорусские редакции рыцарских романов в Великом княжестве Литовском и их отсутствующие южнославянские звенья. 59
- Мариана Гдакович – Юридическая лексика в поэме Ивана Котляревского *Энеида*: функционально-семантические особенности и культурно-исторический контекст 73
- Свитлана Пахомова – Внутренняя форма слова в зеркале контрастивной лексикологии (на материале словацкого и украинского языков). 91
- Галина Кузь – Фразеологизмы и устойчивые выражения с компонентом *красный*: украинско-словацко-польские параллели 103
- Микола Степаненко, Свитлана Педченко, Руслана Шрамко – Волитивная модальность современного медийного дискурса как рецепция русско-украинской войны. 119

Катажния Кондзиола-Пих – Реакция Русской Православной Церкви на вооружённую агрессию против Украины. Военный нарратив в проповедях Патриарха Кирилла I.	137
Дорота Дзядош – Образ России и русских в польских интернет-мемах три года после агрессии России против Украины	157

РЕЦЕНЗИИ

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Iwona Rzepnikowska

Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ЧУДЕСНОМ В ИЗБРАННЫХ ЖАНРАХ ПОЛЬСКОЙ И РУССКОЙ НАРОДНОЙ ПРОЗЫ

Representations of Miraculousness in the Selected Genres of Polish and Russian Folk Prose

ABSTRACT: This paper explores the representations of the miracle and of miraculousness in three distinct genres of Polish and Russian folk prose. This issue has repeatedly attracted the attention of researchers of Slavic folk culture, who usually focus on a set of texts representing a single genre. I believe that a comparative approach, which involves the comparison of narratives belonging to different genre models, is more insightful. In this case, they are a belief story, a tale of magic and a religious tale. The selected material reflects various aspects of beliefs about the miraculous, influenced by different worldview systems and interestingly expressed in each narrative type. Based on the above, it is possible to identify three types of miraculousness, mythological (belief-based), magical and folk-religious.

KEYWORDS: miraculousness, Slavic folklore, belief story, tale of magic, religious tale

Неотъемлемым свойством традиционного миропонимания считается вера в явления необычные, нарушающие естественное течение жизни. Будучи прорывом в обыденный ход вещей иных потусторонних существ, они могут быть демонстрацией силы как божественной, так и нечистой, демонической. Притом сакрально-возвышенное и бесовское отнюдь не противопоставляются, а образуют единый синкретический комплекс¹. Более того, представители божественного

¹ R. Tomicki, *Religijność ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław 1981, s. 29-70; Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, с. 56-59.

порядка иногда не менее агрессивны и мстительны, чем эманации нечистого, которые, в свою очередь, могут выступать защитниками справедливости и соблюдения норм поведенческого этикета². И вместе с тем, силы демонические и сакрально-чистые не равноправны и не равновелики, даже несмотря на то, что дьявол мыслится началом, обеспечивающим равновесие миропорядка. Во всем господствует и все определяет воля Божья и промысел Божий³.

Лексическими средствами выражения этих представлений о явлениях необычных, выходящих за пределы человеческого понимания, служат в основном слова *чудо* и *диво*⁴. Притом важно отметить, что обе лексемы относятся к языку самих носителей фольклорной традиции. Тем не менее частотность употребления каждой из них, а также вкладываемое содержание дифференцируются в зависимости, например, от региональной традиции и жанровых особенностей конкретных нарративов. Как показали исследования Жанны Корминой, в мифологических рассказах Русского Северо-Запада чудесное связывают исключительно с ситуациями столкновения человека с бесовским, в то время как проявления божественной силы считаются вполне естественными⁵. Что касается жанровой обусловленности чуда, то этот мотив встречается во многих текстах фольклора, притом как религиозного, так и светского характера, с чем тоже связан вопрос неодинаковой употребительности в них слова «чудо» и его смысловой наполненности.

Вопрос чуда и чудесности уже неоднократно привлекал внимание исследователей народной культуры славян, которыми обычно рассматривалась совокупность текстов, представляющих собой какой-либо один жанр⁶. Более перспектив-

² R. Tomicki, *Religijność ludowa...*, s. 34, 41-42; M. Zowczak, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000, s. 109-128; J. Ługowska, *Obrazy diabła w różnych gatunkach opowieści ludowych*, [w:] *Diabeł w literaturze polskiej*, red. T. Błażejowski, Łódź 1998, s. 12-13.

³ R. Tomicki, *Religijność ludowa...*, s. 41; Н. И. Толстой, *Очерки славянского язычества*, Москва 2003, с. 11-12.

⁴ K. Cibor, A. Kamińska, *Cuda i dziwy – znaczenia pojęcia „cud”*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1998, nr 52 (1), s. 46-51; *Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции*, отв. ред. О. В. Белова, Москва 2001.

⁵ Ж. В. Кормина, *Чудо в народной традиции: концепт и риторика*, [в:] *Концепт чуда в славянской и еврейской культурной традиции*, отв. ред. О. В. Белова, Москва 2001, с. 127.

⁶ A. Hemka, J. Ołędzki, *Wrażliwość mirakularna*, „Polska Sztuka Ludowa” 1990, nr 44 (1), s. 8-14; K. Cibor, A. Kamińska, *Cuda i dziwy...*, s. 46-51; E. Ferfecka, *Struktura świata przedstawionego polskiej legendy ludowej*, Toruń 2000 (maszynopis rozprawy doktorskiej), s. 157-164; P. Zajac, *O zaświatach niedalekich i cudach nienadzwyczajnych: „nadprzyrodzone” w kulturze ludowej na przykładzie Huculszczyzny*, Kraków 2004; T. Kalniuk, *Sokołka i Legnica jako przykłady nowych miejsc kultu religijnego we współczesnej Polsce. Prediagnoza etnologiczna*, „Teologia i Człowiek” 2022, nr 59 (3), s. 43-61; С. Ю. Неклюдов, *Чудо в бытине*, [в:] *Труды по знаковым системам IV*, отв. ред. Ю. Лотман, Тарту 1969, с. 146-159; С. Г. Лазутин, *Поэтика удивительного в сказках*, [в:] *Вопросы литературы и фольклора*, ред. С. Г. Лазутин, Воронеж 1973, с. 167-180; *Чудо у словенских културама*, ред. Д. Ајдачић, Београд – Нови Сад 2000; *Концепт чуда...*; В. В. Карпова, *Концепт ‘чудо’ в вологодской волшебной*

ным, как нам кажется, является дифференцирующий подход, предполагающий сопоставление нарративов, относящихся к разным жанровым моделям. Поэтому в настоящей статье предпринята попытка проследить понимание чудесного в трех показательных, на наш взгляд, жанрах народной прозы, а именно в мифологическом рассказе и сказках, волшебной и легендарной. Некоторый опыт реализации похожего замысла представляет словарная статья Виолетты Врублевской⁷, по понятным причинам имеющая, скорее, обзорный характер и учитывающая лишь состояние исследования этой проблемы в отечественной фольклористике. Тем временем неоцененный вклад в разработку вопроса жанровой специфики чудесного внесли российские ученые. Поэтому в данной статье мы решили учесть научную традицию, сложившуюся в этом отношении в Польше и в России. По мере необходимости приводятся текстовые репрезентации определенных сюжетных типов, отмеченных в соответствующих указателях⁸.

Выбор материала для анализа продиктован тем, что он отражает различные аспекты представлений о чудесном, на которые, в свою очередь, оказали влияние разные мировоззренческие системы, интересно преломившиеся в каждом из указанных типов повествований. Исходя из вышесказанного, можно выделить мифологический, волшебско-сказочный и сказочно-легендарный типы чудесности.

1. Свойства чудесности в мифологических рассказах

Настоящие рассуждения уместно начать с анализа мифологических рассказов, поскольку в них исключительно ярко сохранился комплекс дохристианских верований об иномирном, притом в его демоническом варианте. Можно даже сказать, что в мире былички непрерывно осуществляется действие потусторонних сил, как результат традиционных представлений о полицентричности окружающего пространства. Поэтому как бы человек ни старался, ему постоянно приходилось сталкиваться с «хозяином» той или иной территории⁹. Именно эта близость и неизбежность пересечения «этого» и «иного» миров, вполне реальная возможность вторжения потустороннего в пространство человека сильно выделяет мифологический тип чудесности среди прочих. Судя по традиционным верованиям, а также количеству мифологических и религиозных сюжетов, зафиксированных в указателях народной прозы, существовала большая веро-

сказке: функции текстообразования, система лексических и грамматических репрезентаций. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Вологда 2018, 214 с.

⁷ V. Wróblewska, *Cudowność*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, t. I, red. V. Wróblewska, Toruń 2018, s. 352-361.

⁸ Далее при ссылке на эти источники используются принятые в научной литературе сокращения: Т – J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1, Wrocław 1962 и СУС – Л. Г. Бараг и др., *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*, Ленинград 1979.

⁹ Э. В. Померанцева, *Мифологические персонажи в русском фольклоре*, Москва 1975, с. 21.

ятность встречи с носителем сакрума в его демонической разновидности, чем священной, чистой.

В качестве примера, иллюстрирующего этот тип чудесности, сошлемся на рассказы о покойнике, потревоженном человеком (Т 366 «*Trup upomina się o swoją własność*» («Труп требует свою собственность») и Т 470* «*Zmarły urażony*» («Обиженный умерший»))¹⁰. Притом непочтительное обращение с умершим бывает вполне сознательным или напротив – совсем непреднамеренным. У мертвеца похищается какая-либо вещь, его толкают, пинают ногой его череп или приглашают в гости, что, однако, выходит за рамки ритуала. Иногда человек проявляет особую наглость, вырезая у покойника печень, которая затем поедается¹¹ или обращаясь к умершим с пригласительной фразой непосредственно после дефекации лошади¹². Как правило, все это происходит на кладбище, в пограничное время суток, т. е. в обстоятельствах, предполагающих непременно появление потусторонних сил. И все же незамедлительная реакция покойников на совершаемое с ними (напр., отклик на приглашение) вызывает настоящее удивление у инициаторов контакта с потусторонним, переходящее затем в ужас. Таким образом, проявление сверхъестественного, которое, в сущности, было предсказуемым не становится от этого менее страшным и опасным для человека¹³.

Осознав ненормативность своего поведения, герой предпринимает ряд усилий, направленных на избавление от вредоносного воздействия представителей «иногo» мира. Именно вокруг этой темы и строится весь сюжет. Примечательно, что в качестве защиты от мифологических персонажей преимущественно применяются религиозные профилактические меры¹⁴. Герои обращаются к священнику, который учит их правилам поведения при покойнике. Он рекомендует использование предметов и действий, связанных с христианским культом, таких как исповедание, крестное знамение, Святые Дары, обведение себя кругом при помощи освященного мела. Тем не менее, что бы ни делал герой былички, какие бы меры ни предпринимал, вопрос об аксиологической непредсказуемости его участи этим не снимается. В этом отношении быличечный тип чудесности, всегда устрашающий и опасный для человека, сильно отличается от чудесности волшебного и народно-религиозного типа¹⁵. Если, скажем, герой волшебной

¹⁰ Формально отнесенные к группе волшебных сказок, они соответствуют жанровым установкам мифологических рассказов. См. И. Жепниковска, *Образ покойника в прозаических жанрах польского фольклора*, «Фольклор: структура, типология, семиотика» 2020, № 3 (1), с. 128-143.

¹¹ Т 366, О. Kolberg, *Dzieła wszystkie. Krakowskie 7* (3), Wrocław – Kraków – Warszawa 1979 (1884), s. 67.

¹² Т 470*, Sz. Gonet, *Wierzenia ludowe ze Suchej*, „Lud” 1910, t. 16, s. 89.

¹³ И. Жепниковска, *Образ покойника...*, с. 130-134.

¹⁴ Об использовании освященных предметов и христианской символики в качестве оберегов в различных славянских традициях см. Е. Е. Левкиевская, *Славянский оберег: семантика и структура*, Москва 2002, с. 150-156.

¹⁵ Э. В. Померанцева, *Мифологические персонажи...*, с. 23; А. Mianeki, *Kilka uwag o genealogii podań wierzeniowych*, „Literatura Ludowa” 1999, nr 2, s. 56-59; V. Wróblewska, *Cudowność...*, s. 359.

сказки, сначала обидев потенциального дарителя, но вовремя опомнившись, все же получает от него совет или магический предмет, а протагонист религиозной сказки, искренне сожалея о совершенных грехах, заслуживает прощения¹⁶, то ситуация героя былички совершенно иная. Главная причина в том, что ход и исход событий определяется не человеком, а сверхъестественным персонажем¹⁷, действия которого, в сущности, непредсказуемы. Сказанное подтверждается дальнейшим ходом событий, раскрывающих еще одно свойство чудесного мифологического типа.

Рассматриваемые нами нарративы примечательны тем, что их человеческому герою предстоит повторное столкновение с иномирными сущностями, происходящее на этот раз в освоенном им пространстве. Несмотря на это общая атмосфера ужаса последовательно нагнетается, достигая критической точки в финале повествования, когда окончательно выясняется настоящая природа потусторонних пришельцев и, следовательно, степень их демоничности (т. е. злокозненности). Она оказывается разной, из чего вытекает, что опыт сверхъестественного, непостижимого не укладывается в рамки обыденного знания. Несомненно, признаками полноценных мифологических персонажей обладают иномирные герои фабулатов типа Т 366. Поскольку с ними необходимо тактильное общение (т. е. похищенный головной убор следует поместить на надлежащее ему место), испытываемое человеком чувство особенной тревоги оправдывает следующая за этим преимущественно трагическая развязка сюжета. Нередко приводятся жуткие подробности гибели героев, они обезглавливаются, проваливаются вместе с мертвецом сквозь землю или умирают от страха¹⁸. В свою очередь, опасения, испытываемые героями записей типа Т 470* в отношении предполагаемых ими печальных последствий визита иномирных гостей, не подтверждаются их поведением в момент прихода, хотя сам этот приход преподносится рассказчиком как событие, нарушающее нормальное течение жизни. Их удается задобрить предпринятыми профилактическими мерами, и даже, как выясняется, спасти от посмертной неприкаянности, на которую их мог обречь своим легкомысленным поведением человек. В крайне редких случаях за приступами страха героя следует его кончина, но это, скорее, результат соприкосновения со смертью, воплощением которой видится покойник, а не результат его активного вредоносного воздействия на человека.

Из выше сказанного вытекает, что степень интенсивности проявления чудесного в его мифологической разновидности не исчерпывается ни его максимальной злокозненностью, ни предельной нейтрализацией, которой, кстати, отнюдь не отменяется чувство страха перед потусторонним как результат соприкосновения со смертью, воплощением которой видится покойник.

¹⁶ Ср. Т 756В „Madejowe łoże”; СУС 756В «Кумова кровать (Разбойник Мадей)».

¹⁷ В. П. Зиновьев, *Русский фольклор Восточной Сибири*, кн. 1, Иркутск 2019, с. 285.

¹⁸ И. Жепниковска, *Образ покойника...*, с. 138.

2. Представления о чудесном в волшебной сказке

Исследователи волшебной сказки единодушно подчеркивают, что в ней исключительно ярко воплотились представления об удивительном, невероятном, о том, чего не бывает в реальной жизни. Именно в ней, как пишет Сергей Лазутин, «несравненно больше, чем в каком-либо другом виде сказок, фантастического, выдуманного и нереального»¹⁹. По выражению Евгения Н. Трубецкого, в сказочном мире мы видим, «подъём к чудесному над действительным»²⁰. О том, что сказка привлекательна и интересна прежде всего своим необыкновенным, чудесным миром, следующим образом писал Владимир Аникин:

Сказка создала поразительно живой, замысловатый мир. Всё в нём необыкновенно: люди, земля, горы, реки, деревья, даже вещи, предметы, орудия труда, и те приобретают в сказках чудесные свойства. Топор сам рубит лес, дубина сама бьёт врагов, мельница мелет без человека. Из сумы выскакивают здоровенные парни, готовые оказать услугу. Взмывает в поднебесье ковёр-самолёт. В небольшом сундучке помещается большой город с жителями, домами, улицами²¹.

Поэтому чудесно-фантастическое начало считается отличительным жанровым признаком волшебной сказки. Некоторые исследователи «чудесное» как категорию сказочной поэтики считают синонимом понятий «волшебное» и «фантастическое», подчеркивая при этом, что волшебное чудо – это чудо в собственном смысле слова, т. е. принципиальная (реальная) невозможность²².

И вместе с тем мир волшебной сказки может быть назван чудесным лишь с точки зрения слушателя. «При взгляде на него „изнутри“ (как бы „глазами героя“) он оказывается совершенно нечудесным», вполне обыкновенным и нормальным, никого не удивляющим»²³. Именно это несовпадение точек зрения героя и слушателя-читателя на возможность/невозможность событий является условием чудесного мира волшебной сказки²⁴. По всей вероятности, именно расхождением взглядов можно объяснить совершенно разную практику определения чудесности волшебного типа, принадлежащую исследователям и самим носителям фольклора. Как правило, в терминологии, созданной фольклористами, наблюдается бóльшая или меньшая дифференциация в этом отношении. В указателе польской народной сказки, например, словом « *cudowny* » (русс. чудесный) определяются всего два сюжетных типа (Т 574, Т 610). Наиболее употребительными, применяемыми к целым группам сюжетов, оказались эпитеты « *nadludzki* »

¹⁹ С. Г. Лазутин, *Поэтика удивительного в сказках...*, с. 179.

²⁰ Е. Н. Трубецкой, *Иное царство и его искатели в русской народной сказке*, Москва 1922, с. 8.

²¹ В. П. Аникин, *Русская народная сказка*, Москва 1977, с. 78.

²² Е. М. Неёлов, *Волшебство-сказочные корни научной фантастики*, Ленинград 1986, с. 18.

²³ С. Ю. Неклюдов, *Чудо в бытине...*, с. 147.

²⁴ Е. М. Неёлов, *Волшебство-сказочные корни...*, с. 22.

(русск. надчеловеческий, Т 460-559 и Т 650-649), «nadprzyrodzony» (русск. сверхъестественный, Т 300-459 и Т 700-749), «magiczny» (волшебный, Т 319, Т 372, Т 515, Т 518, Т 560-649), «zaklęty» (заколдованный, Т 418, Т 435, Т 456, Т 457), «zaszażowany» (заколдованный, Т 314, Т 453). Это особенно примечательно на фоне указателя восточнославянской волшебной сказки, в котором, в сущности, все группы сказочных типов определяются словом «чудесный»²⁵. Если, в свою очередь, присмотреться к самим текстам волшебных нарративов, то частотность появления в них слов, относящихся к интересующему нас явлению, весьма невелика²⁶.

Составляя эстетическую основу сказки, атмосфера чудесно-невероятного создается рядом приемов и средств. В их числе особое место занимают специальные «операторы волшебства», в которых это волшебство концентрируется и материализуется²⁷. Это прежде всего чудесные предметы и помощники. Иногда они вполне обыкновенны на вид и только осуществляемые с их помощью метаморфозы, невероятные подвиги, перемещения во времени и пространстве выявляют из ряда вон выходящие их свойства²⁸. Ничем сначала не примечательный жеребенок оказывается не только надежным средством транспорта, но и доверенным советчиком, чьи наставления обеспечивают (или, по крайней мере, должны обеспечить) герою достижение поставленной перед ним цели²⁹. В свою очередь, из внутренностей совсем обычного бычка (за исключением его способности говорить по-человечески) вырастает совсем необычная яблоня (реже груша), плоды которой привлекают потенциальных женихов падчерицы невероятно красивым ароматом или золотой окраской³⁰. Неординарность плодоносящего дерева заключается еще и в том, что оно опускает свои ветви только перед девушкой нравственно безупречной. Небезынтересно отметить, что как форма существования чудесного помощника яблоня, вырастающая из яблока или семян, добытых из кишек убитого животного, воплощает одновременно идею бессмертия и вечного возрождения жизни³¹.

Кроме этих собственно волшебных чудес, совершаемых «специализированными» предметами и помощниками, необходимо особо отметить общую чудесность атмосферы, невероятность всего происходящего в сказке. Поэтому вслед за Евгением Неёловым можно сказать, что мир народной волшебной сказки чудесен

²⁵ Бараг и др. 1979, 103-185.

²⁶ В. В. Карпова, *Концепт 'чудо'...*

²⁷ С. Ю. Неклюдов, *Особенности изобразительной системы в долитературном повествовательном искусстве*, [в:] *Ранние формы искусства: сб. статей*, отв. ред. Е. М. Мелетинский, Москва 1972, с. 196.

²⁸ M. Wójcicka, *Przedmiot (środek) magiczny*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej...*, t. III, s. 80-85.

²⁹ Т 531 „Koń pomocnik”, A. Saloni, *Lud wiejski z okolic Przeworska*, „Wisła” 1898, t. 12, s. 723.

³⁰ Ср. Т 511 «Macocha i pasierbica»; СУС 511 «Чудесная корова».

³¹ В. Е. Добровольская, *Предметные реалии русской волшебной сказки*, Москва 2009, с. 72; I. Rzepnikowska, *Jabłko (jabłoń)*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej...*, t. II, s. 82.

вдвойне³². В первую очередь это достигается отменой наших реальных представлений о неотвратимости времени, о невозможности повернуть его вспять, растянуть или, напротив – совсем его сократить³³. Достаточно добыть и съесть молодильные яблоки, чтобы вернуть молодость, или sprysнуть изрубленное тело неживой водой, чтобы оно срослось, а затем живой, чтобы мертвого вернуть к жизни. Благодаря этой особой концепции времени в сказке решается извечная проблема преходящности человеческого существования³⁴.

Общая чудесная атмосфера волшебной сказки определяется еще содержащимися в ней особыми пространственными представлениями, обусловленными необходимостью перемещений героев между качественно разными территориями. Притом нет потребности их резкого противопоставления по горизонтали или вертикали (что в сущности характерно лишь для классической сказки), поскольку упомянутое качество сказки сохраняется и в случае, когда героями не преодолеваются огромные расстояния. Достаточно одного проявления чудесного, чтобы понять, что и «в некотором царстве» есть особые места, являющиеся средоточием этих сил³⁵.

Очень важным свойством волшебнo-сказочной чудесности является ее светлый и жизнерадостный характер, что особенно заметно при сравнении со страшной и зловещей чудесностью быличечного типа. Волшебством объясняется невероятная легкость, «с которой в сказке совершаются отдельные события, превращения, побег, подвиги, находки и т. п.»³⁶. И даже если, как утверждает Дмитрий Лихачев, сказочное волшебство вторично по отношению к этому отсутствию сопротивления среды, нуждавшемуся именно в таком «реальном» оправдании, это отнюдь не уменьшает его роли в создании упомянутой выше общей чудесной атмосферы волшебных нарративов. Похоже как не уменьшает его роли и природы отмеченная Сергеем Неклюдовым сугубо рациональная (а не иррациональная) функция волшебства в интересующей нас жанровой разновидности сказки. Оно, как пишет исследователь, возникает на месте «обрыва сюжетной синтагмы, когда два соседних элемента оказываются разобщены от-

³² Е. М. Неелов, *Волшебнo-сказочные корни...*, с. 20.

³³ В. А. Бахтина, *Время в волшебной сказке*, [в:] *Проблемы фольклора: сб. ст.*, отв. ред. Н. Кравцов, Москва 1975, с. 163.

³⁴ Как ни странно, анализ сказки на мифо-ритуальном уровне выявляет совершенно противоположную концепцию времени. Столкновение со смертностью и сексуальностью обуславливает главный экзистенциальный опыт сказочного героя, а заодно и слушателя данной истории, сущность которого сводится как раз к преходящности человеческого существования, его вовлеченности во время. И. Жепниковска, *Функционально-семантическая значимость молчания в волшебной сказке*, «Проблемы исторической поэтики» 2022, т. 20 (1), с. 19-21.

³⁵ В. А. Бахтина, *Пространственные представления в волшебных сказках*, «Фольклор народов РСФСР» 1974, вып. 1, с. 90-91; I. Rzepnikowska, *Rosyjska i polska bajka magiczna (AT 480) w kontekście kultury ludowej*, Toruń 2005, s. 77-91, 125-139.

³⁶ Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979, с. 339.

сутствием необходимой валентной связи», помогая таким образом создавать логику сказочного мира³⁷.

Светлый и жизнерадостный характер волшебной сказочной чудесности важен и непосредственно связан с точкой зрения героя сказки. Сказочное «невозможное» находится в пределах мира, «возможного» с точки зрения «изнутри», мира, в котором нет ничего сверхъестественного³⁸.

Чудеса в волшебной сказке лишь отчасти являются результатом произвольной фантазии людей. Во многих случаях они «этнографичны», т. е. генетически восходят к народным обрядам и представлениям или связаны с ними опосредованно. Притом вслед за Владимиром Проппом целесообразно говорить о трех типах соотношения волшебной сказки и обряда, т. е. о прямом соответствии, переосмыслении обряда сказкой и об обращении обряда, когда в сказке сохраняются все его элементы, но изменяются его трактовка, мотивировка и значение³⁹. Вот, например, эпизод дежурства сына на могиле отца не является чудесным, поскольку отражает реальные обрядовые действия, связанные с необходимостью дежурства на могиле ближайшего родственника. Чудо совершается лишь тогда, когда умерший отец встает из могилы отца и одаривает сына волшебными помощниками или диковинками⁴⁰.

3. Природа чудесного в легендарной сказке

В религиозной сказке, пожалуй, наиболее полно воплотились общенародные представления о чудесном. Оно лежит в основе повествования, определяет его структуру, систему образов и изобразительных средств⁴¹. Это демонстрация силы как божественной, так и нечистой, демонической, подтверждение их присутствия среди людей и участия в повседневной жизни человека. Поэтому чудесное может проявить себя в любое время в обычных для людей условиях жизни и хозяйственной деятельности. Лучшим примером повествований такого типа являются нарративы о том, как Христос и святые спускаются с небес и странствуют по земному миру в виде нищих. Их цель – проверить соблюдение людьми основных религиозно-этических принципов Декалога и в наглядной фор-

³⁷ С. Ю. Неклюдов, *Чудо в бытине...*, с. 156.

³⁸ Е. М. Неелов, *Волшебные сказочные корни...*, с. 21.

³⁹ В. Я. Пропп, *Исторические корни волшебной сказки*, Москва 2000, с. 9-13, ср. Л. Г. Бараг, *Сказочная фантастика и народные верования (По материалам белорусского фольклора)*, «Советская этнография» 1966, № 5, с. 15-27; А. А. Иванова, *К вопросу о происхождении вымысла в волшебной сказке*, «Советская этнография» 1979, № 3, с. 114-122.

⁴⁰ А. А. Иванова, *К вопросу...*, с. 117.

⁴¹ С. Н. Азбелев, *Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров)*, [в:] *Славянский фольклор и историческая действительность*, отв. ред. А. М. Астахова, Б. Н. Путилов, В. К. Соколова, Москва 1965, с. 13; Е. Kosowska, *Legenda. Kanon i transformacje. Św. Jerzy w polskiej kulturze ludowej*, Wrocław 1985, s. 74-75; A. Woźniak, *Podanie i legenda. Z badań nad rosyjską prozą ludową*, Lublin 1988, s. 64-65.

ме продемонстрировать последствия их игнорирования. Следовательно, очень важной особенностью чудесности легендарного типа является прочная сопряженность с идеей кары за несправедливые поступки и награды за добро, т. е. оно служит показателем нравственного облика человека, его моральных качеств⁴². Представители сверхъестественных сил могут и не участвовать в развитии конфликта. Имеются в виду те случаи, когда они не персонифицированы и не явлены, а обнаруживают себя и свое всеведение в человеческих болезнях или бедах, выручая героя из трудного положения в ответ на его веру и молитвы.

В наиболее наглядной и убедительной форме это свойство чудесности легендарного типа реализуют двухходовые нарративы, основанные на приеме повторения с противопоставлением персонажей. Как правило, их герои подвергаются одному и тому же испытанию, но их реакции оказываются крайне противоположными. Итак, Христос и св. Петр в виде нищих странников просят милостыню или приют. Мужик, который из чистых побуждений угощает незнакомцев, становится состоятельным человеком. У него чудесным образом прибавляется имущество, в том числе увеличивается домашний скот. Его скупой сосед в наказание весь день должен выполнять работу, не приносящую никакой пользы, или страдает от своих бессмысленно загаданных желаний (Т 750А «*Życzenia spełnione*»). В свою очередь, пренебрежительное отношение работающего в поле богатого мужика к приветствию путника влечет за собой неурожай. Бедный крестьянин, который на приветствие отвечает приветствием, осенью собирает на своей неплодородной земле обильный урожай (СУС – 750В* «Чудесный странник»).

Небезынтересно отметить, что в легенде чудо чаще всего является даром, представляющим хозяйственную ценность для крестьянина, как приплод домашних животных, воскресение вола, лопатка которого была подана странникам к ужину или чудесное умножение скудного запаса муки (Т 750В «*Jałmużna biedaka*»). Таким образом, чудо воспринимается как дар, улучшающий материальное положение бедняка, конец забот о хлебе насущном. Собственно, в нарративах данного типа воплотилась народная трактовка Христа, Богоматери и святых как источника всякой благодати и земной справедливости, которую крестьянин выпрашивал усердной молитвой и постом⁴³.

Важно добавить, что по своей эффектности формы наказания человека неузнанной святой силой иногда прямо пропорциональны яркости форм награждения. К примеру, мать чудесным образом прирастает к сыновьям в ответ на намерение продать ее (СУС 779С* «Наказание за непочтение к матери»), а скупая хозяйка обращается в животное или должна кормить грудью змей за то, что угостила странников лишь маленьким кусочком хлеба несмотря на его

⁴² E. Ferfecka, *Struktura świata przedstawionego...*, s. 157-163; Ю. М. Шеваренкова, *Легенды-былички как жанровая разновидность фольклорной легенды*, «Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия: Филология» 2003, № 1, с. 52.

⁴³ E. Ferfecka, *Struktura świata przedstawionego...*, s. 154-155.

невероятное увеличение в печи (Т 751А «Chciwa baba (zamiana w zwierzę)»; СУС 751В «Скупая хозяйка»).

Осуществление посредством чуда-дара извечной человеческой мечты именно о земном, а не потустороннем, благополучии в какой-то степени приближает легенду к волшебной сказке. В отличие, однако, от последней, в которой мерой жизненного успеха является женитьба на царской дочери и полцарства, карьера героя нарративов легендарного типа приобретает формы менее ошеломляющие, но вполне желанные, как, например, драгоценности или деньги. Итак, бедный мужик, которому в ночь на Рождество Христово («в Христовску ночь») никто из соседей не дал огня, попросил его у покойника (СУС 751 В* «Старик с золотыми углями»). Из горящих углей в доме бедняка «сделался свет-огонь и стал полный золота и серебра»⁴⁴. Похожим образом угли добывают соседи, но от них в их доме возникает пожар в наказание за испытываемое ими чувство досады, вызванное неожиданным благополучием их бедного односельчанина. Попутно добавим, что для данной сказки не существенным, по сути дела, оказалось соблюдение героями запрета на одалживание огня в неурочное время, особенно в Сочельник⁴⁵, выполняющее чисто сюжетно-композиционную функцию и служащее мотивировкой необходимости покинуть героем дом⁴⁶.

В случае чуда легендарного типа человек никогда не получает над ним власти, как это происходит, скажем, в волшебных повествованиях. В качестве примера приведем нарративы о чудесной молотьбе Т 752А „Młócenie ogniem” (= СУС 752А „Чудесная молотьба огнем”) и чудесном омоложении Т 753 „Kowal i Chrystus (Odmłodzenie)” (=СУС 753 „Чудесное омоложение (перековка”). Они убедительно показывают, что различные трансмутации, проводимые с помощью огня, способны осуществлять лишь представители сакрума, притом не только в божественном варианте⁴⁷. Это представление, возможно, связано еще и с тем, что Иисус Христос, св. Петр и др. выступают не только как хозяева природных стихий, в данном случае огня, но и как повелители времени. Поэтому любые попытки подражания божественным действиям оборачиваются для человека печальными последствиями, все имение негостеприимного и скупого мужика (бабы) поглощает пожар, когда он пытается молотить хлеб огнем, а омолаживаемый кузнецом старик гибнет. Иногда результатом бесправного имитирования демиургических актов становится ущербное творение, видимый знак которого –

⁴⁴ Н. Е. Ончуков, *Северные сказки*, кн. 1, Санкт-Петербург 1998, с. 360.

⁴⁵ Одалживание огня в традиционной культуре было строго регламентировано. Запрещалось, например, выдавать огонь после захода солнца, в праздники, особенно в Сочельник во избежание опасности, чтобы целый год не просить огня у соседей. См. О. В. Белова, Е. С. Узенёва, *Огонь*, [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 3, ред. Н. И. Толстой, Москва 2004, с. 515.

⁴⁶ I. Rzepnikowska, *Semantyka i funkcje żywiołu ognia w bajce ludowej i legendzie*, „Przegląd Ruscystyczny” 2019, nr 1 (165), s. 48.

⁴⁷ Ср. СУС 753, *Сказки Ленинградской области*, собр. и подгот. к печати В. Бахтин и П. Ширяева, Ленинград 1976, № 68.

хромота кузнеца. Таким образом, легендарный сюжет приобретает этиологический характер, объясняющий сверхъестественное происхождение кузнечного ремесла.

Стоит отметить, что даже в таких чудесных по своему содержанию легендарных сюжетах чудо – это показатель нравственного облика человека. Лишь люди, отличающиеся духовной красотой, заслуживают того, чтобы вернуть им молодость или красоту, т. е. в сущности они заслуживают поворота судьбы к лучшему.

В заключение наших рассуждений, следует сказать, что затронутый в них вопрос чудесности, т. е. явлений, событий и персонажей, существование и действия которых невозможно объяснить объективно, несомненно требует дальнейших исследований. С одной стороны, они должны быть направлены на включение в область научных интересов всей совокупности жанров народного словесного творчества, для которых характерна данная категория, с другой – на выявление в них сходств и разниц в ее трактовке. Даже относительно большой опыт работы, накопленный в ходе исследования волшебного-сказочного типа чудесности, не исчерпывает сложности вопроса. Насколько нам известно, не раскрытой остается, например, проблема его возможного воздействия на сказочно-легендарные формы чудесности. Похоже дело обстоит с вопросом предполагаемых видоизменений, происходящих с волшебным-сказочным чудесностью под влиянием мифологических персонажей в случае, если они попадают в образную систему волшебных повествований⁴⁸.

References

- Anikin V. P., *Russkaya narodnaya skazka*, Moskva 1977.
- Azbelev S. N., *Otnosheniye predaniya, legendy i skazki k deystvitel'nosti (s tochki zreniya razgranicheniya zhanrov)*, [v:] *Slavyanskiy fol'klor i istoricheskaya deystvitel'nost'*, otv. red. A. M. Astakhova, B. N. Putilov, V. K. Sokolova, Moskva 1975.
- Bakhtina V. A., *Prostranstvennyye predstavleniya v volshebnykh skazkakh*, «Fol'klor Narodov RSFSR» 1974, № 1.
- Bakhtina V. A., *Vremya v volshebnoy skazke*, [v:] *Problemy fol'klora*, otv. red. N. Kravtsov, Moskva 1975.
- Barag L. G., *Skazochnaya fantastika i narodnyye verovaniya (Po materialam belorusskogo fol'klora)*, «Sovetskaya etnografiya» 1966, № 5.
- Barag L. G. i dr., *Sravnitel'nyy ukazatel' syuzhetov. Vostochnoslavyanskaya skazka*, Leningrad 1979.
- Belova O. V., Uzeneva Ye. S., *Ogon'*, [v:] *Slavyanskiye drevnosti. Etnolingvisticheskiy slovar'*, red. N. I. Tolstoy, t. 3, Moskva 2004.
- Berezovich Ye. L., *O nekotorykh aspektakh kontsepta chudo v yazykovoy i fol'klornoy traditsii Russkogo Severa*, [v:] *Kontsept chuda v slavyanskoy i yevreyskoy kul'turnoy traditsii*, otv. red. O. V. Belova, Moskva 2001.

⁴⁸ И. А. Разумова, *Сказка и быличка (мифологический персонаж в системе жанра)*, Петрозаводск 1993.

- Cibor K., Kamińska A., *Cuda i dziwy – znaczenia pojęcia „cud”*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 1998, nr 52 (1).
- Čudo u slovenskim kulturama, red. D. Ajdačić, Beograd – Novi Sad 2000.
- Dobrovol'skaya V. Ye., *Predmetnyye realii russkoy volshebnoy skazki*, Moskva 2009.
- Gonet Sz., *Wierzenia ludowe ze Suchej*, „Lud” 1910, nr 16.
- Hemka A., Olędzki J., *Wrażliwość mirakularna*, „Polska Sztuka Ludowa” 1990, nr 44 (1).
- Ferfecka E., *Struktura świata przedstawionego polskiej legendy ludowej*, Toruń 2000, (maszynopis rozprawy doktorskiej).
- Ferfecka E., *Święci i grzesznicy. Bohater jako jeden z wyznaczników gatunkowych legendy ludowej*, [w:] *Genologia literatury ludowej: studia folklorystyczne*, red. A. Miancki, V. Wróblewska, Toruń 2002.
- Ivanova A. A., *K voprosu o proiskhozhdenii vymysla v volshebnoy skazke*, «Sovetskaya etnografiya» 1979, № 3.
- Kalniuk T., *Sokółka i Legnica jako przykłady nowych miejsc kultu religijnego we współczesnej Polsce. Poddiagnoza etnologiczna*, „Teologia i Człowiek” 2022, nr 59 (3).
- Karpova V. V., *Kontsept 'chudo' v vologodskoy volshebnoy skazke: funktsii tekstoobrazovaniya, sistema leksicheskikh i grammaticheskikh reprezentatsiy*. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk, Vologda 2018.
- Kontsept chuda v slavyanskoy i yevreyskoy kul'turnoy traditsii*, otv. red. O. Belova, Moskva 2001.
- Kolberg O., *Dziela wszystkie. Krakowskie 7* (3), Wrocław – Kraków – Warszawa 1979 (1884).
- Kormina Zh. V., *Chudo v narodnoy traditsii: kontsept i ritorika*, [v:] *Kontsept chuda v slavyanskoy i yevreyskoy kul'turnoy traditsii*, otv. red. O. V. Belova, Moskva 2001.
- Kosowska E., *Legenda. Kanon i transformacje. Św. Jerzy w polskiej kulturze ludowej*, Wrocław 1985.
- Krzyżanowski J., *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1, Wrocław 1962.
- Lazutin S. G., *Poetika udivitel'nogo v skazkakh*, [v:] *Voprosy literatury i fol'klora*, red. S. G. Lazutin, Voronezh 1973.
- Levkiyevskaya Ye. Ye., *Slavyanskiy obereg: semantika i struktura*, Moskva 2002.
- Likhachev D. S., *Poetika drevnerusskoy literatury*, Moskva 1979.
- Ługowska J., *Obrazy diabła w różnych gatunkach opowieści ludowych*, [w:] *Diabeł w literaturze polskiej*, red. T. Błażejowski, Łódź 1998.
- Miancki A., *Kilka uwag o genologii podań wierzeniowych*, „Literatura Ludowa” 1999, nr 2.
- Neklyudov S. Yu., *Chudo v byline*, [v:] *Trudy po znakovym sistemam*, t. IV, otv. red. Yu. Lotman, Tartu 1969.
- Neklyudov S. Yu., *Osobennosti izobrazitel'noy sistemy v doliteraturnom povestvovatel'nom iskusstve*, [v:] *Ranniye formy iskusstva*, otv. red. Ye. M. Meletinskiy, Moskva 1972.
- Neyelov Ye. M., *Volshebno-skazochnyye korni nauchnoy fantastiki*, Leningrad 1986.
- Nikitina S. Ye., *O „chude” v ustnykh religioznykh tekstakh*, [v:] *Kontsept chuda v slavyanskoy i yevreyskoy kul'turnoy traditsii*, otv. red. O. V. Belova, Moskva 2001.
- Onchukov N. Ye., *Severnyye skazki*, kn. 1, Sankt-Peterburg 1998.
- Pomerantseva E. V., *Mifologicheskiye personazhi v russkom fol'klore*, Moskva 1975.
- Propp V. Ya., *Istoricheskiye korni volshebnoy skazki*, Moskva 2000.
- Razumova I. A., *Skazka i bylichka (mifologicheskiy personazh v sisteme zhanra)*, Petrozavodsk 1993.

- Rzepnikowska I., *Rosyjska i polska bajka magiczna (AT 480) w kontekście kultury ludowej*, Toruń 2005.
- Rzepnikowska I., *Jabłko (jabłoń)*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. V. Wróblewska, t. II, Toruń 2018.
- Rzepnikowska I., *Semantyka i funkcje żywiołu ognia w bajce ludowej i legendzie*, „Przegląd Rusycystyczny” 2019, nr 1 (165).
- Saloni A., *Lud wiejski z okolic Przeworska*, „Wisła” 1898, t. 12.
- Skazki Leningradskoy oblasti*, sobr. i podgot. k pechati V. Bakhtin i P. Shiryayeva, Leningrad 1976.
- Słownik polskiej bajki ludowej*, red. V. Wróblewska, t. I-III, Toruń 2018.
- Shevarenkova Yu. M., *Legendy-bylichki kak zhanrovaya raznovidnost' fol'klornoy legendy*, «Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. Seriya: Filologiya» 2003, № 1.
- Tolstoy N. I., *Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike*, Moskva 1995.
- Tolstoy N. I., *Ocherki slavyanskogo yazychestva*, Moskva 2003.
- Tolstaya S. M., *Magiya obmana i chuda v narodnoy kul'ture*, [v:] *Logicheskii analiz yazyka: Istina i istinnost' v kul'ture i yazyke*, otv. red. N. I. Arutyunova, N. K. Ryabtseva, Moskva 1995.
- Tomicki R., *Religijność ludowa*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. II, red. M. Biernacka, M. Frankowska, W. Paprocka, Wrocław 1981.
- Trubetskoy Ye. N., *Inoye tsarstvo i yego iskateli v russkoy narodnoy skazke*, Moskva 1922.
- Woźniak A., *Podanie i legenda. Z badań nad rosyjską prozą ludową*, Lublin 1988.
- Wójcicka M., *Przedmiot (środek) magiczny*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. V. Wróblewska, t. III, Toruń 2018.
- Wróblewska V., *Cudowność*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, red. V. Wróblewska, t. I, Toruń 2018.
- Zajac P., *O zaświatach niedalekich i cudach nienadzwyczajnych: „nadprzyrodzone” w kulturze ludowej na przykładzie Huculszczyzny*, Kraków 2004.
- Zhepnikovska I., *Obraz pokojnika v prozaicheskikh zhanrakh pol'skogo fol'klora*, „Fol'klor: struktura, tipologiya, semiotika” 2020, № 3 (1).
- Zhepnikovska I., *Funktsional'no-semanticheskaya znachimost' molchaniya v volshebnoy skazke*, „Problemy istoricheskoy poetiki” 2022, № 20 (1).
- Zinov'yev V. P., *Russkiy fol'klor Vostochnoy Sibiri*, t. 1, Irkutsk 2019.
- Zowczak M., *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Iwona Rzepnikowska – folklorystka i literaturoznawczyni, doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; autorka ponad 100 prac o rosyjskiej oraz polskiej prozie bajkowej i wierzeniowej, o wzajemnych relacjach folkloru i literatury, o micie bohaterskim czasów komunizmu, przekładzie tekstów folklorystycznych. **Najważniejsze publikacje:** **monografie:** *Specyfika tłumaczenia tekstów folklorystycznych (na materiale polskich przekładów rosyjskiej bajki magicznej)*, Toruń 1997; *Rosyjska i polska bajka magiczna w kontekście kultury ludowej*, Toruń 2005. **Redakcja naukowa:** *Inspiracje ludowe w literaturach słowiańskich XI-XXI wieku*, red. I. Rzepnikowska, Toruń 2009; *Współczesne badania nad folklorem i literaturą rosyjską: 30 lat toruńskiej rusycystyki*, Toruń 2017; współredakcja z B. Zilborowicz (Żejmo); *Folklor i inspiracje ludowe w literaturze w badaniach współczesnych* (współredakcja z J. Kra-szeninnikową), „Przegląd Rusycystyczny” 2019 (z. 1).

ORCID: 0000-0001-5709-1714

Email: iwo@umk.pl

Kinga Okroj
Gdańsk, Uniwersytet Gdański

ВЕДЬМА И СЕРЫЙ ЦИЛИНДР. N.N. В РОМАНЕ СТРАНСТВИЯ И ПРИКЛЮЧЕНИЯ НИКОДИМА СТАРШЕГО АЛЕКСЕЯ СКАЛДИНА

**The Witch and the Grey Top Hat. N.N. in the Novel
The Wanderings and Adventures of Nikodim the Elder
by Alexei Skaldin**

ABSTRACT: The article concerns an initiation novel *The Wanderings and Adventures of Nikodim the Elder* written by the prosaist and Symbolist poet, Alexei Skaldin. The author explores the ambivalent image of the witch N.N. It appears that she receives her magical abilities from the representative of the dark and devil force, Feoktist Lobachev – the owner of the mysterious factory and enigmatic gray hat. It soon becomes clear that N.N. is trapped in the material world. The article leads to the conclusion that the main character of the novel, Nikodim, and N.N. are essential to one another. He saves her from the destructive influence of Lobachev, while N.N. plays the role of a symbolic companion to the protagonist on his path to initiation.

KEYWORDS: witch, top hat, woman, Alexei Skaldin, Silver Age, Symbolism

На дверях петербургской квартиры номер 7 на Надеждинской улице висят две дощечки. На одной видна фамилия Феоктиста Селиверстовича Лобачева, на другой – имя и фамилия дамы. Однако повествователь романа *Странствия и приключения Никодима Старшего* Алексея Скалдина скрывает от читателя истинную личность героини, оставляя лишь буквы N.N.¹ – некое лицо. Прибегая к этому литературному приему, писатель подчеркивает загадочность персонажа. Как утверждает рассказчик: «Я ставлю N.N. потому, что даму эту, и сейчас про-

¹ Интересно, что господин Н.Н. появляется в повести *Ася* Ивана Тургенева, а уездный город NN – в комедии *Ревизор* и романе *Мертвые души* Николая Гоголя. Обращение авторов к данным формам понимается как кодирование смыслов, которые не могут быть названы напрямую.

живающую здесь, многие знают – называть ее считаю неудобным, а выдумывать другое, условное имя, взамен ее прекраснейшего и незаменимого, не хочу»².

Художники Серебряного века (например, Антон Чехов, Федор Сологуб, Андрей Белый) верили, что как имя, так и псевдоним определяют жизнь и влияют на судьбу человека. Это убеждение писатели переносят на страницы своих произведений. Так называемые «говорящие имена» несут в себе дополнительную информацию о персонаже – о его характере, об испытаниях и препятствиях в его жизни. Иная ситуация возникает в случаях, когда художник не называет героя по имени или обозначает его лишь инициалами. Отсутствие персональных данных может указывать на анонимность и универсальность или выступать как символ. Не исключено, что в таком случае безымянный персонаж становится своеобразным «дополнением» к другому герою – помогает пробудить его потенциал, обрести гармоничную целостность, найти путь к трансформации внутреннего мира. Так или иначе, имена и инициалы героев играют роль сигнальных знаков, скрывающих в себе информацию, не поддающуюся простому определению. Именно таким образом писатели предоставляют читателям возможность интерпретировать детали, объединить их в одно целое и поэтапно углубляться в текст³.

Для символистов язык – это не только средство коммуникации, это прежде всего – секретная система. В ней может быть заложен скрытый смысл. Польская ученая Моника Жечицка подчеркивает, что в русской литературной среде рубежа XIX и XX веков язык достигает статуса широко используемого инструмента-кода. При его помощи творцы зашифровывают тайные учения о трансформации человека и высших уровнях действительности, предназначенные для узкого круга посвященных⁴. Похожую мысль высказывает Диана Оболенска, исследуя творческую имажинацию на материале русской литературы начала XX века:

Межтекстовый код улавливается при соответственном подборе дешифрирующей системы его раскрытия, и может оказаться инициатическим толчком для реципиента, понимаемый и как открытие тайны алхимического элемента, и как указатель посвяtitельного пути для открывателя. Тождественность признаков может проявляться на уровне происходящего действия, на уровне основных признаков объекта, а также на уровне их символизации⁵.

² А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения Никодима Старшего*, [в:] Его же, *Стихи. Проза. Статьи. Материалы к биографии*, сост., подгот. текста, вступ. статья, коммент. Т. С. Царькова, Санкт-Петербург 2004, с. 114.

³ О структуре и поэтике русского романа рубежа XIX и XX веков пишет Эльжбета Бернат. См.: E. Biernat, *Poetyka rosyjskiej powieści symbolistycznej*, Gdańsk 1988.

⁴ M. Rzeczycka, *Wtajemniczenie. Ezoteryczna proza rosyjska końca XIX – początku XX wieku*, Gdańsk 2010.

⁵ D. Obolenska, *De Imaginatione. O ezoterycznej imażinacji w rosyjskiej kulturze начала XX века*, Gdańsk 2014, с. 104.

В этой перспективе язык становится выразителем духовного содержания⁶. Русские символисты на страницах своих сочинений описывают внутренний мир героев⁷, его трансформацию, а также эзотерическое знание, используя закодированную систему слов, терминов и понятий⁸. Расшифровать этот многосложный язык могут лишь посвященные – адепты и подготовленные читатели, которые понимают этот таинственный код⁹.

Одним из представителей Серебряного века, который в языке своих произведений скрывает тайну эзотерического смысла, является Алексей Скардин. Он был знаком и поддерживал творческую связь с выдающимися писателями, философами и художниками рассматриваемого периода, такими как Белый, Блок, Вяч. Иванов, Лев Шестов, Александр Бенуа и др.¹⁰ Скардин посещал Башню Вяч.

⁶ См., например, F. Dornseiff, *Alfabet w mistyce i magii*, przeł. R. Wojnakowski, Warszawa 2001; U. Eco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, przeł. W. Soliński, Gdańsk, Warszawa 2002.

⁷ Например, Валерий Брюсов, Вячеслав Иванов, Борис Поплавский, Георгий Чулков, Александр Блок.

⁸ Нидерландский исследователь Воутер Ханеграафф определяет эзотеризм как совокупность тайных учений, идей, тенденций и практик (трансцендентное единство религий), имеющих статус «отвергнутого знания». Это особый способ восприятия реальности, основанный на духовных знаниях, предназначенных для посвященных. Ключевым элементом эзотеризма является стремление к преобразению как человека, так и мира. См.: В. Я. Ханеграафф, *Западный эзотеризм. Путеводитель для запутавшихся*, пер. Е. Зори, науч. ред. А. Л. Рычков, Москва 2016. См. также: W.J. Hanegraaff, *Empirical method in the study of esotericism*, «Method & Theory in the Study of Religion» 1995, vol. 7/2; *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W.J. Hanegraaff, in collab. with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach, Boston 2006; А. Февр, *Западный эзотеризм. Краткая история*, пер. П. Околькова, Москва 2018; Э. Шюре, *Великие посвященные. Очерк эзотеризма религий*, пер. Е. Ф. Писарева, Москва 2013; K.M. Hess, *Zachodni ezoteryzm jako obszar badań akademickich – zakres, problematyka, perspektywa polska*, [в:] *Światło i Ciemność. Polskie studia ezoteryczne*, t. VII, red. M. Rzeczycka, I. Trzcińska, Gdańsk 2015.

⁹ В *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism* можно прочесть: «[...] esoteric literature has produced an original answer to the question of the mystery of the possible meeting between man and the spiritual world. The meeting takes place in a world which is neither the world of sense perception nor the one of universal concepts, but an intermediary world called the *mundus imaginalis*. By his imagination, man participates in this world where it is given him to receive individual revelations which – although they are not sense perceptions –, have specific characteristics like smell, colour and sound». *Dictionary of Gnosis...*, p. 145.

¹⁰ См. об этом: *Материалы об аресте 1922 года; Материалы об аресте 1933 года; Материалы об аресте 1941 года; Фрагменты дневниковых записей 1934-1941 гг.*, [в:] А. Д. Скардин, *Стихи. Проза. Статьи...*; Г. В. Иванов, *Петербургские зимы*, [в:] http://lib.ru/RUSSLIT/IWANOWG/russkie_zimy.txt, (22.01.25); С. В. Троцкий, *Воспоминания*, публ. А. В. Лавров, «Новое литературное обозрение» 1994, № 10; *Из переписки В. И. Иванова с А. Д. Скардиным*, публ. М. Вахтель, «Минувшее: Исторический альманах» 1992, т. 10; Z. Gimpelevich, *Aleksei Dmitrievich Skaldin: His Life and Works*, «New Zealand Slavonic Journal» 2003, vol. 37; К. Okroj, *Мойте огнем и жгите водой». Эзотерические мотивы в прозе Алексея Скардина*, Gdańsk 2023; D. Oboleńska, *О том, как мохнатый цилиндр превратился в серого кота, испугавшегося банки из-под молотого черного перца (А. Скардин, «Рассказ о господине Просто»)*, [в:] *Ciemność i Światło*, t. VI, red. K. Rutecka,

Иванова, Религиозно-философские собрания Дмитрия Мережковского и Зинаиды Гиппиус, а также квартиру Иванова-Разумника¹¹.

Скалдин называл себя самоучкой и гордился тем, что обучался вне системы. Символист активно занимался самообразованием и саморазвитием: много читал (включая произведения на иностранных языках), участвовал в семинарах и посещал университетские лекции в качестве вольнослушателя¹². Знавшие писателя люди подчеркивали, что он отличался скрытностью, восприимчивостью к мистическим феноменам и был посвящен в эзотерические знания¹³. Исследовательница Зина Гимпелевич пишет:

One of the reasons Skaldin enjoyed respect from literary fellows was his complete lack of conformity. At the same time, Skaldin was not what one would call a modest man either: he fully understood his own excellence¹⁴.

Скалдин писал романы, рассказы, стихотворения и статьи. Из его творческого наследия сохранилась лишь малая часть, которую опубликовала в 2004 году литературовед Татьяна Царькова в сборнике под названием *Стихи. Проза. Статьи. Материалы к биографии*. В своих произведениях символист касается личного: множество текстов Скалдина содержат биографические факты¹⁵. Переосмысливая собственные переживания, писатель создает литературный мир героев, воплощая в нем свои эмоции, сомнения и эзотерические поиски. Его творчество отражает также путь к самопознанию и посвящению, как своего рода символический мост, объединяющий духовное и физическое. В данном контексте эзотеризм можно рассматривать как особую систему, позволяющую раскрыть душевное состояние автора¹⁶ и объяснить изображаемую в текстах реальность.

K. Arciszewska, Gdańsk 2015; А. Конаков, *Что нам делать с Никодимом Старшим? О романе Алексея Скалдина*, «Знамя» 2021, № 3.

¹¹ Ср.: Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка», [в:] А. Д. Скалдин, *Стихи. Проза. Статьи...*; *Материалы об аресте 1933 года...*

¹² Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 8.

¹³ Ср.: Г. В. Иванов, *Петербургские зимы...*; Н. Н. Белоцветов, *Коммуна пролетарских миссионеров*, Берлин 1921; В. Крейд, *О Скалдине и его романе*, [в:] А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения Никодима Старшего*, Orange 1990.

¹⁴ Z. Gimpelevich, *Aleksei Dmitrievich Skaldin...*, p. 34.

¹⁵ Это замечали как знакомые Скалдина, так и исследователи его творчества, например, Т. С. Царькова, Кинга Окрой, Г. В. Иванов; Михаил Зенкевич; Александр Архангельский. Также внучка писателя, Наталия Гринбер упоминает о том, что описание дома и состав семьи в *Странствиях и приключениях Никодима Старшего* соответствовали тому, что она помнила из рассказов своей матери. Ср.: Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 13.

¹⁶ Об этом и конструкции «эзотерического текста» см.: M. Rzeczycka, *Wtajemniczenie...*; Н. А. Богомолов, *Русская литература начала XX века и оккультизм. Исследования и материалы*, Москва 1999.

В эту характеристику вписывается изданный в октябре 1917 года роман *Странствия и приключения Никодима Старшего*. Вследствие революции и нестабильной политической ситуации текст не нашел широкого отклика у читателей и критиков. Известно, однако, что *Странствия и приключения Никодима Старшего* высоко оценили Сологуб, Анна Остроумова-Лебедева, Николай Кузьмин, Архангельский и др.¹⁷ Царькова замечает:

При всей «фантаσμαгоричности» и «головокружительности» сюжета произведение глубоко автобиографично. Оно – об эзотерических поисках самого автора. Эту автобиографическую обусловленность понимали близкие Скалдину люди. Так, Михаил Зенкевич надписал свою книгу *Память танков* (Саратов, 1921) «...Питерскому Никодиму – Алешеньке Скалдину»¹⁸.

Похожую мысль высказывает русский писатель и исследователь, Вадим Крейд: «Главный герой романа – Никодим – наделен автобиографическими чертами, и его нравственно-философские искания отражают эзотерические увлечения Скалдина тех лет»¹⁹.

Событийное ядро *Странствий и приключений Никодима Старшего* составляют факты, почерпнутые Скалдиным из реальной жизни; присутствуют такие мотивы, как любовь, смерть, отношения с родителями, свобода воли, трансформация человека и мира. В основе сюжета лежат инициатические «путешествия» заглавного героя. История начинается с исчезновения Евгении Александровны, матери Никодима Ипатьева, которую тот пытается найти. На своем пути он встречает таинственную госпожу N.N. Неслучайно Никодим страстно влюбился в эту женщину, которая впоследствии стала его супругой. Безусловно, прототипом героини романа послужила жена Скалдина, Елизавета Вальтер (урожденная Бауман)²⁰. По происхождению она была немкой, а ее первым супругом и отцом ее двоих детей был друг Скалдина – поэт Рейнгольд

¹⁷ Т. С. Царькова, *Комментарии*, [в:] А. Д. Скалдин, *Стихи. Проза. Статьи...*, с. 489. Гимпелевич пишет: «The limited edition of a mere 300 copies of his [Skaldin's – K.O.] first novel, *The Wanderings and Adventures of Nikodim the Elder*, meant that the book was intended for a cultural elite: those united by a search for mystical knowledge». Z. Gimpelevich, *Aleksei Dmitrievich Skaldin...*, p. 34. См. также: В. Крейд, *Скалдин Скалдин, Алексей Дмитриевич*, [в:] *Универсальная научно-популярная энциклопедия Кругосвет*, https://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/literatura/SKALDIN_ALEKSE_DMITRIEVICH.html.

¹⁸ Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 13. Ср. также: Ее же, «сердцу нужно дать свободу», [в:] А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения Никодима Старшего*, Санкт-Петербург 2024.

¹⁹ В. Крейд, *Скалдин...* (11.03.25). Ср. также: Его же, *Георгий Иванов: этюды и эпизоды*, «Новый Журнал» 2004, № 237.

²⁰ Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 24. В жизни Скалдина важную роль играли женщины, среди которых были его возлюбленные: Вера Шварсалон (падчерица Вяч. Иванова), Елизавета Вальтер и Нина Соколова. Особо выделялась переводчица Елизавета Вальтер.

Вальтер²¹. Алексей и Елизавета познакомились в 1913 и жили вместе до ее смерти в 1933 году. Гимпелевич замечает:

1915 was a significant year for Aleksei Dmitrievich, not only in terms of his professional career, but also in his private life. He married Elizaveta Konstantinovna Bauman, a close friend of Liubov' Dmitrievna Blok – the youngest daughter of the renowned chemist Dmitrii Mendeleev and wife of Aleksandr Blok. For Elizaveta Konstantinovna, it was a second marriage: her first husband was Günter Walter, a minor poet²².

В *Странствиях и приключениях Никодима Старшего* появляется некий иностранец Арчибальд Уокер, напоминающий Рейнгольда Вальтера²³. Таким образом, любовный треугольник в реальной жизни соотносится с литературным изображением.

Цель данной статьи – исследовать особенности конструирования женского образа в эзотерическом тексте Скалдина. N.N. и Никодим впервые встречаются при странных обстоятельствах. В поисках владельца фабрики, находящейся недалеко от усадьбы Ипатьевых, некоего Феоктиста Лобачева, главный герой романа попадает в петербургскую квартиру. Дверь ему открывает

[...] высокая дама, молодая, стройная, светловолосая [...]. В первом приветствии ее человеку совершенно незнакомому, в легком изгибе и быстром, но плавном склонении фигуры было столько очаровательного, что Никодим не удержался и в восхищении воскликнул «ах!» [...] Голос ее звучал мягко, ласково, но с какой-то грустью. Говорила она по-русски весьма хорошо и с тем же неуловимым очарованием, с каким приветствовала Никодима. Лишь едва заметные оттенки произношения, некоторая мягкость согласных, изобличали в ней иностранку²⁴.

Героиня уже в дверях очаровывает Никодима. Немаловажным является тот факт, что в описании отношений главных персонажей часто встречается определение «очаровательный». В романе это слово связано с понятием «чары» в значении колдовства и волшебства²⁵. Как окажется позже, N.N. обладает магическими способностями. Героиня приглашает Никодима войти в переднюю,

²¹ Там же, с. 12.

²² Z. Gimpelevich, *Aleksei Dmitrievich Skaldin...*, p. 30.

²³ Царькова замечает, что «Даже сюжетная ситуация с иностранцем Уокером, возможно, бывшим мужем госпожи N.N., кончающим с собой после поражения в любви от соперника – Никодима, который, в свою очередь, и не подозревает, что включен в роковой любовный треугольник, соотносима с реально побежденным Вальтером и не добивавшимся этой победы Скалдиным». Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 14.

²⁴ А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 127.

²⁵ А. В. Семенов, *Этимологический словарь русского языка*, [в:] <http://evartist.narod.ru/text15/027.htm>, (16.02.2025).

чтобы записать новый адрес Лобачева. В квартире внимание Ипатьева привлекают два предмета: керосиновая лампа и высокий серый мужской цилиндр. Герой неожиданно осознает, что влюбился в незнакомку, к тому же он не в состоянии скрыть свои чувства. Ясным становится также то, что женщина не остается равнодушной к Никодиму:

Она [N.N. – К.О.] стояла и глядела на Никодима – пристально, совсем по-иному, чем первый и второй раз: в глазах ее светилась уже не любезность, а ненависть с плохо скрытой любовью. И эта двойственность выражения еще больше шла к ней, чем любезность, – ко всему, что сквозило в ней, изливалось из нее, к самому облику ее, к цвету волос и даже к прическе и платью²⁶.

Недовольная таким поворотом событий, героиня просит Ипатьева уйти и больше ее не беспокоить. Эта неоднозначная ситуация стала причиной потасовки:

– Ведьма, – сказал Никодим вслух.

– Ведьма, – утвердительно повторила она за ним.

Он схватил ее с силой за правую руку, повыше кисти. Она рванулась в сторону, но вдруг стихла и спокойно сняла свободной левой рукой стекло с горящей лампы, совсем не боясь обжечься. Прежде чем Никодим успел что-либо сообразить, она этим стеклом неожиданно ловко ударила его по лицу. [...] Они еще метались по комнате с полминуты; [...] каждый раз она угадывала его движения и ловко увертывалась [...] ²⁷.

Двойственная натура N.N., быстрота перемещения, а также способность заранее предвидеть движения Никодима свидетельствуют о том, что героиня обладает чертами, выходящими за пределы человеческой природы. Образ женщины амбивалентен – она как будто раздваивается перед глазами заглавного героя романа. В ней сочетается тьма и свет, добро и зло. Этот аспект усиливается загадочным происхождением героини, так как читателю известно лишь то, что N.N. – иностранка. Кажется, что ее «родиной» является неземное пространство. Героиня *Странствий и приключений Никодима Старшего*, подобно Незнакомке Блока, появляется как путешественница между мирами. Как и Незнакомку, N.N. можно понять только благодаря духовному опыту. Однако погруженные в материальный мир герои не способны распознать высшую действительность.

Первая встреча N.N. с Никодимом доказывает, что она – ведьма, обладающая знанием и колдовским искусством²⁸. Исключительный потенциал героини

²⁶ А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 128.

²⁷ Там же, с. 128.

²⁸ Там же, с. 208. Образ ведьмы можно рассматривать с разных сторон. Об этом мотиве писали, например, А. Potyrańska, *Motywy demonologiczne w poezji Zinaidy Gippius*, Lublin 2017; М. Mańkow-

обусловлен ее связью с владельцем фабрики Лобачевым – демиургом, воплощением темной силы. Странная фабрика – это место, где работа ведется с деревом и в котором служат деревянные люди (чудовища)²⁹. Проезжая однажды через Селиверстовщину (фабричную слободу), Никодим встречает одного из ее жителей. По словам этого человека, в промышленном предприятии Лобачева «людей делают. [...] Руки, ноги, головы, туловища делают из дерева, что ли»³⁰. Как оказывается, владелец фабрики склоняет людей выбирать для себя деревянные тела, вследствие чего они погружаются в материальный мир и подчиняются власти Лобачева. Неслучайным является и тот факт, что Никодим должен доставить ему «[...] деревянный ящик – почтовую посылку»³¹. В дальнейшем выясняется, что на самом деле упаковок девяносто, при этом каждая из них адресована отдельному лицу. Их объединяет отправитель – Феоктист Лобачев. Из всего этого следует, что владелец фабрики связан с деревянными артефактами, которые в романе соответствуют физическому миру. Поскольку деревянные ящики обычно предназначены для хранения чего-либо, сама древесина может символизировать телесную оболочку человека, внутри которой заключено духовное начало. В этой перспективе Лобачев становится тем, кто царствует над душами людей, выбравших деревянные тела³². В свою очередь N.N. – это женщина, обладающая необыкновенными способностями и умениями. Она производит впечатление скрытной и подозрительной. Госпожа N.N. подчинена Лобачеву и механически выполняет его приказы. Поэтому создается впечатление, что она находится на грани превращения в деревянный манекен. Очень возможно, что в момент знакомства с Никодимом ее рука уже была деревянной. Именно поэтому во время потасовки с героем она остается неврежденной³³.

Неслучайно Скалдин знакомит читателя с N.N. в главе под названием *О ведьме и о сером цилиндре*. Называя героиню ведьмой, автор дает подсказку-ключ к разгадке тайны ее роли в романе. Это слово происходит от старославянского

ska, *Między licyferyczną ekstazą a boską pokorą. Zinaidy Gippius portret dekadenski*, Wrocław 2006; A. Woźniak, *Podanie i legenda. Z badań nad rosyjską prozą ludową*, Lublin 1987; Е. М. Мелетинский, *Поэтика мифа*, Москва 1976; В. Я. Пропп, *Морфология сказки*, Ленинград 1928.

²⁹ Никодим встречает чудовищ в деревне около дома Ипатьевых: «Все члены их тела казались обыкновенными человеческими и обращали на себя внимание только будто нарочно подчеркнутые грубость форм и неслитость их: и нос, и уши, и голова, и ноги, и руки словно не сросшены были, а сложены и склеены только: казалось, возьми нос или руку у одного из них и обмени с другим – никто этого не заметит и ничего оттого ни в одном не изменится». А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 111. В конце романа объясняется, что в подвале дома Лобачева: «[...] на нарах груды были навалены отдельные части человеческих тел – руки, ноги, головы, туловища, грубо сделанные из дерева [...]». Там же, с. 221.

³⁰ Там же, с. 145.

³¹ Там же, с. 126.

³² К. Okroj, *«Мойте огнем и жгите водой»...*, с. 234.

³³ А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 128.

глагола «ведать»³⁴. Первоначально оно не носило негативной окраски и означало женщину, обладающую знанием. Польская исследовательница Анна Худзиньска-Паркосадзе объясняет, что знания ведьмы

[...] не свидетельствовали сразу о губительном характере ее действий, так как «знающая» законы бытия ведьма не могла бы сознательно вредить никому и нечему, осознавая, что все, как добро, так и зло, возвращаются к человеку с силой увеличенной трижды³⁵.

Со временем значение слова «ведьма» трансформировалось. В современной трактовке ведьма – это чаще всего колдунья, заключившая сделку с нечистой силой. Целью этого союза является приобретение ведьмой сверхъестественной силы. Она в состоянии предвидеть будущее, исцелять раны, летать и влиять на погоду. Знающая законы природы и магическое искусство ведьма может использовать свои способности в плохих или благих намерениях. Учитывая описанный выше контекст, следует сказать, что героиню романа Скалдина можно соотнести с образом ведьмы, получившей свои магические умения от повелителя темной силы – Лобачева. N.N. заключает с ним своеобразный договор. Действуя от имени владельца фабрики, героиня становится невольной посланницей Лобачева. Возможно, что женщина необходима владельцу фабрики по какой-то причине, например, для того чтобы «завладеть» душой Никодима³⁶.

³⁴ А. В. Семенов, *Этимологический словарь...* Вильям Райан пишет: «Ведьму – ведающую, знающую – нередко называли еще колдуньей или ведуньей. Это слово – общее для всех славянских языков; кажется, оно использовалось для обозначения и демонического персонажа, и женщины, занимавшейся колдовством». В. Ф. Райан, *Баня в полночь. Исторический обзор магии и гаданий в России*, ред. А. Чернецов, Москва 2006, с. 128. См. также: Л. Н. Виноградова, *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*, Москва 2000.

³⁵ A. Chudzińska-Parkosadze, *Амбивалентный образ ведьмы в романе Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита»*, [w:] *Współczesne badania nad folklorem i literaturą rosyjską. 30 lat toruńskiej rusycystyki*, red. I. Rzepnikowska, B. Żejmo, Toruń 2017, с. 175.

³⁶ Стоит добавить, что мотив взаимодействия с темной силой появляется, в частности, в произведениях таких писателей, как Белый, Сологуб, Михаил Булгаков, Николай Белоцветов и др. В романе *Коммуна пролетарских миссионеров* Белоцветова зловещую энергию олицетворяет некая каркающая полумгла. Она символизирует зло, которое распространяется в России с установлением коммунистической власти. Героиня Лея Нэйнь, восхищенная перспективой построения новой революционной действительности, погружается в этот мир. В результате она оказывается в плену у темной силы. Известно, что Белоцветов и Скалдин были знакомы, а сам символист упоминается в *Коммуне пролетарских миссионеров* под собственной фамилией. Очень даже возможно, что использование писателями в творчестве мотива души, заключенной в физической реальности, является результатом их разговоров и взаимных влияний. Так или иначе, появление схожих тем и образов свидетельствует о их популярности среди русских писателей того времени. Ср.: Н. Н. Белоцветов, *Коммуна...*

Результатом конфликта между Никодимом и N.N. становится болезненное состояние главного героя:

[...] он [Никодим – К.О.], изгибаясь в судорогах, упал на ковер к ее [N.N. – К.О.] ногам. Она отскочила в сторону, но судороги быстро прекратились. «Цилиндр, цилиндр», – сказал Никодим слабым голосом. И действительно, с цилиндром творилось необыкновенное: еще во время борьбы он начал вести себя странно: подпрыгивал, качаясь из стороны в сторону, то вырастал, то умаялся; когда же Никодим упал на ковер – цилиндр подпрыгнул выше прежнего, вытянулся почти до потолка и затем с пружинным звоном пришлепнулся в лепешку. [...] он [N.N. – К.О.] [...] метнулся опять в страхе и протянул руки к цилиндру, намереваясь схватить его. Тогда столик вместе с цилиндром отшатнулся в сторону и, перевернувшись в воздухе колесом, полетел в раскрывшуюся пропасть³⁷.

Судя по всему, Никодим падает в обморок из-за серого цилиндра, принадлежащего Лобачеву. Этот магический предмет вводит заглавного героя романа в своеобразный транс (бессознательное состояние). Факт, что таинственный головной убор находится в квартире N.N., подтверждает ее связь с Лобачевым. Поэтому к цилиндру придется еще вернуться.

Попытка раскрытия смысла данного события позволяет соединить пространство, в которое попадает Никодим, с потусторонним миром. В это время герой странствует по разным измерениям³⁸ и ведет борьбу за свою душу, а N.N. сопровождает его на этом пути. Героиня следит лишь за физическим состоянием Ипатьева, поддерживая его жизненные функции. Она поет ему песни-заклинания, дышит на веки (символически возвращая дыхание), согревает руки, оттирает пот, говорит что-то на ухо, склоняет свою голову к его лицу (направляет его взгляд в нужном направлении)³⁹. Не имея доступа к внутреннему миру Никодима, N.N. сосредоточивается на том, чтобы сохранить ему жизнь. Когда действия, способности и знания N.N. оказываются недостаточными, она решается кому-то позвонить. «Не называя своего собеседника по имени, она стала спрашивать, не знает ли тот, кто такой ее случайный посетитель, и просила взять Никодима из ее квартиры»⁴⁰. Вскоре четверо молодых мужчин уносят Никодима из ее жилища.

³⁷ А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 128.

³⁸ Никодим пребывал в бессознательном состоянии довольно долго, однако читателю неизвестно, где он находился и что видел во время первого обморока. В момент второго – герой оказывается в неопределенном пространстве и у него «[...] понемногу сглаживалось впечатление от прибытия в Яффу, от пути в Иерусалим, от посещения Гроба Господня и других святых мест. Многое из увиденного начинало забываться, некоторые частности в воспоминаниях принимали уже иной вид, чем получили его впервые. Никодим ехал на муле к Мертвому морю». Там же, с. 204. Затем Никодим попадает также в город мужеубийц.

³⁹ Там же, с. 129.

⁴⁰ Там же.

После долгой болезни Никодим отправляется в Исакогорку, около Архангельска⁴¹, где он надеется найти госпожу N.N. Он хочет узнать некоторые сведения о местонахождении своей матери и признаться N.N. в любви. Перед отъездом герой желает соответствующим образом подготовиться, поэтому в Петербурге он заказывает цилиндр большого размера:

– Двенадцать вершков и, пожалуйста, шапокляк. Затем мне необходимо, чтобы пружина звенела в нем как можно явственнее.

Продавец сначала только отодвинулся, но затем вежливо и убедительно стал доказывать, что подобных уборов никто не носит и что невозможны они сами по себе. [...] Никодим настаивал на своем⁴².

В сером пальто, сером цилиндре со звенящей пружинкой, серых перчатках и с отцовской палкой герой приезжает в Исакогорку, находит возлюбленную и провожает ее домой. Однако она захлопывает дверь перед Никодимом и только через несколько минут приглашает его войти. Кажется, что данная ситуация вызвана оригинальным головным убором Ипатьева, который ассоциируется с Лобачевым. Во время разговора с N.N. Никодим пытается привлечь ее внимание к цилиндру, но без особого результата – героиня делает вид, что не замечает его. Когда Ипатьев опять придвигает головной убор, госпожа N.N. раздраженно ударяет его по руке. Через несколько минут она уходит в другую комнату, объясняя, что, возможно, поможет Никодиму найти мать. Лишь после возвращения героиня обращает внимание на цилиндр – оказывается, что во время ее отсутствия Никодим задел косяк головным убором, в результате чего тот испортился. Поведение N.N. обусловлено тем, что для нее данный головной убор олицетворяет темную силу. Дефект символически лишает цилиндр энергии, ослабляя и подавляя его разрушительное влияние на человека. Не исключено, что страх героини возникает из-за того, что ей угрожает процесс трансформации в деревянный манекен. Чтобы освободиться от губительной власти Лобачева, ей необходима помощь Никодима. Однако N.N. осознает, что Ипатьев не понимает происходящего, а у нее не хватает сил, чтобы все ему объяснить. Узнав, где найти информацию о своей матери, Никодим уходит. На улице:

⁴¹ Город Архангельск может скрывать автобиографические отсылки, так как роман *Странствия и приключения Никодима Старшего* Скалдин писал именно в этом городе. Кроме того, в Архангельске родилась Елизавета Скалдина. См.: Т. С. Царькова, «... нить блестящая тонка»..., с. 12. Архангельск связан также с Архангелом Михаилом. См. об этом подробно: К. Окroj, «Мойте огнем и жгите водой»..., с. 171-172. В свою очередь название Исакогорка отсылает к библейскому Исааку, сыну Авраама. Согласно известной истории, Бог, испытывая Авраама, приказал ему принести сына Исаака в жертву. В последний момент перед жертвоприношением ангел останавливает руку Авраама. Этот сюжет можно отнести к N.N., которая подчиняется Лобачеву и жертвует своей душой, но ради темной силы.

⁴² А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 133.

Его тень [Никодима – К.О.] бежала сперва за ним, но затем выскочила вперед и протянулась впереди неестественно длинно, через лужи и неровности дорожки – особенно был смешон на тени глупый цилиндр.

– Ну и цилиндр! – сказал – Ну и цилиндр! [...] И где ты только достал такой? Шут гороховый, – выругался он вслед, сорвал цилиндр с головы, ударил его оземь так, что тот зазвенел и приклепнулся в лепешку, хватил его еще несколько раз палкой, добавив: – Ну и лежи здесь! – сказал себе Никодим – и пошел дальше уже с непокрытой головой. [...] В висках у него ныло от постукивания колес, и в лад с этим постукиванием все время вертелось на языке: «ведьма, ведьма, ведьма!»⁴³

Кажется, что у Никодима возникают проблески сознания – он смутно вспоминает «ведьму» и магическое влияние серого цилиндра. Интересным элементом упомянутого в цитате события является оживленная тень, которую бросает Никодим. Слово «тень» связано с провидением, призраком и тьмой, а также соотносится с чем-то таинственным и опасными. Именно поэтому можно сказать, что Никодиму и N.N. угрожает Лобачев. Над ними символически нависает темная тень зависимости от владельца фабрики. Тем самым Ипатьев и его возлюбленная нуждаются в спасении. В этом процессе они могут стать поддержкой друг для друга. И поэтому важно, что Никодим делает с цилиндром – он снимает его с головы, сплюсчивает его и уходит, оставляя темную силу позади.

Посмотрев на тень, Никодим начинает понимать комизм своего поведения и событий, произошедших с ним в доме N.N. В данной перспективе интересным является определение «шут гороховый», которое Ипатьев произносит в адрес самого себя. Отправным пунктом становится здесь игра с читателем для понимания символики карт Таро, поскольку одна из карт колоды Старших арканов – это Шут (Дурак, Глупец). Внимание привлекает его смешной внешний вид. Атрибутами Шута в Таро являются головной убор с колокольчиками и палка с пузырем, наполненным горохом. Шута сопровождает собака⁴⁴. Все эти элементы создают впечатление комичности. К тому же Шут – это тот, кто шутит⁴⁵, что подчеркивает его игровую природу. Никодима характеризует странный и непропорциональный цилиндр со звенящими пружинами и отцовская палка. Этот образ подчеркивают обращенные к Никодиму слова отца Дамиана, духовного наставника Евгении Александровны: «Какой же ты глупый да смешной...»⁴⁶. Все это соотносится с фрагментами текста, в которых сам герой называет себя глуп-

⁴³ Там же, с. 139.

⁴⁴ О картах Таро пишет, например, Валентин Томберг, автор изданной анонимно книги: *Apo-nim, Medytacje o 22 arkanach tarota*, przeł. A. Onysymow, Warszawa 2013. См. также: R.T. Prinke, *Tarot. Dzieje niezwykłej talii kart*, Warszawa 1991; J. Prokopiuk, *Ścieżki wtajemniczenia. Gnosis aeterna*, Warszawa 2000.

⁴⁵ «[...] шутами первоначально называли „дурачков“, затем „паяцев, шутов“, намеренно валявших дурака, чтобы повеселить окружающих». *Этимологический словарь Семенова*, [в:] <https://gufo.me/dict/semenov/%D1%88%D1%83%D1%82> (07.07.2025).

⁴⁶ А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 158.

пым и комичным. В романе Скалдина Шут – это адепт, только что вступающий на путь посвящения. У Никодима возникает предчувствие, что окружающая его реальность не является единственной, что за оболочкой физического мира скрывается сверхъестественное. Создается впечатление, что Никодим принимает на себя нечто, сути чего не понимает. Выражением этого является серый цилиндр. Протагонисту предстоит пройти путь от низшего к высшему – от мрака к свету.

Никодим отправляется в обратный путь. Он странствует по Петербургу, деревне, острову (где находится монастырь) и направляется в имение Ирины, своей подруги детства. По дороге происходит нечто неожиданное – Никодим узнает N.N., неподвижно стоящую у сосновой рощи:

Перед ним [Никодимом – К.О.] оказался вовсе не живой человек, а фигура нагой женщины, вырезанная из дерева, и нельзя было сомневаться в том, что образцом для нее послужила госпожа N.N. Вырезана же она была из желтоватого, хорошо полирующегося дерева: [...] нельзя было и подумать, что это не скульптурное произведение, – глаз не замечал шарниров или скреплений, – все казалось сделанным из одного куска, и только сквозь искусно проделанные отверстия выдавались и дышали – живые женские груди, но дерево было так хорошо пригнано к ним, что не каждый раз при выдохе показывались щели между деревом и живым телом. В молчании, чувствуя, что колени у него подгибаются, слабея, Никодим простер руки к фигуре [...]. Но тут он заметил в фигуре движение и жизнь. Тогда Никодим вскрикнул и опустился на одно колено [...]. [Она – К.О.] пошевелила деревянными губами и, повернувшись, пошла к лесу. Низко свисающий сосновый сук загородил ей дорогу – она отвела его в сторону и скрылась⁴⁷.

В процитированном выше фрагменте романа N.N. оказывается заключенной в деревянную оболочку. Она находится в плену материального мира и его представителя, Лобачева, подавляющего духовную сущность героини. Этот мотив соотносится с гностической мыслью, согласно которой физическое пространство становится тюрьмой для божественной искры. Человек, забывая о своей духовной родине, погружается в вещественный мир. Тем не менее, выход из этой символической паутины возможен – это гнозис, знание о сверхъестественной реальности и божественном происхождении человека⁴⁸. Здесь сосновый сук, словно пытающийся удержать N.N. на месте, символизирует демиурга Лобачева. В свою очередь Никодим, находясь в молитвенной позе, возносит руки к фигуре и встает на колено. Он ведет себя так, как будто имеет дело с сакральным существом. В целом N.N. напоминает Кундри – персонажа из очень популярной в начале XX века музыкальной драмы *Парсифаль* Рихарда Вагнера. Обе героини оказываются во власти темной силы и не вполне осознают свои действия. Лоба-

⁴⁷ Там же, с. 168.

⁴⁸ См.: Г. Йонас, *Гностицизм*, пер. К. А. Щукин, Санкт-Петербург 1998; G. Quispel, *Gnoza*, przeł. B. Kita, Warszawa 1988.

чев заколдовывает N.N., чтобы она сделала Никодима его рабом, подобно тому, как волшебник Клингзор вводит Кундри в «транс», в результате которого она очаровывает и соблазняет Парсифаля. Итак, N.N. пытается найти выход из своей сложной ситуации. Героиня не знает, как ей следует поступить – спасти возлюбленного или принести его в жертву. За нерешительность и сомнения Лобачев отправляет N.N. в так называемый город мужеубийц⁴⁹. За ней следует Никодим. Его задача заключается в том, чтобы расколдовать и отворожить возлюбленную, и после долгих испытаний он помогает ей сбежать и покинуть опасное место. Но присутствие героини в жизни протагониста также имеет свою причину и цель. Она оказывает благотворное влияние на Никодима, исполняя роль его духовного наставника⁵⁰. Знающая законы бытия ведьма N.N. является причиной самоосознанности Ипатьева. Персонажи дополняют друг друга, компенсируя свои недостатки и создавая гармоничную целостность. Продвигаясь по инициатическому пути, протагонисты проходят личностную трансформацию, что приводит их к обретению новой духовной силы⁵¹. Внутренний рост и высшее познание достигаются именно через любовь. Таким изменениям подвергаются Никодим и N.N. Выражением этого является заключение романа, в котором Ипатьев отказывается принять деревянное тело. У подвала дома Лобачевых его ждет N.N., которая точно знала, где найти Никодима: «Из дверной щели показалась женская голова и спряталась. Ступеньки под ногами Никодима заскрипели. Поднявшись наверх, Никодим оттолкнул дверь и увидел перед собою госпожу N.N.»⁵².

В *Странствиях и приключениях Никодима Старшего* Скалдин рисует амбивалентный образ ведьмы, наделяя N.N. полярными характеристиками. В ней взаимодействуют свет и тьма, живое и мертвое, добро и зло. На первых страницах романа женщина вредит протагонисту, испытывая его силу воли и терпение. Постепенно она теряет свои отрицательные качества. И вскоре оказывается, что Никодим и N.N. необходимы друг другу. Героиня играет роль символического проводника протагониста на его пути к посвящению, в то время как Ипатьев спасает ее от губительного влияния Лобачева. В итоге N.N. начинает использовать свои магические знания ради общего блага.

⁴⁹ Неясно, однако, почему N.N. попадает именно сюда. Читателю ничего не известно о том, что она убила своего мужа.

⁵⁰ О роли женщин в символистских романах пишет Жечицка. Ср.: M. Rzeczycka, *Fenomen Sofii-Wiecznej Kobiecości w prozie powieściowej symbolistów rosyjskich (Andrieja Bielego, Fiodora Sologuba i Walerija Briusowa)*, Gdańsk 2002.

⁵¹ Владимир Соловьев писал: «[...] истинный человек в полноте своей идеальной личности, очевидно, не может быть только мужчиной или только женщиной, а должен быть высшим единством обоих». Вл. С. Соловьев, *Смысл любви*, [в:] *Русский эрос или философия любви в России*, ред. В. П. Шестаков, Москва 1991, с. 41.

⁵² А. Д. Скалдин, *Странствия и приключения...*, с. 222.

References

- Anonim, *Medytacje o 22 arkanach tarota*, przeł. A. Onysymow, Warszawa 2013.
- Belotsvetov N.N., *Kommuna proletarskikh missionerov*, Berlin 1921.
- Biernat E., *Poetyka rosyjskiej powieści symbolistycznej*, Gdańsk 1988.
- Bogomolov N. A., *Russkaya literatura nachala XX vekai okkul'tizm. Issledovaniya i materialy*, Moskva 1999.
- Chudzińska-Parkosadze A., *Ambivalentnyy obraz ved'my v romane Mikhaila Bulgakova „Master i Margarita”*, [w:] *Współczesne badania nad folklorem i literaturą rosyjską. 30 lat toruńskiej rusycystyki*, red. I. Rzepnikowska, B. Żejmo, Toruń 2017.
- Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, ed. W.J. Hanegraaff, in collab. with A. Faivre, R. van den Broek, J.-P. Brach, Boston 2006.
- Dornseiff F., *Alfabet w mistyce i magii*, przeł. R. Wojnakowski, Warszawa 2001.
- Eco U., *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, przeł. W. Soliński, Gdańsk, Warszawa 2002.
- Fevr A., *Zapadnyy ezoterizm. Kratkaya istoriya*, per. P. Okorokov, Moskva 2018.
- Gimpelevich Z., *Aleksei Dmitrievich Skaldin: His Life and Works*, „New Zealand Slavonic Journal” 2003, vol. 37.
- Hanegraaff W.J., *Empirical method in the study of esotericism*, „Method & Theory in the Study of Religion” 1995, vol. 7/2.
- Hanegraaff W.J., *Zapadnyy ezoterizm. Putevoditel' dlya zaputavshikhsya*, per. Ye. Zori, nauch. red. A. L. Rychkov, Moskva 2016.
- Hess K.M., *Zachodni ezoterizm jako obszar badań akademickich – zakres, problematyka, perspektywa polska*, [w:] *Światło i Ciemność. Polskie studia ezoteryczne*, t. VII, red. M. Rzezycka, I. Trzcńska, Gdańsk 2015.
- Ivanov G. V., *Peterburgskiye zimy*, [v:] http://lib.ru/RUSSLIT/IWANOWG/russkie_zimy.txt.
- Iz perepiski V. I. Ivanova s A. D. Skaldinym*, publ. M. Vakhtel', „Minuvsheye: Istoricheskiy al'manakh” 1992, t. 10.
- Konakov A., *Chto nam delat' s Nikodimom Starshim? O romane Aleksey Skaldina*, „Znamya” 2021, № 3.
- Kreyd V., *Georgiy Ivanov: etyudy i epizody*, „Novyy Zhurnal” 2004, № 237.
- Kreyd V., *O Skaldine i ego romane*, [v:] A. D. Skaldin, *Stranstviya i priklyucheniya Nikodima Starshego*, Orange 1990.
- Mańkowska M., *Miedzy lucyferyczną ekstazą a boską pokorą. Zinaidy Gippius portret dekadenci*, Wrocław 2006.
- Meletinskiy Ye. M., *Poetika mifa*, Moskva 1976.
- Oboleńska D., *De Imaginatione. O ezotericheskoy imaginatsii v russkoy kul'ture nachala XX veka*, Gdańsk 2014.
- Oboleńska D., *O tom, kak mokhnatyy tsilindr prevratilsya v serogo kota, ispugavshegosya banki iz-pod molotogo chernogo pertsa (A. Skaldin, „Rasskaz o gospodine Prosto”)*, [w:] *Ciemność i Światło*, t. VI, red. K. Rutecka, K. Arciszewska, Gdańsk 2015.
- Okroj K., *„Moyte ognem i zhgite vody”. Ezotericheskiye motivy v proze Aleksey Skaldina*, Gdańsk 2023.
- Prinke R.T., *Tarot. Dzieje niezwyklej talii kart*, Warszawa 1991.
- Prokopiuk J., *Ścieżki wtajemniczenia. Gnosis aeterna*, Warszawa 2000.
- Propp V. Ya., *Morfologiya skazki*, Leningrad 1928.
- Quispel G., *Gnoza*, przeł. B. Kita, Warszawa 1988.

- Potyrańska A., *Motywy demonologiczne w poezji Zinaidy Gippius*, Lublin 2017.
- Rzeczycka M., *Fenomen Sofii-Wiecznej Kobiecości w prozie powieściowej symbolistów rosyjskich (Andrieja Bielego, Fiodora Sologuba i Walerija Briusowa)*, Gdańsk 2002.
- Rzeczycka M., *Wtajemniczenie. Ezoteryczna proza rosyjska końca XIX – początku XX wieku*, Gdańsk 2010.
- Semenov A. V., *Etimologicheskij slovar' russkogo yazyka*, [v:] <http://evartist.narod.ru/text15/027.htm>.
- Shyure E., *Velikiye posvyashchennyye. Ocherk ezoterizma religiy*, per. Ye. F. Pisareva, Moskva 2013.
- Skaldin A. D., *Stikhi. Proza. Stat'i. Materialy k biografii*, sost., podgot. teksta vstup. stat'ya, komment. T. S. Tsar'kova, Sankt-Peterburg 2004.
- Solov'yev Vl. S., *Smysl lyubvi*, [v:] *Russkiy eros ili filosofiya lyubvi v Rossii*, red. V. P. Sheshtakov, Moskva 1991.
- Trotsky S. V., *Vospominaniya*, publ. A. V. Lavrov, „Novoye literaturnoye obozreniye” 1994, № 10.
- Tsar'kova T. S., *«serdsu nuzhno dat' svobodu»*, [v:] A. D. Skaldin, *Stranstviya i priklucheniya Nikodima Starshego*, Sankt-Peterburg 2024.
- Vinogradova L. N., *Narodnaya demonologiya i mifo-ritual'naya traditsiya slavyan*, Moskva 2000.
- Woźniak A., *Podanie i legenda. Z badań nad rosyjską prozą ludową*, Lublin 1987.
- Yonas G., *Gnostitsizm*, per. K. A. Shchukin, Sankt-Peterburg 1998.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Kinga Okroj – dr, adiunkt w Zakładzie Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej, Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich, Uniwersytet Gdański. **Publikacje – książka:** *„Moïme ognem i zhgite vodoy”. Ezoterycheskie motivy v proze Alekseya Skaldina*, Gdańsk 2023. **Artykuły:** *Преступление и наказание в рассказе „Улика” Алексея Скалдина*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2024, vol. 49, nr 2; *Об алхимических образах матери земли в романе Алексея Скалдина „Странствия и приключения Никодима Старшего”*. *Избранные мотивы*, „Slavia Orientalis” 2021, vol. 70, nr 4; *Мотив воды как мотив познания в „Странствиях и приключениях Никодима Старшего” Алексея Скалдина*, [w:] *Żywioły. Motyw wody w literaturze, kulturze i sztuce*, pod red. I. Hubickiej, K. Arciszewskiej-Tomczak, S. Pavlenko, Gdańsk 2020; *Mit o androgyne w utworze „Urywki” [„Отрывочное”]*, czyli *Fiodor Sologub oczami Zinaidy Gippius*, „Magazyn antropologiczno-społeczno-kulturowy MASKA” 2017, nr 34.

ORCID: 0000-0001-5705-4745

Email: kinga.okroj@ug.edu.pl

Marta Lechowska

Kraków, Uniwersytet Jagielloński

NOWA ONTOLOGIA. NIEZALEŻNY ROSYJSKI TEATR EMIGRACYJNY PO 24.02.2022. STUDIUM KILKU PRZYPADKÓW

New Ontology. Independent Russian Theatre in Exile Post 24.02.2022. A Multiple-Case Study

ABSTRACT: The article discusses the work of Russian independent theatre makers after the outbreak of war in Ukraine, 24.02.2022. Three plays were selected for analysis: *Memoria* by Anastasiya Patlay, *Museum of Uncounted Voices* by Marina Davydova and *I Am Here* by Anatoliy Biely. The methodology of the article is based on Mikhail Bakhtin's philosophy of culture, Yuri Lotman's semiotic theory of art and his critique of the concept of history. The aim of this article is to identify any common features of contemporary Russian theatre in exile.

KEYWORDS: Russian culture, Russian theatre in exile, philosophy of culture,

Artykuł poświęcony jest działalności rosyjskich niezależnych twórców teatralnych¹, których spektakle ujrzały światło dzienne po 24 lutego 2022 roku, poza granicami Rosji lub też – tuż przed wybuchem wojny (w lutym 2022), jeszcze w Rosji, a ich życie kontynuowane jest na emigracji.

Autorka stawia sobie dwa główne cele. Pierwszy z nich jest faktograficzno-deskryptywny: opisanie wybranych wydarzeń, których twórcami – od lutego 2022 – byli przedstawiciele rosyjskiego teatru niezależnego; cel ów obejmuje wskazanie konkretnych zjawisk, określenie zarówno ich (owych zjawisk) tematów i problemów, wokół których się skupiają, jak i uwzględnienie ich artystycznej formy. W faktograficzno-deskryptywny aspekt niniejszej pracy wpisuje się również podanie geografii owych

¹ Niezależnymi nazywamy w niniejszym artykule twórców zatrudnionych przed wojną w rosyjskich instytucjach nie finansowanych przez rosyjskie państwo (np. moskiewski Teatr.doc) lub też – nawet jeśli pracujących w teatrach państwowych – promujących w swej twórczości wartości demokratyczne, niezgodne z polityką wewnętrzną oraz kulturalną Federacji Rosyjskiej.

wydarzeń, implikującej z kolei kulturowy kontekst, w którym zaistniały. Kontekst ów w oczywisty sposób związany jest z sytuacją komunikacyjną – z określeniem grupy odbiorców, do których zaadresowana została artystyczna wypowiedź.

Drugim celem artykułu, będącym niejako rewersem proponowanego w nim ujęcia faktograficzno-deskryptywnego, jest takie spojrzenie na „teatralną empirię”, by możliwym stało się uchwycenie stojących za nią pytań. Ów drugi aspekt niniejszej pracy zakorzeniony jest w filozofii Michaiła Bachtina, zgodnie z którą zrozumienie danego kulturowego fenomenu możliwe jest o tyle tylko, o ile uchwyci się pytanie, na które owo zjawisko jest odpowiedzią. Co ważne, nie musi to być pytanie *expressis verbis* formułowane przez samego twórcę, lecz pytanie, które – jako głęboka motywacja – stoi u podstaw artystycznej wypowiedzi. Takie ujęcie zgodne jest z ustaleniami współczesnej hermeneutyki. W *Prawdzie i metodzie* Hans Georg Gadamer pisze:

Kto chce (...) rozumieć, musi cofnąć się z pytaniem poza to, co wypowiedziane. Musi on rozumieć to jako odpowiedź na pewne pytanie, na które jest on odpowiedzią. (...) Również dzieło sztuki jest rozumiane tylko wtedy, gdy się założy jego adekwatność. Również tu trzeba najpierw ustalić pytanie, na które ono odpowiada².

Próba uchwycenia najważniejszych, zadawanych dziś przez teatralnych twórców pytań jest równoznaczna z wysiłkiem określenia wspólnego mianownika branych pod uwagę zjawisk³. Problem badawczy, który leży w osnowie niniejszego artykułu obejmuje zaś pytanie o to, co nowego wnosi do kultury rosyjskiej najnowszy rosyjski teatr emigracyjny i jaką funkcję w niej pełni. Owa nowa jakość, której szukamy nie należy do wymiaru artystycznego czy estetycznego – nie chodzi o charakterystykę nowych teatralnych języków i form estetycznych, lecz o nowy (swoisty) światopoglądowo-ideowy czy też – jak bardziej szczegółowo proponujemy rzecz ująć – „ontologiczny” kierunek. Ontologia jako dział filozofii zajmujący się tym, co rzeczywiste (co istnieje naprawdę) wydaje się nam najodpowiedniejszą kategorią badawczą – zawężoną wszakże do światów przedstawionych w spektaklach teatralnych – dla uchwycenia wspólnego rysu bardzo różnych tematycznie i estetycznie spektakli powstałych od lutego 2022 roku.

Podkreślić należy, iż przedmiotem przedstawionych w niniejszej pracy badań są zjawiska teatralne, lecz problem w niej stawiany nie ma, jak pokazaliśmy wyżej, charakteru teatrologicznego, lecz kulturoznawczy. Kulturoznawcza w swym charakterze problematyzacja i cel badań – uchwycenie na poziomie ideowym wspólnego rysu teatru rosyjskiego na emigracji – może, ale nie musi obejmować szczegółową analizę języka artystycznego poszczególnych spektakli; język ów (artystyczna forma) staje się w poniższych rozważaniach tematem analizy o tyle, o ile buduje ideowe znaczenie przedstawienia. Ogólny horyzont myślenia o teatrze, bliski prezentowanemu w niniej-

² H.G. Gadamer, *Prawda i metoda*, przeł. B. Baran, Kraków 1993, s. 344.

³ Dobór spektakli objętych analizą był podyktowany ich przynależnością do różnych teatralnych języków obecnych dziś w rosyjskim teatrze emigracyjnym i, co z tym związane, spodziewaną wysoką wartością poznawczą takiej analizy (wyodrębniającej to, co wspólne wśród różnorodności).

szym artykule metodologicznemu podejściu kreśli rosyjska teoretyk i historyk teatru, Marina Dawydowa, opowiadając o własnej teoretycznej działalności w tym zakresie:

Когда я пишу о самом театре, я (...) пишу не совсем о нем – воспринимаю спектакль не как объект описания, а как повод для размышлений самого разного свойства. (...) Мне в какой-то момент стало совершенно ясно, что текст о театре уже невозможно писать с точки зрения самого театра⁴.

W poczet metodologicznie inspirujących myśli, mających wpływ na kształt poniższych rozważań należy wpisać również słowa Jurija Łotmana, wypowiedziane w pracy *The Search for the Path*⁵ analizującej naturę nauk historycznych, w tym także historii kultury. We wspomnianym tekście założyciel tartusko-moskiewskiej szkoły semiotyki zestawia dwa modele pracy historyka – model historyka-archiwisty oraz model historyka-filozofa. Pierwszy poszukuje faktów, drugi – ich sensu. Według Łotmana, zasługą epoki oświecenia było połączenie owych dwóch odrębnych modeli w wyobrażeniu idealnego sposobu uprawiania historii; oświeceniowy historyk miał za zadanie nie tylko gromadzić fakty, ale i poszukiwać ich sensu. Ów oświeceniowy ideał – oparty na komplementarnym dopełnianiu się faktografii i filozoficznego nad nią namysłu, układającego fakty w ciąg, w sensowne kontinuum zdarzeń (stąd ważny dla tekstu Łotmana motyw drogi lub rzeki) – nie zniknął, zdaniem tartuskiego filozofa kultury, z ludzkich umysłów w momencie porzucenia wiary w nieskończone możliwości oświeceniowego rozumu. Oświecenie pozostawiło ludzkości w spadku ideał nauk historycznych wyrażający się w formule: poszukiwanie znaczenia. „It became an integral feature of the discipline, the highest goal of which could be characterized, in short, as the search for meaning”⁶.

Dojmująca świadomość charakteru kreowanego przez władze Rosyjskiej Federacji „sensu rosyjskiej historii”, sprowadzającego się – by sparafrazować trafne sformułowanie Siergieja Lebiediewa – do ukazywania „zbyt dobrej przeszłości”⁷, kazała twórcom teatru stanąć do walki właśnie na tym polu – polu zbiorowej pamięci, zarządzanej przez co rusz pompowane do publicznej przestrzeni państwowo-narodowe mity. Dla twórców teatru jest bowiem jasne: „ten, kto ma prawo do pamięci, dzierży tak naprawdę prawo polityczne: on kreuje, moderuje dyskurs, tworzy pole symboliczne, czyli ma bardzo istotną władzę”⁸.

⁴ М. Давыдова, *Культура Zero. Очерки русской жизни и европейской сцены*, Москва 2018, с. 7.

⁵ J. Lotman, *The Search for the Path*, [in:] J. Lotman, *The Unpredictable Workings of Culture*, Tallin 2013, p. 39-53. Jest to przekład na język angielski pracy Łotmana *Поиску ниму* ze zbioru jego rozpraw *Непредсказуемые механизмы культуры*, opublikowanego przez Wydawnictwo Uniwersytetu w Tallinie w 2010 r.

⁶ J. Lotman, *The Unpredictable...*, p. 42.

⁷ Por.: S. Lebiediew, *Granica zapomnienia*, przeł. G. Szymczak, Warszawa 2018, s. 92.

⁸ *Meandry postpamięci. O koncepcji Marianne Hirsch dyskutują – z udziałem publiczności – Agata Bielik-Robson, Katarzyna Bojarska i Paweł Piszczatowski*, [w:] *Języki milczenia. Literatura o traumie i postpamięci zagłady*, red. P. Piszczatowski, Warszawa 2020, s. 77.

Teza niniejszej pracy brzmi następująco: najnowszy teatr rosyjski na emigracji poszukuje sensu historii i świata w nowy sposób – opierając się na względnie nowych (w odniesieniu do tradycyjnie obecnych w rosyjskiej kulturze) ontologicznych kategoriach. Precyzyjniej rzecz ujmując (i jednocześnie wyprzedzając tok poniższych rozważań): teatr emigracyjny zrywa ze swoistą dla rosyjskiej kultury ontologią wartościową, zdecydowanie zwracając się ku – względnie w niej nowemu⁹ – myśleniu horyzontalnemu.

MEMORIA

Rozpocznijmy od omówienia spektaklu *Memoria* w reżyserii Anastasiji Patłaj. Jego premiera szesnaście dni przed wybuchem wojny oraz późniejsze jego losy wydają się emblematyczne, stanowiąc niejako figurę *pars pro toto*, dla sytuacji niezależnej kultury rosyjskiej po inwazji Rosji na Ukrainę.

Po premierze 9 lutego 2022 roku, odbył się jeszcze tylko jeden, o dzień późniejszy, pokaz spektaklu w Rosji – oba w moskiewskim teatrze Centrum Meyerholda. Na tych dwóch przedstawieniach rosyjska historia spektaklu się kończy. Na tę nagle przerwana trajektorię miały niebagatelny wpływ śmiałe deklaracje i konkretne kroki dyrektor teatru, Eleny Kowalskiej, która w dniu wybuchu wojny zrezygnowała z pełnionej w teatrze kierowniczej funkcji, manifestując swoje nieprzejednane antywojenne stanowisko w pamiętnym wpisie w sieciach społecznościowych. Wpis ów zawierał ostre słowa o „niemożności wykonywania pracy dla zabójcy i otrzymywania od niego wypłaty”¹⁰. Kilka dni po tym wydarzeniu zwolniony został dyrektor artystyczny Centrum Meyerholda, Dmitrij Wołkostrielow, a Centrum Meyerholda – jako odrębna instytucja – zostało zlikwidowane, realnie natomiast – podporządkowane innej teatralnej jednostce, blisko współpracującej z Ministerstwem Kultury. Reżyserka spektaklu, Anastasija Patłaj oraz autorka dramatu, na podstawie którego spektakl powstał, Nana Grinsztejn – po wybuchu wojny na stałe wyjechały z Rosji.

Po dwuletniej przerwie od moskiewskiej premiery spektakl kontynuuje swe życie poza granicami Rosji: 27 lutego 2024 roku został pokazany w Augsburgu w ramach Festiwalu Brechta, a 16 października 2024 – w monachijskim teatrze Münchner Kammerspiele. 10 czerwca 2025 *Memoria* była pokazana poza granicami Rosji po raz trzeci, w ramach festiwalu teatralnego w Nitrze, na Słowacji. Spektakl ów w jego

⁹ Mimo iż wartości promowane przez najnowszy teatr emigracyjny nie są całkiem nowe – były obecne w niezależnej rosyjskiej kulturze (również teatralnej) od lat 2000 – por.: M. Flynn, *Witness onstage: documentary theatre in twenty-first-century Russia*, Manchester 2020, p. 26 – i mogłyby być uznane za kontynuację zjawisk wcześniej istniejących, nie zaś novum, wydaje się, że są to wciąż na tyle niezakorzenione i słabo reprezentowane jakości w oficjalnej kulturze rosyjskiej, iż można je zwać nowymi lub też, jak to czynimy, względnie nowymi.

¹⁰ Директор ЦИМа уволилась в знак протеста против вторжения в Украину, [в:] <https://www.colta.ru/news/29612-direktor-tsima-uvolilas-v-znak-protesta-protiv-vtorzheniya-v-ukrainu> (16.04.2025).

emigracyjnej odsłonie grany jest w dwóch językach – rosyjskim i niemieckim (przy jednoczesnym tłumaczeniu rosyjskich zwrotów na niemiecki i odwrotnie) – oraz z udziałem aktorów obu narodowości.

Warto w tym kontekście nadmienić, iż rytm zagranicznych pokazów *Memorii* oddaje niełatwą sytuację rosyjskiej kultury w kontekście prób przebicia się jej przedstawicieli do europejskiej publiczności, a przede wszystkim – do europejskich instytucji kultury. Wysiłek twórców spektakli, by zlikwidować barierę językową (włączanie do spektakli tłumaczenia w języku kraju, w którym pokaz się odbywa) nie przynosi – poza nielicznymi przypadkami – zamierzonych efektów w postaci wpisania twórcy-migranta w krajobraz kulturalny kraju-gospodarza.

Dwie wspomniane wyżej narodowości oraz dwa odpowiadające im, totalitarne nadozwczas, państwa wpisane są w treść spektaklu *Memoria*. Główną nić narracyjną sztuki stanowi biografia Caroli Neher – niemieckiej aktorki, ulubionej artystki teatralnej Bertolda Brechta, z którym przez jakiś czas łączyły ją relacje osobiste. Artystka uciekła w 1933 roku, wraz z mężem, Anatolem Beckerem, z nazistowskich Niemiec do Związku Radzieckiego. W ZSRR, w 1934 roku, urodziła syna, Georga, w 1936 roku natomiast została aresztowana za działalność kontrrewolucyjną i skazana na dziesięć lat więzienia; w 1942 roku zmarła na tyfus w Sol-Ilecku, w jednym z najstraszniejszych więzień tego czasu¹¹. To losy Caroli Neher bada i wydobywa na światło dzienne narratorka – historyczka Stowarzyszenia Memoriał, Irina Szerbakowa, która jest jedną z bohaterek spektaklu.

W sztuce *Memoria* wyróżnić można trzy czasowe wymiary: okres stalinowskiego terroru, czas pieriestrojki (kiedy powstało Stowarzyszenie Memoriał) i czasy najnowsze (kiedy Stowarzyszenie zlikwidowano). Kwestię zasadności zestawienia w ramach spektaklu tak odległych epok porusza reżyserka, Anastasija Patłaj, w przenikliwych słowach o związku czasów stalinowskiego terroru z teraźniejszością:

Политический контекст, так или иначе, расширял смысловое поле судьбы Каролы Неер. (...) То, что она иностранка, и то, что она оказалась жертвой террора в СССР, и весь сегодняшний дискурс вокруг «Мемориала» как иностранного агента каким-то странным образом сопрягаются¹².

W sztuce dominują trzy wątki. Pierwszy z nich to wspomniana już historia Neher. Drugi wątek to – łączące lata 30. XX wieku ze współczesnością – losy jej syna, Georga, który po aresztowaniu matki trafił do domu dziecka w Rybińsku (ZSRR), gdzie bez żadnej wieści o swej rodzinie, posiadając tylko szczątkowe informacje o swej

¹¹ A. Kotkiewicz, *Carola Neher – zapomniana ofiara Wielkiego Terroru*, [w:] *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze* 32 (2022), s. 1-11, [w:] https://www.researchgate.net/publication/366652745_Carola_Neher_-_zapomniana_ofiara_Wielkiego_Terroru, (30.01.2023).

¹² Л. Павельева, *Три пласта памяти. Спектакль о жертвах государственного насилия*, [в:] <https://www.svoboda.org/a/tri-plasta-pamyati-spektaklj-o-zhertvah-gosudarstvennogo-nasiliya/31706642.html> (30.01.2023).

tożsamości, przeżył kilkanaście lat. Należy wspomnieć, iż wychowawca Georga w radzieckiej placówce zataił przed nim wszelkie informacje dotyczące jego tożsamości, skrywając również fakt poszukiwania go przez przebywającą w łagrze matkę. Dopiero jako dorosły mężczyzna, poszukujący śladów swej rodziny, Georg natknął się na artykuł badaczki Stowarzyszenia Memoriał, wspomnianej Iriny Szczerbakowej, o kobietach Gulagu. Badaczka cytowała w nim list Caroli Neher, matki Georga. Ów artykuł stał się ogniwem pozwalającym dotrzeć synowi do historii jego rodziny. Mężczyzna, nawiązawszy kontakt z autorką artykułu i archivistką dziecięcych historii, w tym jego własnej, rozpoczął podróż do miejsc zesłania i śmierci jego matki, jak również do miejsc swojego dzieciństwa. Trzecim wątkiem jest historia samego, zlikwidowanego w 2021 roku, Stowarzyszenia Memoriał, dzięki któremu Georg dowiedział się, kim jest, poznał losy swej matki, a przede wszystkim odnalazł list od niej – rozpaczliwie poszukającej (korespondencyjnie) swojego dziecka i proszącej o podstawowe informacje o synu.

Nie sposób nie zauważyć, iż w centrum namysłu, którego owocem jest spektakl leży natura pamięci i możliwe sposoby jej odzyskiwania. Twórczyni dramatu oraz twórczyni spektaklu, Nana Grinsztejn i Anastasija Patłaj, w wykładzie na temat pracy z historycznymi dokumentami posługują się obrazem przeciągu¹³. Teatralna praca z dokumentem, jak utrzymują twórczynie, przypomina doświadczenie bycia w przeciągu; doświadczenie to skłania do szukania jego źródła – „miejsca, z którego wieje”. Ta nieuchwytna i krucha natura twórczego wysiłku dokumentalisty przynosi jednak bardzo konkretne owoce; powtórzmy, to dzięki pracom Iriny Szczerbakowej, historyczki Stowarzyszenia Memoriał, syn głównej bohaterki, Caroli Neher, dowiaduje się, kim była jego matka i kim jest on sam. Na tej podstawie można sformułować sąd ogólny: działalność Stowarzyszenia Memoriał, jak każda praca nad pamięcią, pozwala odzyskiwać tę ostatnią, w jej nieoficjalnej – „niemuzealnej” (określenie to jest znaczące w kontekście poniższych rozważań) – odsłonie, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i zbiorowym.

W kontekście omawianego spektaklu rosyjska krytyk teatru, Kristina Matwijenko, stawia przed widzami alternatywę: „albo płacz, albo wzięcie odpowiedzialności za przeszłość”¹⁴, ujawniając niejako intelektualno-etyczne zaplecze spektaklu, owo fundamentalne pytanie, na które spektakl – zarówno w swej treści, jak i estetyce – jest odpowiedzią. Innymi słowy, powstała na podstawie socjologicznych raportów o sposobie postrzegania przez Rosjan zbrodni stalinowskich¹⁵, sformułowana przez Matwijenko alternatywa jest myślowym gruntem, na którym wyrosło omawiane przedstawienie. Można pokusić się wręcz o twierdzenie, że właśnie owa alternatywa pozwala zrozumieć jego sceniczną – surową, geometryczną, białą-czarną – formę.

¹³ А. Патлай, Н. Гринштейн, *Документ как отсутствие*, [в:] <https://www.youtube.com/watch?v=G79ft6ocHKs> (16.04.2025).

¹⁴ К. Матвиенко, *Опыт выученной беспомощности*, [в:] <https://flyingcritic.ru/post/opit-viychennoi-bespomoshnosti> (16.04.2025).

¹⁵ «Вестник общественного мнения 2023. Данные. Анализ. Дискуссии», [в:] <https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2023/08/VOM1-2023.pdf> (16.04.2025).

Nie ulega wątpliwości, iż minimalistyczna i posępna estetyka spektaklu jest znaczeniotorcza – zdaje się być *signifiant* ogólnej postawy etycznej, etycznego wyboru polegającego na tym, by nie uciekać w cikliwość, lecz brać odpowiedzialność. Surowość rozwiązań scenicznych buduje nad wyraz powściągliwy emocjonalnie, ale radykalny w wymiarze etycznym – zgodnie z nienowym twierdzeniem o bliskim związku estetyki i etyki¹⁶ – ton. Więcej: właśnie wspomniana powściągliwość, będąc znakiem nieprzejednanej woli poznania prawdy i zmierzania się z przeszłością, jakakolwiek by ona nie była, zasila sens bezwzględnej oceny moralnej zdarzeń, do których sztuka się odnosi. Płacz uzyskuje w tym kontekście wyrażnie negatywną moralną konotację – nie jest znakiem zdolności współodczuwania, lecz przeciwnie – ukrytej pod rozbudowaną emocjonalnością moralnej nieprzejrzystości czy wręcz nieczułości. Przeciwwstawienie „czucia” i „nieczułości” znajdujemy w innych słowach tejże Matwijenko: „либо чувствовать эту разделенную ответственность за все ужасное, что происходило и происходит, либо плакать”. W świetle przytoczonych słów płacz jawi się moralnym unikiem: płakać tak naprawdę znaczy „nie czuć” – nie mieć emocjonalnego dostępu do wagi moralnego zła. Zarówno krytyk teatralna, Kristina Matwijenko, jak i Anastasija Patłaj – związana z moskiewskim Teatrem.doc, a także ze Stowarzyszeniem Memoriał oraz z Centrum Sacharowa autorka spektaklu wszystkimi dostępnymi sobie środkami formułują taki oto – obywatelski i ogólnoludzki – imperatyw: „Nie czas płakać, trzeba wreszcie stanąć do odpowiedzialności”.

Kristina Matwijenko, Anastasija Patłaj, jak również autorka dramatu, Nana Grinsztejn, stawiając Rosjan przed wspomnianą wyżej alternatywą: „albo płacz, albo odpowiedzialność” podążają śladem sposobu myślenia Marianny Hirsch, w świetle którego naród, ukrywający przed świadomością zbiorową zbrodnie popełnione w przeszłości, traci nie tylko swoją przeszłość, ale również terażniejszość oraz przyszłość, może bowiem jedynie odtwarzać w nieskończoność tę samą optykę i te same strategie. Można zatem powiedzieć, iż podejmujący się zadania identyfikacji upiorów przeszłości rosyjski teatr na emigracji kontynuuje, nieobcą notabene niezależnemu teatrowi rosyjskiemu na długo przed wojną 2022 roku, pracę nad historią i pamięcią – za Łotmanem: pracę oświeceniowego historyka. Myśl tę podjął germanista i krytyk teatru, Władimir Kolazin, pisząc: „по суровому и мудрому Хайнеру Мюллеру, работа историка и есть раскапывание мертвецов, возвращение пропавшей жизни частица за частицей: «Нужно вытаскивать мертвецов на свет божий, только так можно возыметь будущее»”¹⁷.

MOSKWA 2022

Na marginesie niniejszych rozważań warto odnotować powstanie performansu składającego się z autentycznych wypowiedzi mieszkańców Moskwy, którzy po wybuchu wojny, mimo niezgody na prowadzoną politykę, z różnych względów pozostali w kraju.

¹⁶ I. Brodski, *Mniej niż ktoś: eseje*, Kraków 2006, s. 105.

¹⁷ B. Колязин, *Где сепн там и молот*, [B:] <https://screenstage.ru/?p=16431> (11.03.2024).

Jego pomysłodawczynią oraz realizatorką jest ponownie Anastasija Patłaj – reżyserka spektaklu *Memoria*.

Performans prezentowany był w sierpniu 2022 w ramach festiwalu teatralnego w Jyväskylä w Finlandii, pod nazwą „Moskwa – 2022”. Potem jednak, na festiwalu „Эхо Любимовки” – w listopadzie 2022 w Paryżu i w grudniu 2022 w Belgradzie – został pokazany pod nową nazwą: *В стеклянной банке. Голоса из России*¹⁸ (*W szklanej bańce. Głosy z Rosji*).

Anastasija Patłaj, znalazłszy się w pierwszych miesiącach wojny poza granicami własnego kraju i poza swoim środowiskiem (zmuszona bowiem, jak wielu jej podobnych, do emigracji z powodów politycznych), pozbawiona możliwości bezpośredniej komunikacji z rosyjskojęzycznymi widzami, zaczęła nagrywać rozmowy z pozostającymi naówczas w Moskwie znajomymi, przyjaciółmi, dotychczasowymi współpracownikami. Rozmowy dotyczyły bieżącej sytuacji społeczno-politycznej w Rosji, naturalnie zatem koncentrowały się wokół tematu wojny. Dzięki zapewnieniu rozmówcom anonimowości reżyserce udało się coś, o co w czasach zagrożenia bardzo trudno: przeprowadzenie szczerych rozmów o bieżącej sytuacji społeczno-politycznej, przede wszystkim o skutkach prowadzonej przez władze rosyjskie polityki zagranicznej na życie Rosjan. Twórczyni zgromadziła (na nagraniach) wypowiedzi układające się w różnobarwny wachlarz rosyjskich typów społecznych i swoistych dla nich reakcji na rozpoczęcie przez Rosję wojny w Ukrainie; niemało „miejsca” zajmują w performansie wypowiedzi dotyczące sposobów radzenia sobie z coraz bezwzględniej stosowaną cenzurą, z uaktywnieniem struktur siłowych, zaostreniem prawa oraz z prześladowaniami.

Aktywność Patłaj nie zakończyła się na zapisaniu wszystkich wypowiedzi (choć i to – z uwagi na zgromadzenie materiału dla badań społecznych obejmujących czasy wojny – jest samo w sobie cenne); reżyserka, i aktorka zarazem, wykorzystała ów materiał jako źródłowy w swej działalności z zakresu teatru dokumentalnego: Patłaj prezentowała go w formie performatywnej, z wykorzystaniem techniki *headphone verbatim*¹⁹ – na festiwalach teatralnych, służąc, jak sama mówi, jedynie jako medium dla podstawowego celu: zaistnienia owych głosów w przestrzeni teatralnej.

MUSEUM OF UNCOUNTED VOICES

Druga teatralna wypowiedź, której warto poświęcić uwagę w kontekście zagadnienia działalności rosyjskich twórców teatru po inwazji Rosji na Ukrainę to spektakl Mariny Dawydowej (rosyjskiej krytyk teatralnej, po raz drugi w roli reżyserki), pod tytułem *Museum of Uncounted Voices* (*Muzeum zignorowanych głosów*). Zgodnie z językiem tytułu, spektakl – grany niemal w całości po angielsku (tylko ostatni

¹⁸ А. Патлай, *В стеклянной банке*, [в:] <https://www.youtube.com/watch?v=QJp9fCkUDtg> (17.02.2024).

¹⁹ Technika „headphone verbatim” polega na tym, iż aktorzy słyszą nagrane wcześniej wypowiedzi przez słuchawki i powtarzają je w takiej samej jak w oryginale formie.

monolog wygłaszany jest w języku rosyjskim) – miał swą premierę w 2023 roku w ramach wiedeńskiego festiwalu teatralnego „Wiener Festwochen”. Po dwóch pokazach w stolicy Austrii spektakl kilkakrotnie pokazano w Berlinie w teatrze HAU 2.

Spektakl ów, tematycznie zogniskowany wokół historii Rosji – występującej w politycznej odśłonie Rosyjskiego Imperium oraz ZSRR – podejmuje intelektualną pracę nad przeformułowaniem narracji obecnych w pamięci zbiorowej Rosjan. Treść spektaklu oraz jego ton zapowiadają już pierwsze sceny oraz wypowiedziane w nim słowa. Prześledźmy, jak spektakl jest zbudowany i jakie treści są w nim poruszane.

Spektakl rozpoczyna się od zgromadzenia na scenie (nie zaś, jak zazwyczaj, na widowni) wchodzących do sali widzów; obsługa teatru nie pozwala zająć im swoich miejsc oznaczonych na biletach wstępu. Na rozpoczęcie spektaklu widzowie czekają, stojąc na scenie, na której – niczym w muzealnym foyer prowadzącym do muzealnych sal, widocznych jest kilkoro okazałych drzwi. Za każdymi z nich, jak się okazuje w toku pierwszej części spektaklu, ukryty jest jeden z wielkich symboli rosyjskiej lub radzieckiej państwowości. Oto pierwsze słowa przedstawienia, kreślące punkt wyjścia całej narracji:

Witam wszystkich w naszym muzeum – w Sali Imperium. Mogą Państwo oglądać eksponaty, ale proszę ich nie dotykać. Ich sakralną moc poczują Państwo z daleka. Berło i dzierzawa, korony: carska i patriarsza, prawosławne chorągwie i radziecki sierp i młot. To wszystko symbole kraju, który nazywał się różnie – Ruś, Carstwo Rosyjskie, Rosyjskie imperium, Związek Radziecki, Federacja Rosyjska. Ale jest to jeden i ten sam kraj²⁰.

Ze wszystkimi insygniami państwowości rosyjskiej oraz zrośniętej z nią na przestrzeni wieków władzy cerkiewnej zaznajamia widzów głos płynący z głośników, a zatem, co ma niepoślednie znaczenie, nie żaden głos indywidualny (ograniczony perspektywą jednostkową) i nie zbiorowy nawet, lecz głos aspirujący do powszechnej ważności, niezależnie od czasu i miejsca, słowem: uniwersalny. Doniosłym tonem obwieszcza on światu (reprezentowanemu przez zgromadzonych na scenie widzów) niezwyciężoność i niespotykaną moc państwa, o którego symbolach opowiada. Co symptomatyczne – przypomnijmy, że zdajemy sprawę z pierwszej części przedstawienia, zatytułowanej „Imperium” – nie ma mowy (bo z zasady nie może być) o jakichkolwiek częściach owej imperialnej całości – etnicznych, narodowych, religijnych, ideologicznych, politycznych; ich pojedyncze głosy giną w nadrzędnej, dumnie rozbrzmiewającej – a może raczej grzmiącej – z głośników opowieści, której podmiotem jest polityczny, autotelicznie rozkochany w sobie, kolos.

²⁰ „Я приветствую всех в нашем музее – в зале Империя. Вы можете рассматривать экспонаты, но я прошу не прикасаться к ним. Их сакральную силу вы почувствуете на расстоянии. Скипетр и держава, гербы и стяги, царская корона и митра патриарха, православные хоругви и советские серп и молот... Это все символы страны, которая называлась по-разному – Русь, Русское царство, Российская империя, Советский Союз, Российская Федерация. Но это одна страна. И у нее одна судьба. [Źródło cytatu: spektakl *Museum of Uncounted Voices*, 1.10.2023, Berlin, Teatr HAU 2].

W drugiej części spektaklu zatytułowanej *Narody* (w której widzowie zajmują już miejsca na widowni), nadrzędna narracja ulega rozbiciu na głosy poszczególnych, narodów: Ukrainy, Białorusi, Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji. Narody te snują swoją całkowicie odrębną od imperialnej opowieść na temat swych losów, swej historii i tożsamości oraz jej odniesień do historii powszechnej, czy też – co stanowi o energetyce tej części przedstawienia – o niemożności przyjęcia narracji historycznej innego, najczęściej sąsiedniego, narodu. W toku opowiadanych historii, pełnych poczucia krzywdy oraz zarzutów wobec innych nacji czy państw, wypowiadające się kolejno narody (głos – narracja kolejnych narodowych podmiotów zbiorowych – nadal płynie z głośników) konstruuja swoją narracyjną linię w oparciu o zupełnie inne fakty – lub też te same, lecz przeciwstawnie interpretowane – zarzucając innym to, co dla owych „innych” stanowi powód do dumy (i odwrotnie). Słowem, spierające się o historię narody w rezerwuarze pamięci zbiorowej przechowują świadectwa o zupełnie przeciwstawnym wartościowaniu oraz wymowie.

W czasie spektaklu każdemu narodowi zostaje oddany głos, by mógł opowiedzieć i, docelowo, przekonać innych – widzów, ale przede wszystkim inne narody, z którymi od wieków toczy spór – do swej historycznej perspektywy, do tego, że to jego zbiorowa pamięć sytuuje się najbliżej prawdy. Ponadto do każdego narodu przyporządkowana jest odrębna gabłota, w której umieszczone są charakterystyczne dla kultury danego kraju przedmioty, kulturowo-narodowe symbole Ukrainy, Białorusi, Gruzji czy Armenii. Ukraina, z uwagi na stan wojny z Rosją oraz postawę autorki spektaklu (posiadającej rosyjskie obywatelstwo), publicznie podnoszącej kwestię odpowiedzialności Rosjan za ów stan rzeczy – zostaje na kanwie pozostałych krajów wyróżniona: oprócz podświetlanej na czas wypowiedzi (głos płynący z głośników) gabloty zaprezentowana zostaje pieśń *Czerwona kalina* – nieoficjalny hymn wojenny narodu ukraińskiego, symbol jego siły i nieugiętości, wbrew wszelkim okolicznościom. W rytm owego hymnu rosyjska aktorka – przed wojną grająca w Moskwie, po wybuchu wojny mieszkająca na stałe w Rydze, Czulułpan Chamatowa – wykonuje ekstatyczny taniec, przepełniony wielką energią i żywiołowością. Dominująca w jej ludowym ukraińskim stroju czerwień, poza żywiołowością, niesie w sobie znaczenie zalanego pożogą wojenną kraju – poświęcenia i najwyższej ofiary ukraińskiego narodu. Najgłębszym jednak *signifié* owego ekstatycznego tańca wykonywanego przez performerkę odzianą w czerwień wydaje się być odradzające się z każdego śmiertelnego końca życie.

Gdy odpowiadający danej gablocie naród zabiera głos (tzn. głos płynący z głośników uosabia akurat dany naród) pada na nią, jak wspomnieliśmy, snop światła, a obecna na scenie aktorka prezentuje mapę danego kraju, najczęściej z czasów jego politycznej świetności: Ukrainy – z czasów Rusi Kijowskiej, Armenii – z czasów Tigranesa Wielkiego czy Gruzji z czasów Tamary Wielkiej. Azerbejdżan z kolei, ogłasza, że stał się w latach dwudziestych XX wieku, co prawda na krótko, pierwszym demokratycznym państwem w świecie islamu.

Opisywana wyżej część spektaklu jest zarówno dopuszczeniem poszczególnych narodów do głosu oraz uznaniem ich prawa do własnej opowieści i optyki (w wywiadzie twórczyni przedstawienia, Marina Dawydowa, wyjawiając swą osobistą historię,

stanowiącą ośnowę przedstawienia, mówi o takim prawie przyznawanym Azerom, od których Ormianie – wraz z samą Dawydową i jej rodziną – wiele, jak opowiada autorka, wycierpieli), jak i ukazaniem partykularności ich interesów oraz zawsze raziąco jednostronnej perspektywy historycznej, z konieczności fałszującej bieg zdarzeń. Scenicznym wyrazem owej prawdy o narodowych partykularyzmach jest fakt, iż narodowe głosy w pewnym momencie przedstawienia zaczynają się przekrzykiwać, umniejszając i obśmiewając argumenty drugiej strony oraz forsując własną historyczną wykładnię, uznawaną za uniwersalną.

Tytuł spektaklu *Museum of Uncounted Voices* odnosi się z pewnością w dużej mierze właśnie do tej części przedstawienia, w której narody wchodzące w skład radzieckiego imperium mogą wypowiedzieć swoją, pomijaną dotychczas, prawdę. Nie tylko pomijaną, ale też wtłaczaną w jedyną słuszną opowieść o Matce-Rosji przygarniającej inne narody do kochającej piersi. Te opowieści to inna narracja, wcześniej zamazywana.

Kolejne części spektaklu noszą następujące tytuły: *Osobowości*, *Ludzie* i puentujący całość – *Monolog*. Podczas gdy w dwóch pierwszych częściach autorka podejmuje namysł nad wpływem jednostek – politycznych osobowości – na ludzkie masy, rzucane to w tę, to w inną stronę w efekcie decyzji podejmowanych przez konkretnych ludzi, ostatnia część – *Monolog* – rzuca światło na pojedynczego człowieka i jego uwikłaną w bieg zawikłanej historii egzystencję.

W ostatniej części w sposób bardzo emocjonalny – ponieważ w dużej mierze to osobista historia samej autorki – zostaje postawione fundamentalne (w kontekście zarysowanej we wstępie metodologii o Bachtinowskiej proveniencji) pytanie o to, czemu człowiek może w życiu wierzyć – której prawdzie? Wszak, przynajmniej w ramach omawianego dzieła, pewne jest, że nie ma jednej prawdy; wystarczy przejść przez wszystkie „ontologiczne poziomy”, które w swym epickim dramacie, a potem spektaklu, wyszczególnia autorka; w każdej z sal (odpowiedników owych „ontologicznych poziomów”) rozbrzmiewa zupełnie inna opowieść, odrębna – w zależności od podmiotu wypowiedzi: prawda imperium, prawda poszczególnych narodów, prawda polityków. Tylko ludzkie masy, nie mając odrębnej podmiotowości, nie mają też swojej prawdy. Za to wchodzące w ich skład jednostki – już tak.

Cały spektakl można traktować jako historyczno-filozoficzny namysł nad tym, co godne jest się zwać prawdą – ludzką prawdą, prawdą egzystencji, którą człowiek może się w życiu kierować. Zwieńczeniem owego namysłu i jednocześnie punktem ciężkości całego dramatu jest ostatni pasaż wypowiadanego na scenie tekstu – do bólu jednoznaczna, zarówno w sensie filozoficznym, jak i w wydźwięku emocjonalnym – odpowiedź aktorki na polecenie, by zapoznała się z kolejną, przedkładaną jej uwadze mapą; przytoczmy jej kwestię w całości:

В какое МЫ мне себя встроить! В какой из залов музея я должна себя поместить? (...) Все ваши карты врут. Все учебники истории врут. Все национальные мифы врут. Все идеологии врут. Это все химеры! Этого ничего нет, есть только человеческая личность! Есть ее опыт... Есть МОЙ опыт, который правдивее всех залов

ваших гребаных музеев и ваших продвинутых дискурсов. Есть моя жизнь. Моя плоть! Моя душа! Моя экзистенция! Или как это все назвать... Подождите, я запуталась... вы не учили меня... Ах, вот! Есть мой неучтенный голос. Есть! Мой! Неучтенный! Голос! Вы слышите его? ОН ЕСТЬ!!!

Przytoczony powyżej ostatni fragment dramatu nie pozostawia wątpliwości, iż autorka sztuki, Marina Dawydowa, fundamentalne pytanie spektaklu o to, co istnieje naprawdę – a więc pytanie na wskroś ontologiczne! – bezwzględnie rozstrzyga na korzyść indywiduum. Pytanie o historię zaś zostaje sprowadzone do pytania o los pojedynczego człowieka. Znaczy to, iż, według autorki, w kalejdoskopie dziejowych przemian i zmieniających się w ich toku „głównych aktorów”: narodowych, politycznych, kulturowych, społecznych, indywidualnych wreszcie – naprawdę istnieje tylko pojedynczy człowiek, z jego niepowtarzalnym doświadczeniem, pamięcią i losem. Z jego nie usłyszanym w toku dziejowych zawieruch, głosem; to ów głos – lub lepiej: owe niezliczone indywidualne głosy – są ostatecznie prawdziwymi bohaterami historii. A także spektaklu.

Nadmienić należy, iż kolejnym tekstem Mariny Dawydowej, który zaistniał poza granicami Rosji był dramat pod angielskojęzycznym tytułem *Land of No Return* (*Ziemia bez powrotu*), odczytany w formie performatywnej, po rosyjsku, na festiwalu „Voices” w listopadzie 2024 roku w Berlinie.

Я ЗДЕСЬ

Co ciekawe, z teatralnym głosem Dawydowej współbrzmi zupełnie odmienny gatunkowo spektakl Anatolija Biełego i Jegora Truchina *Я здесь* (*Jestem tu*). Z przedstawieniem tym jego autor – były aktor jednego z najznamienitszych teatrów moskiewskich, MCHAT, dziś obywatel Izraela (aktor grał w macierzystym teatrze do końca sezonu 2022 roku, po czym wyemigrował) – objechał kraje Europy, Azji i Ameryki, podbijając serca ich rosyjskojęzycznej publiczności. Za sukces spektaklu odpowiada, jak się wydaje, bliskość losu bohatera – emigranta, człowieka zagubionego i nikomu w obcym państwie niepotrzebnego – względem oglądających go widzów.

Ów spektakl-monodram w mistrzowskim wykonaniu Anatolija Biełego, podstawowy, tragiczny w swej osnowie przekaz komunikuje widzom za pośrednictwem „jarmarcznej” formy. Wypowiadane na scenie treści wypełniają tylko to, co dane w budowanym od pierwszej sceny rysunku postaci, psychologiczno-społeczny profil której, powiedzmy od razu, rezonuje z publicznością, odpowiadając za oszałamiający sukces przedstawienia. To z tym typem bohatera bowiem utożsamiły się setki rosyjskojęzycznych (spektakl był grany po rosyjsku) widzów w najróżniejszych miejscach na świecie – w Niemczech, Izraelu, Gruzji, Armenii, na Litwie, w Serbii, w Stanach Zjednoczonych. Członkowie rosyjskiej diaspory w różnych zakątkach świata odnaleźli się w doświadczeniu emigranta, całkowicie – geograficznie i egzystencjalnie – zagubionego, niepasującego do otaczającego go środowiska i nikomu w nim niepotrzebnego (spektakl pośrednio podejmuje wątek *cancelling Russian culture*), zrozpaczonego – ale i zdesperowanego, by przeżyć.

Formę spektaklu, przechowującą w sobie wszystkie wypowiedane w toku jego trwania treści (element dyskrekcji podporządkowany niedyskrekcji) można określić jako na poły jarmaczną – głośną, nielinerarną, emocjonalną, pełną elementów komizmu rodem z komedii dell'arte, na poły liryczną – aktor recytuje ze sceny powstałe po 24 lutego 2022 utwory poetyckie. Całość spektaklu zaś przesycona jest tragizmem losu bohatera. Forma spektaklu przywodzi na myśl gatunek „bałaganu” (балаган) – teatru ulicznego dla szerokiej publiczności wykorzystującego element interakcji z widzem, pełnego niewyszukanego komizmu sytuacyjnego. Owa gatunkowa forma mieści w sobie, jak nadmieniliśmy wyżej – na zasadzie kontrapunktu – liryczno-metafizyczne teksty poetyckie powstałe po 24.02.2022. Autorami wygłaszanych na scenie wierszy są zarówno rosyjscy, jak i ukraińscy oraz żydowski twórcy.

Jednym z wierszy, które bohater „bałaganu” wygłasza jest wiersz Żeni Berkowicz – rosyjskiej poetki i reżyserki spektaklu *Финист ясный сокол* (*Finist jasny sokół*), za który – jako rzekomo propagujący działalność terrorystyczną – twórczyni została skazana w 2023 roku na sześć lat kolonii karnej (w której odbywa wyrok do dziś) – jest utwór *Дед* (*Dziadek*) podejmujący ostrą krytykę głównego dla dzisiejszej Rosji mitu narodowego – Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

W świetle powyższego warto nadmienić, iż współcześni socjologowie i politolodzy mówią dziś o negatywnym charakterze dzisiejszej tożsamości Rosjan, której jedyną klamrą spajającą są – tworzone na wysokich szczeblach władzy i pompujące w społeczeństwo wielkopaństwowe poczucie wyższości wobec innych narodów – narodowe mity, z pokonaniem faszystów w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej na czele. Bez owych jednoczących narracji, nadających wojennym zwycięstwom Rosji – by powołać się na słowa współczesnej antropolog, Natalii Archipowej²¹ – walor ontologiczny, społeczeństwo rosyjskie byłoby ni mniej, ni więcej, lecz zajętą prywatnym życiem, „obywatelsko nieaktywną”, i w tym sensie infantylną, zbiorowością²².

Wracając do artystycznego języka spektaklu, powiedzmy, iż sprzężenie zwrotne zachodzące w nim między lekką, przesyconą komizmem, pochodzącą z kultury ludowej formą a pełną treści wojennych poezją stanowi najpłodniejszy – zarówno w wymiarze artystycznym, jak i na poziomie znaczeń – węzeł. Zgodnie z bilingwalną teorią sztuki Jurija Łotmana to właśnie obecność tak odległych, wzajemnie nieprzekładalnych języków buduje znaczeniową objętość spektaklu.

Omówmy po kolei, co dzieje się w spektaklu, by potem sformułować tezy dotyczące głównej jego myśli.

Początek spektaklu jest zaskakujący, nie oznaczono go bowiem żadną zewnętrzną notą – ani przyciemnieniem światła na widowni z równoczesnym oświetleniem sceny (przez pierwszą część przedstawienia widownia jest oświetlona tak jasno, jak w czasie antraktu), ani podniesieniem kurtyny, ani też pojawieniem się aktorów na scenie.

²¹ Александра Архипова, „У Путина онтологическая война с Западом”. Большой разговор с антропологом Сашей Архиповой, [В:] <https://www.youtube.com/watch?v=dvPem25hK-s&t=5126s> (25.02.2024).

²² Л. Гудков, *Негативная идентичность. Настроения населения России в ситуации кризисов и войны*, «Вестник общественного мнения» 2023, № 1-2 (134), с. 140.

Wszystko zaczyna się niepostrzeżenie i znienacka: w ostatniej chwili przed wyczekiwanym rozpoczęciem na widownięć wpada zdyszany, źle ubrany mężczyzna, w czapce bejzbolówce i z dwoma, zawieszonymi na plecach i na piersi, do granic możliwości wypakowanymi plecakami. Przybysz bezpardonowo przeciska się między rzędami w poszukiwaniu swojego miejsca, nie robi tego jednak dyskretnie, jak przystało na spóźnionego widza, znającego teatralny *bon ton*, lecz głośno, zamasyście i obcesowo. Spóźniony widz grzeszy brakiem wyczucia, stosowności, obycia; pozwala sobie wygłaszać bezpośrednie i tym samym krępujące dla widzów (ale i wywołujące salwy śmiechu) komentarze na temat ubioru zgromadzonych na widowni ludzi, nerwowo przeciera spocone czoło, co chwilę poprawia na głowie nie zdjętą na czas przedstawienia czapkę, zatrzymuje się w połowie rzędu (a przypomnijmy, że jest w drodze do swojego miejsca) w przyływie jakichś emocji, którym żywiłowo daje wyraz: to wybucha niepowstrzymanym śmiechem, to bez powodu poważnieje (emocjonalna sinusoida jest zresztą ogólnym rysunkiem jego postaci), to zbyt głośno mówi, to znów popada w krótką zadumę, to wyraża rozentuzjasmowanie, to znów zdumienie. Nie wprzęgnięte w żadne konwenanse, niestosownie żywiłowe zachowanie spóźnionego widza zdradza zarówno jego stan psychiczny (całkowite emocjonalne rozchwianie), jak i jego społeczny background – społeczne wyobcowanie i nieznajomość obowiązujących w nowym środowisku reguł.

Nie ma wątpliwości, że tak zbudowana postać to reprezentacja społeczno-mentalnego typu – przypominającego *habitus* Bourdieu, a zarazem psychicznego stanu emigranta, de facto zmuszonego do opuszczenia swej ojczyzny (z powodów politycznych) – zagubionego prowincjusza, który nijak nie odnajduje się w wielkim, obcym dla niego świecie; jest nieporadny i kanciasty, nie zdaje sobie jednak sprawy ze swojej rzucającej się w oczy niezgrabności. Na tym jednak rysunek postaci się nie kończy; do pełni charakterystyki trzeba dodać cechy przynależne znanemu w kulturze rosyjskiej typowi „głupiego Iwana” („Иван дурак”) – „prostaczka”, z całym wachlarzem pozytywnych tonów kryjących się w tym obrazie: bezpośredniością, naiwnością, brakiem poczucia granic, a co za tym idzie – mimo zauważalnej nieporadności, z ujmującą prostotą i – w domyśle – przyzwoitością i dobrocią.

Ów „prowincjusz-prostaczek”, który przez przypadek trafił do teatru i zupełnie nieintencjonalnie wnosi w przestrzeń wysokiej kultury całe swe prowincjonalne nieokrzesanie, symbolizuje, naszym zdaniem, „habitus emigranta z dzisiejszej, zachowującej postsowieckie dziedzictwo, Rosji”²³; za pośrednictwem rysunku postaci wzbudzającej zarówno śmiech, jak i politowanie, od samego początku spektakl przesycony zostaje – istotnymi dla kondycji emigranta – „brzegowymi znaczeniami”: wyrzucenia z własnego środowiska, poczucia niedopasowania i kompleksu prowincjonalności wobec wielkiego świata, a także dojmującego uczucia bycia nikomu niepotrzebnym, ani własnemu państwu czy narodowi, ani nowemu państwu i jego społeczeństwu.

²³ *Habitus* rozumiemy za P. Bourdieu jako „to, co społeczne, które <stało się ciałem>” – „stałość dyspozycji, upodobań, preferencji”. Por. P. Bourdieu, *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa 2001, s. 115 i 119.

W kontekście relacji do własnego państwa na uwagę zasługuje obficie wykorzystywany w spektaklu środek artystyczny, pełniący – jeśli przyjąć terminologię Łotmana z eseju o dwóch rodzajach komunikacji²⁴ – funkcję kodu systemu kulturowego. Owym znaczeniowczym ruchem jest wykorzystanie oślepiającego snopu światła nie tyle statycznie padającego na bohatera, ile nieustannie – jeśli wyrazić rzecz znajomym rosyjskiemu emigrantowi (pamiętającemu, jak wspomnieliśmy wyżej, radzieckie realia) językiem skojarzeń – „śledzącego”, a nawet prześladowającego bohatera (teatralny reflektor rzeczywiście podąża za aktorem, gdy ten przed nim ucieka). Dla mieszkańca kraju obszaru postsowieckiego ów snop światła oznacza jedno: reflektor wozu służb specjalnych i kojarzącą się z nimi przemoc, *signifié* owego znaku bowiem zasilane jest wyobrażeniem o kryminalnym charakterze służb państwowych oraz bezwzględności i bezkarności ich funkcjonariuszy; to wszystko wzmacnia działanie znaku, uruchamiając, jak wspomnieliśmy wyżej, habitus rosyjskiego emigranta, któremu realia ZSRR nie są obce. Zrozumiałe jest zatem, dlaczego bohater przez większość spektaklu reaguje na reflektor panicznie – ucieka przed nim, próbuje go przekierować na inny obiekt, krzyczy.

Co jednak w powyższym kontekście – kwestii przerażenia obywatela strukturami własnego państwa – zaskakujące, ów przedstawiony na scenie, nic dla nikogo nie znaczący „mały człowiek” w ostatniej scenie szuka „blasku” przeklętego reflektora, biegając za nim, podskakując (jeśli snop przebiega nad nim) i kilkukrotnie wykrzykując tytułowe *Я здесь* – Tutaj jestem! Okrzykiem tym bohater wydaje się przywracać sobie prawa do istnienia, wbrew wszystkim i wszystkiemu, którzy chcieliby mu go odmówić: bezosobowej zbiorowości, traktującej go jak powietrze, obcemu społeczeństwu żyjącemu według odmiennych zasad i operującemu zupełnie innym kulturowym kodem, ale przede wszystkim – i tu odnajdujemy najboleśniejsze napięcie w rysunku bohatera – odrzucającemu go własnemu państwu i społeczeństwu.

Spektakl od samego początku budowany jest na kontraście – wysokich i niskich wartości estetycznych i szerzej, kulturowych: wyszukanie vs. pospolitość, subtelność vs. przaśność, powściągliwość vs. niepohamowanie, ponadto zaś: obce vs. znajome, przerażające vs. pociągające. Konstruowana na wyliczonych przeciwieństwach wartość artystyczna spektaklu – jako znak najwyższego rzędu – odnosi nas do głównego *znaczonego*: egzystencjalnego, tragicznego w istocie, potrzasku bohatera. Ów człowiek, traktowany jak wróg i zdrajca we własnej ojczyźnie, i w tym sensie skazany na „nieistnienie”, desperackim, i tragicznym w istocie gestem ostatniej sceny – gonitwą za „przeklętym” reflektorem (symbolem państwowej opresji) – próbuje nadać sobie prawo do istnienia, krzycząc: Jestem tutaj!

Co ciekawe, światopoglądową optykę i aksjologiczną wrażliwość twórców spektaklu świetnie oddaje tekst dużo wcześniejszy, próbujący w 2011 roku uchwycić specyfikę sztuki europejskiej tego czasu:

Современное искусство (...) утратило то, на чем покоилось многие века, – иерархическую, а заодно и онтологическую вертикаль. Оно не задает больше жизни

²⁴ J. Łotman, *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, przeł. B. Żyłko, Gdańsk 2008, s. 233.

высокие стандарты. Оно с огорчением признало, что человек – не венец творения, а скорее квинтэссенция праха, и эту «квинтэссенцию» надо очень сильно пожалеть. (...) Умение любить и сострадать негероям нашего времени – это ведь путь к умению сострадать всем сирым и убогим²⁵.

W kontekście powyższych analiz oraz metodologicznej perspektywy niniejszej pracy na uwagę zasługuje fakt zidentyfikowania w powyższym fragmencie nowej – niehierarchicznej i niewertykalnej – ontologii jako osnowy zmian zachodzących w teatrze i szerzej – kulturze europejskiej XXI wieku. Uprawnionym wydaje się zatem sąd, iż najnowszy rosyjski teatr na emigracji w płaszczyźnie światopoglądowo-ideowej mówi jednym głosem ze współczesną kulturą europejską.

ZAKOŃCZENIE

Sięgając do twórczości jednego z najbardziej dziś popularnych prozaików w Rosji, Siergieja Lebiediewa, próbującego donieść do Rosjan wieść o trupach ukrytych w każdym zakamarku historii, można powiedzieć, że celem rosyjskiego teatru niezależnego jest dziś (od lutego 2022) zburzenie wyobrażenia o Rosji i jej historii jako o „muzeum (...)”, którego założyciele za bardzo się postarali, żeby mieć dobrą, wiarygodną przeszłość²⁶.

Najnowszy teatr emigracyjny – będący dziś częścią, by świadomie tak rzecz skłasyfikować, tak zwanej „Rosji Dwa”²⁷ czy też „drugiej Rosji”²⁸ – obiera, by sięgnąć do zbieżnej z Lebiediewowską metaforą spektaklu Mariny Dawydowej, strategię burzenia muzeów, z ich gablotami pełnymi eksponatów „z tezą”, dopasowanych do jednolitego, odpornego na wszelkie alternatywy – a przede wszystkim nieczulego na falsyfikację – przekazu. Innymi słowy, najnowsza rosyjska sztuka teatralna poza granicami Rosji, wybiera drogę konfrontacji ze „zbyt dobrą przeszłością”, „zbyt dobrą historią” – nieodmiennie, lecz zawsze na nowo odzwierciedlającą bieżące interesy polityczne.

Dla dzieła dekonstrukcji historycznego dyskursu twórcy teatralni wybrali różne języki: surowy język dokumentalny (sztuka bowiem, podążając za tokiem rozumowania teatralnych dokumentalistów nie rozporządza bardziej odpornym na manipulacyjne zabiegi narzędziem niż dokument właśnie²⁹), epicki w tonie język filozoficznej analizy – intelektualnego rozcłódkowania narracji imperialnej całości oraz język przesy-

²⁵ М. Давыдова, *Культура Zero...*, с. 10.

²⁶ S. Lebiediew, *Granica zapomnienia...*, s. 92.

²⁷ Niniejsze sformułowanie stosujemy w nawiązaniu do tytułu wystawy artystycznej „Rosja 2” z 2005 roku, kuratorem której był Marat Gelman, tak definiujący część rosyjskiego społeczeństwa, która zaznaczyła swoje istnienie na wspomnianej wystawie: „Russia 2 exists within the geographical boundaries of the Russian Federation, but it is more democratic, international and receptive to the exploration to marginal themes and not closed off within the boundaries of the <officially> sanctioned”; L. Jonson, *Art and Protest in Putin's Russia*, London and New York 2015, p. 51.

²⁸ Por. L. Jonson, *Art and Protest...*, p. 144.

²⁹ П. Руднев, *Этика документального театра*, [в:] <https://www.youtube.com/watch?v=3ja324-TAGpg> (16.04.2025).

conego tragizmem „teatru-bałaganu” (katartyczny język tragicznego odczuwania). Odpowiednio do powyższej klasyfikacji proponujemy wyróżnić trzy wymiary, na które emigracyjny teatr chce wpływać: wymiar etyczny z nadrzędną wartością odpowiedzialności, wymiar poznawczy z nadrzędną wartością nowego rozumienia oraz wymiar uczuć z nadrzędną wartością katharsis.

Rosyjski teatr emigracyjny wprowadza do kultury rosyjskiej – i tej tezie podporządkowane były powyższe rozważania – nową ontologię, tzn. nowe spojrzenie na to, co ma walor prawdziwości i co godne jest zwać się rzeczywistym istnieniem. Owa nowa ontologia polega i wyraża się przede wszystkim w przejściu od, by tak rzec, kultury wielkich kwantyfikatorów do kultury, a wraz z nią historii, „tkanej” z pojedynczych sądów egzystencjalnych, których przedmiotem, by świadomie ująć rzecz tautologicznie, są pojedyncze ludzkie egzystencje. Egzystencja (a więc to, co historyczne, a zatem z zasady zawsze niedokończone, niepełne, pojedyncze) aksjologicznie plasuje się tu ponad esencją (to, co ponadjednostkowe i ponadczasowe – ogólne i uniwersalne). Odmowa widzenia świata w sposób esencjalny i uniwersalny – wertykalny – na rzecz dowartościowania ulotnej i kruchej ludzkiej pojedynczości – horyzontalności – jest wspólnym rysem najnowszego emigracyjnego teatru rosyjskiego.

Ta nowa aksjologiczna wrażliwość łączy go (teatr rosyjski) na fundamentalnym – „ontologicznym” – poziomie z teatrem europejskim XXI wieku. Słowa Mariny Dawydowej w odniesieniu do kultury europejskiej – „myśl o tym, że nie ma na świecie ideałów wyższych niż ludzkie życie stała się (...) aksjomatem”³⁰ – oddają najważniejszy rys także teatru rosyjskiego na emigracji. Tym samym teatr ów składa wyraźną deklarację polityczną, przynajmniej w sensie negatywnym: jak mówi bowiem Erica Fisher-Lichte, teatralna forma jest w swym fundamentalnym znaczeniu polityczną alternatywą³¹.

References

- Arkhipova A., „*U Putina ontologicheskaya voyna s Zapadom*”. *Bol'shoy razgovor s antropologom Sashey Arkhipovoy*, [v:] <https://www.youtube.com/watch?v=dvPem25hK-s&t=5126s>.
- Bachtin M., *Problem gatunków mowy*, [w:] *Teorie literatury XX wieku. Antologia*, red. A. Burzyńska, P. Markowski, tłum. D. Ulicka, Kraków 2006.
- Bourdieu P., *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, tłum. A. Sawisz, Warszawa 2001.
- Broadhurst S., *Liminal Acts. A Critical Overview of Contemporary Performance and Theory*, London and New York 1999.
- Brodskij I., *Mniej niż ktoś: eseje*, tłum. K. Tarnowska, Kraków 2006.
- Davydova M., *Kul'tura Zero*, Moskva 2018.

³⁰ „Мысль о том, что нет на свете «идеалов», которые можно было бы поставить выше жизни человека, в (...) Европе стала наконец аксиомой”. М. Давыдова, *Культура Zero*, Москва 2018, с. 10.

³¹ E. Fischer-Lichte, *The Transformative Power of Performance. A new aesthetics*, London and New York 2008, p. 20. Tezę tę potwierdza również Jacques Rancière, wprowadzając do obiegu pojęciu dissensus – por.: J. Rancière, *Dissensus. On politics and Aesthetics*, London, p. 8-10, natomiast Lena Jonson twierdzi, że największa korzyść płynąca z kontaktu ze sztuką kwestionującą politycznie umocowane narracje to dostęp do innego, dekomponującego zniekształconą rzeczywistość, spojrzenia – „the other gaze”. Por. L. Jonson, *Art and Protest...*, p. 49-52.

- Direktor TsIma uvolilas' v znak protesta protiv vtorzheniya v Ukrainu*, [v:] <https://www.colta.ru/news/29612-direktor-tsimu-uvolilas-v-znak-protesta-protiv-vmorzheniya-v-ukrainu>.
- Fischer-Lichte E., *Teatr i teatrologia. Podstawowe pytania*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera, Wrocław 2012.
- Fischer-Lichte E., *The Transformative Power of Performance. A new aesthetics*, London and New York 2008.
- Flynn M., *Witness onstage: documentary theatre in twenty-first-century Russia*, Manchester 2020.
- Gudkov L., *Negativnaya identichnost'. Nastroyeniya naseleniya Rossii v situatsii krizisov i voyny*, «Vestnik obshchestvennogo mneniya», № 1-2 (134) 2023.
- Jonson L., *Art and Protest in Putin's Russia*, London and New York 2015.
- Kolyazin V., *Gde serp tam i molot*, [v:] <https://screenstage.ru/?p=16431>.
- Kotkiewicz A., *Carola Neher – zapomniana ofiara Wielkiego Terroru*, [w:] *Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*, t. 32 (2022), [w:] https://www.researchgate.net/publication/366652745_Carola_Neher_-_zomniana_ofiara_Wielkiego_Terroru.
- Lotman J., *The Unpredictable Workings of Culture*, translated by B.J. Baer, Tallin 2013.
- Lotman J., *Uniwersum umysłu. Semiotyczna teoria kultury*, tłum. B. Żyłko, Gdańsk 2008.
- Lebedev S., *Granica zapomnienia*, tłum. G. Szymczak, Warszawa 2018.
- Matviyenko K., *Opyt vyuchennoy bespomoshchnosti*, [v:] <https://flyingcritic.ru/post/opit-vychennoi-bespomoshchnosti>.
- Meandry postpamięci. O koncepcji Marianne Hirsch dyskutuję – z udziałem publiczności – Agata Bielak-Robson, Katarzyna Bojarska i Paweł Piszczatowski*, [w:] *Języki milczenia. Literatura o traumie i postpamięci zagłady*, tłum. M. Rychter, Warszawa 2020.
- Papernyj V., *Kul'tura Dva*, Moskva 2022.
- Patlay A., Grinshteyn, N., *Dokument kak otsutstviye*, [v:] <https://www.youtube.com/wat-sh?v=G79ft6ocHKs>.
- Patlay A., *V steklyannoy banke*, [v:] <https://www.youtube.com/wat-sh?v=QJp9fCkUDtg>.
- Pavel'yeva L., *Tri plasta pamyati. Spektakl' o zhertvakh gosudarstvennogo nasiliya*, [v:] <https://www.svoboda.org/a/tri-plasta-pamyati-spektaklj-o-zhertvah-gosudarstvennogo-nasiliya/31706642.html>.
- Ranciere J., *Dissensus. On politics and Aesthetics*, London 2010.
- «Vestnik obshchestvennogo mneniya 2023. Dannyye. Analiz. Diskussii», [v:] <https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2023/08/VOM1-2023.pdf>.
- Rudnev P., *Etika dokumental'nogo teatra*, [v:] <https://www.youtube.com/wat-sh?v=3ja324TAGpg>.

NOTA O AUTORCE

Marta Lechowska – dr, adiunkt w Katedrze Rosjoznawstwa, na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych, Uniwersytet Jagielloński. **Najnowsze publikacje: artykuły:** *Etyka horyzontalności. Michaiła Ugarowa myślenie o (anty)teatrze*, [w:] *Młoda Rosja: pozasystemowe formy kultury*, Kraków 2024, s. 97-110; *Teologia otwarta na filozofię: pierwsza prawosławna teolog, Myrrha Lot-Borodine, i granice ortodoksji*, „Roczniki Humanistyczne” 2024, nr 7 (t. 72), s. 37-52; *Sztuka pamięci: o spektaklu "Memoria" w kontekście koncepcji kultury tragicznej*, „Kultura Słowian” 2022, t. 18, s. 147-160; *Anthropological and cultural thought of Myrrha Lot-Borodine*, „European Journal of Science and Theology” 2022, 6 (18), pp. 25-36.

ORCID: 0000-0002-7940-3202

Email: marta.lechowska@uj.edu.pl

Lilia Citko

Białystok, Uniwersytet w Białymstoku

СТАРОБЕЛОРУССКИЕ РЕДАКЦИИ РЫЦАРСКИХ РОМАНОВ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ И ИХ ОТСУТСТВУЮЩИЕ ЮЖНОСЛАВЯНСКИЕ ЗВЕНЬЯ

Old Belarusian Editions of Chivalric Romances in the Grand Duchy of Lithuania and Their Missing South Slavic Bond

ABSTRACT: The article analyzes two Old Belarusian romances – ones about Tristan and Bowo – that are a part of the 16th century Codex at the Raczyński Library in Poznań. They are Belarusian translations of Italian versions performed not from the original but from a lost Serbian text. The hypothetical existence of a text that links the Italian and Belarusian versions is indicated by the South Slavic origin vocabulary documented in the translation. The vocabulary is situated in the context with reference to proper etymological sources and the location of Balkan languages. The range of Serbian origin words found in previous studies is specified. Additionally, new examples of Balkan influences on the vocabulary in the Belarusian texts are given.

KEYWORDS: 16th century Raczyński Codex, chivalric romance, Old Belarusian translation, Italian edition, hypothetical Serbian edition, South Slavic lexis

Введение

Большую роль в появлении на землях Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) переводов памятников мировой литературы – в том числе античных и исторических текстов, западноевропейских артурианских романов – сыграло иноя-

зычное посредничество¹. Предполагается, что существовало несколько путей передачи западноевропейской литературы на земли восточных славян. По мнению белорусской эмиграционной исследовательницы З. Кипель, можно вести речь о западнославянском (польском и чешском), южнославянском, а также древнееврейском литературном посредничестве². Значительная роль в передаче литературы на славянский Восток принадлежит культурно близким южнославянским странам, главным образом, Сербии, Болгарии и Македонии. Именно из этих стран пришли на земли современной Беларуси исторические и рыцарские романы: *Александрия*, *Троя*, *Повесть о Тристане*, *Повесть о Бове*. Эта разновидность светской переводной литературы приобрела особую популярность в XV-XVII вв. Распространению исторических произведений могло способствовать наличие военно-патриотических тем в исконном жанре литературы ВКЛ – летописях³. Западные оригиналы артурианских романов на землях ВКЛ были модифицированы и адаптированы к литературным вкусам местной элиты. Благодаря этому они стали источником популяризации героизма среди шляхты, которая в Великом княжестве считалась эквивалентом западноевропейского рыцарства. Однако, в основном, внешнее усвоение рыцарских идеалов не способствовало созданию куртуазной культуры, идеалов рыцарского служения даме. Это привело к тому, что в белорусских версиях произведений тема любви стала менее важным элементом сюжета, чем проблема поединков, дуэлей, приключений и смерти рыцарей⁴. Некоторые исследователи указывают на существование неких сюжетных параллелей между произведениями артурианской литературы и исконно восточнославянской «придворной поэзией» – былинами. Анализируя киевский цикл былин Сузана Торрес Прието замечает, что былинный герой, подобно артурианскому рыцарю, всегда находится в движении. В былинах нет турниров, но герой либо отправляется на поиски своего соперника, либо находит его в пути. Мотивов для начала путешествия обычно два – защита родины и поиск невесты. В первом случае герой всегда успешно завершает свои действия, а во втором, почти всегда терпит неудачу. Поиск невесты, ее похищение или освобождение в киевском цикле оставлены второстепенным героям. Былинам не хватает интимного подхода к придворной любви, необходимого в артурианском романе, поскольку именно защита земли является главной задачей героя⁵. Пытаясь найти объяснение различиям в идеологическом резонансе романов артурианского цикла и славянских былин, следует

¹ Ср. А. Бразгуноў, *Беларускія Александрыя, Троя, Трышчан... Перакладная белетрыстыка Беларусі XV-XVII стст.*, Мінск 2009, с. 13-26; А. Міхневіч, *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 148-149.

² З. Кіпель, *Беларуская перакладная літаратура XV-XVII стст. як мост паміж Усходам і Захадам*, [в:] *Беларусіка = Albaruthenica. Беларусь паміж Усходам і Захадам*, Мінск 1997, с. 175-181.

³ A. Brazgunou, *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV-XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2013, t. IX, s. 11.

⁴ A. Brazgunou, *Europejski romans historyczny...*, s. 22.

⁵ S. Torres Prieto, *Arthurian Literature in East Slavic*, [in:] *The Arthur of the North. The Arthurian legend in the Norse and Rus' realms*, University of Wales Press 2011, p. 3.

иметь в виду один важный социокультурный факт. Этим фактом является отсутствие в восточнославянском обществе того, что Сара Кей назвала *clerical department* (канцелярским отделом) аристократических семей⁶. В *Slavia Orthodoxa* литературная деятельность была в основном ограничена монастырями. Именно в монастырской, а не в придворной среде, как это было в *Slavia Romana*, создавались переводы и адаптации эпических произведений. В таком случае отсутствие придворной любви отражало, прежде всего, идеологию переводчика или переписчика, через которого фильтровались любые романтические элементы и который навязывал адаптированным романам христианский моралистический подход⁷.

Из истории изучения белорусских рыцарских романов

Повесть о Тристане и Изольде (так называемый белорусский *Тристан*) и повесть о Бове (*Бово*) являются наиболее презентативными образцами жанра, известного как рыцарский роман. Старобелорусские версии легенд о рыцаре Тристане и рыцаре Бове известны по единственному тексту в рукописном сборнике Библиотеки Рачинских в Познани (шифр Rkp. 94). Сборник содержит и другие произведения, а также историографические источники⁸ и документы шляхетского рода Унеховских из Новогрудчины (Беларусь), в собственности которого находился сборник В начале рукописи размещены переводы двух средневековых рыцарских романов – о Тристане (с. 1-128) и о Бове (с. 129-171) под названием-incipitом «*Починаецца повесть о витезах с книг сэрбьских, а звацца о славномъ рыцэры Трысчан[е], о Анцалоте и о Бове и о иныхъ многихъ витезах добрыхъ*». Однако в тексте сборника *Повесть о Бове* упоминается под собственным названием как *Исторыя о княжати Кэвидоне* – отце Бовы. Следующим рукописным текстом в составе памятника является *Исторыя о Атыли короли угорьскомъ*, представляющая собой старобелорусскую версию польского перевода *Historia spraw Atyle* (1574) Циприана Базилика, в основу которого было положено латиноязычное произведение венгерского историка и поэта Миклоша Олаха. Рыцарские романы о Тристане⁹ и о Бове представляют собой исклю-

⁶ S. Kay, *Courts, Clerks, and Courtly Love*, [in:] *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, Cambridge 2000, p. 85-86.

⁷ Там же.

⁸ Это *Летописец великого князства Литовского и Жомойтского*, описывающий историю Литвы от легендарных времен (прибытие в Литву во времена правления Нерона римских поселенцев – прародителей литвинов – под предводительством князя Палемона) до 1548 г., называемый Летописью Рачинских (Рачинского) или Познанским. Он представляет собой вторую редакцию (второй свод) литовско-западнорусских летописей. Более подробно о редакциях летописей Великого княжества Литовского см. работы В. А. Чемерицкого, например, В. А. Чамярыцкі, *Беларускія летапісы як помнікі літаратуры (Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў)*, Мінск 1969 и др.

⁹ Белорусский *Тристан* является единственной сохранившейся славянской версией так называемого «Тристана в прозе». Существуют две более ранние версии славянского *Тристана*, написанные в стихах. Это чешские рукописи 1449 и 1483 гг., инспирированные немецкой адаптацией

чительную ценность как старейшие памятники белорусской светской литературы и одновременно как источники для изучения истории языка. Датированный 60-ми годами XVI в. познанский манускрипт содержит тексты близкие по содержанию к итальянским редакциям XV в., которые имеют свои протографы во французских источниках. Итальянский славист Санте Грачиотти¹⁰ в качестве прототипа легенды о белорусском *Тристане* указал пьесу *Tristano Veneto* 1486 г., наиболее близкую к белорусскому переводу. Он обратил внимание, что около двух третей белорусского текста основано на венецианской редакции. Эти выводы позднее подтвердила и уточнила итальянская исследовательница Емануела Згамбати¹¹, доказав, что заключительная часть белорусского *Тристана* демонстрирует влияние других редакций уже тосканской традиции, таких как *La Tavola Ritonda* или *Il Tristano Riccardiano*¹². Следы итальянского влияния в белорусском переводе *Тристана* очевидны. Наиболее ярким их выражением являются заимствования в лексическом слое языка произведения, ср. *морнарь* ‘моряк, лодочник’ (*поедутъ кожды^у у своємъ судне, и ко^жды^у будетъ собѣ морнарь* 20) – ит. *mariner* GDLI; *прынчыпъ* ‘князь’ (*И то^т службы^у пры^нчыпу Галишоту а де^ржалъ Запа^дныя Гостровы* 28) – ит. *principe* GDLI; *смердодуг(а), смердодуги* (*И пры^нде Смер^ддодуга погани^н* 114; *Таковы^н обыча^н мае^т Смер^ддодуги^н погани^н* 114) – ит. *smerdare* (*smèrdo*) ‘вульг. грязный, перепачканный, грязный дерьмом, также животных’ GDLI; *dux, ducis* ‘король; вождь, капитан’ GDLI. По мнению первых исследователей памятника¹³, старобелорусские переводы были сделаны не непосредственно с итальянского протографа, а с сербского источника. Он до сих пор не найден, но влияние южнославянской среды подтверждается наличием в языке белорусского перевода «сербских» лексических заимствований, которые ещё в XIX в. были выявлены исследователями памятника – Александром Брюкнером¹⁴ и Александром Веселовским¹⁵. Первоначально гипотеза о «сербском» посредничестве в тексте перевода

мифа о Тристане (в основном Эйлхарта из Оберга и Готфрида из Страсбурга), см. *Аповесць пра Трышчана*, [в:] А. Міхневіч, *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, Мінск 1994, с. 41.

¹⁰ S. Graciotti, *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog Zapada i istočnih Slavena*, „Slovo” 1971, 21, с. 305-323; S. Graciotti, “Srpska” istorija Tristana i njegov italijansko-venetski original, „Referati i saopštenja – Naučni sastanak slavista u Vukove dane” 1979, t. 22, s. 29-43.

¹¹ E. Sgambati, *Note sul Tristano bielorusso*, “Ricerche Slavistiche” 1977-1979, № 24-26, с. 33-53.

¹² Результаты исследования Э. Згамбати были использованы З. Кипель во введении к переводу Тристана на английский язык, см. Z. Kipel, *Introduction*, [in:] *The Byelorussian Tristan*. Translated by Z. Kipel, Garland Publishing 1988, vol. 59, series B, p. XXIII.

¹³ Познанская рукопись была обнаружена и впервые описана русским и украинским славистом О. Бодянским, ср. О. Бодянский, *О поисках моих в Познанской публичной библиотеке*, «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» 1846, № 1, с. 3-32.

¹⁴ A. Brückner, *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, “Archiv für Slavische Philologie” 1886, № IX, S. 345-391.

¹⁵ А. Веселовский, *Белорусские повести о Тристане, Бове и Амтле в Познанской рукописи конца XVI века*, «Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук» 1888, № 44 (3), с. 126.

белорусского *Тристана* возникла исходя из названия, под которым текст легенды подается в познанской рукописи: *повесть о витезах с книгъ сѣрбскихъ*. На основе анализа «сербских» элементов, присутствующих в лексическом составе белорусских переводов *Тристана* и *Бовы*, способов адаптации итальянских собственных имен, а также содержащихся в сюжетах элементов южнославянской культуры, А. Веселовский сделал вывод, что территорией, откуда транслировались итальянские протографы, была Далмация, главным образом Дубровник (бывшая Рагуза)¹⁶. Уверенность в существовании «сербских» переводов выражали также историки языка и литературы южных славян в XX в., например, переводчица белорусского *Тристана* на современный сербский язык Ирина Грицкат¹⁷. Исследовательницы Соня Деканич-Яноски¹⁸ и Линетт Мьюир¹⁹, подчеркивая посредническую роль сербского языка, называли белорусский *Тристан* «сербско-русским Тристаном». Позиция итальянской славистки Емануэлы Згамбати в этом вопросе неоднозначна. Исследовательница утверждает, что сербскохорватская версия романа не только не сохранилась, но и что средневековая литература этого региона вообще не знает ни одного произведения – оригинального или переводного – относящегося к циклу артурианских легенд. В то же время, однако, она подчеркивает, что следы тристановской традиции присутствуют в южнославянской культуре, свидетельством чего могут служить мотивы сербскохорватской народной поэзии, соответствующие эпизодам и персонажам из легенды о Тристане²⁰. Следует отметить, что в литературе, посвященной произведению, и в наше время достаточно часто высказывается мнение, что белорусский перевод мог быть создан непосредственно с итальянского протографа, а благоприятной средой для этого типа творчества мог быть виленский королевский двор времен королевы Боны Сфорцы²¹. Определение же «сербские книги», содержащееся в названии белорусской рукописи, касается не её языка (он был итальянским), а только происхождения с территории Сербии. Тем не менее, имеется много языковых доказательств южнославянского посредничества. Как отмечают слависты²², Сербия и Хорватия

¹⁶ А. Веселовский, *Белорусские повести о Тристане, Бове ...* с. 228.

¹⁷ I. Grickat, *Povest o Trištanu i Ižoti*, Beograd 1966.

¹⁸ S. Dekanić-Janowski, *The Serbo-Russian Romance of Tristan and Isolt (Povest o Trištanu i Ižoti)*, [in:] *The Tristan Legend: Texts from Northern and Eastern Europe in Modern English Translation*, Leeds 1977, p. 47-49.

¹⁹ L. Muir, *The Serbo-Russian Tristan and the French Prose Tristan*, “Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society” 1979, № XXXI, p. 217-227.

²⁰ E. Sgambati, *Il Tristano Biancorosso*, “Studia historica et philologica” 15. Sectio Slavoromanica 4, Firenze 1983, p. 10-11.

²¹ См. мнение по этому вопросу белорусских историков литературы, например: С. Кавалёў, *Літаратура Беларусі пазняга Рэнесансу: жанры, творы, асобы*, Мінск 2005, с. 57-69; А. Brazgunou, *Europejski romans historyczny i rycerski...*, с. 28.

²² Ср. С. Грачыёці, *Пра даследаванні беларускага «Трышчана» ў Італіі*, «Беларускі Гістарычны Агляда» 2016, т. XXIII, № 1-2 (44-45), с. 145-162; B. Zieliński, *Słowiańskie drogi legendy o Tristanie i Izoldzie*, [в:] *Białoruski Tristan w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, Poznań 2018, s. 410.

сыграли роль особого транслятора в передаче западноевропейской литературы на земли восточных славян, с которыми эти страны связывает церковнославянский цикл литературной системы. Ее своеобразной чертой был переводной, в основном, характер письменности: религиозной литературы (апокрифов, агиографии, религиозной поэзии, гомилетики), сочинений с Востока и Византии (например, произведений античной тематики: *Троя*, сербская *Александрия*²³), а также западноевропейских рыцарских романов (*Тристан и Изольда*, *Повесть о Бове*). Примечательно, как подчеркивают исследователи, что эти тексты не повлияли на развитие оригинальной сербской средневековой литературы, а оставили следы только в устном творчестве, поскольку в оригинальной литературе беллетристическая проза не появилась²⁴. Аналогичная ситуация имела место и в белорусской литературе, в которой как религиозные, так и светские произведения в основном имели переводной характер²⁵.

Отсутствующие звенья – «сербские» редакции

Обзор различных мнений относительно генезиса белорусских романов позволил автору этого текста отстаивать тезис о существовании гипотетических «сербских» редакций легенд о Тристане и о Бове и аргументировать свою позицию определенными сведениями из области лингвистики. На некоторые лингвистические факты, позволяющие установить южнославянскую основу текстов, указывали уже первые исследователи познанской рукописи – А. Брюкнер и А. Веселовский. В лексическом составе перевода старобелорусского *Тристана* они идентифицировали слова, которые были определены как «сербские» заимствования. Эта группа включает в себя лексемы: *белегъ* ‘знак, родимое пятно’, *нѣякъ* ‘слабо, слегка’, *плема* ‘род, происхождение’, *част(ъ)* ‘честь, достоинство’, *кружки* наряду с чаще фиксируемым *шранки* ‘ристалище, арена’, *отокъ* одновременно с *островъ* ‘остров’²⁶.

Проверка большинства этих лексем с учетом данных современных этимологических источников в значительной степени подтвердила выводы А. Веселовского относительно их происхождения. Следует также отметить, что некоторые слова, рассматриваемые исследователем как «сербские»²⁷ заимствования, имеют

²³ Эти и другие легенды и романы средневековой хорватской прозы были опубликованы в исследовании В. Бадурини Стипчевич, ср. V. Badurina Stipčević, *Hrvatska srednjovjekovna proza. I. Legende i romani*, Zagreb 2013.

²⁴ B. Zieliński, *Słowiańskie drogi legendy o Tristanie i Izoldzie...*, с. 410.

²⁵ А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1, с. 264-269; 3. Кіпель, *Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. ...*, с. 175-181.

²⁶ А. Веселовский, *Белорусские повести о Тристане, Бове и Аттиле ...*, с. 126.

²⁷ Термин *сербский* А. Веселовский, предположительно, относит к сербскохорватскому языку. Как общий литературный язык сербов, хорватов, босняков и черногорцев сформировался он в первой половине XIX в. на основе штокавских диалектов (ср. *Большой энциклопедический словарь. Языковедение*, ред. В. Н. Ярцева, Москва 1998, с. 443). Сегодня как полицентрический язык

более широкий диапазон употребления, выходящий за рамки сербского языка. Такое утверждение стало возможным благодаря изучению языка памятников с применением методов сравнительно-исторической лингвистики и лингвистической географии. Лексический материал, зафиксированный в текстах белорусских переводов, характеризуется южнославянским происхождением, засвидетельствованным в различных балканских языках. Группа таких заимствований обнаруживается и в повести о Тристане, и в повести о Бове. Исследовательский материал, относящийся к *Тристану*, был проанализирован в статье Л. Цитко, где рассматривались следующие лексемы: *белег(ь)*, *ведро*, *забол(ь)* / *прыбол(ь)*, *горатанский* / *горотинский*, *ораиш(ь)* / *орашец(ь)*, *почтован(ьи)*²⁸. Согласно словарным данным, они встречаются в сербском, хорватском, реже – в болгарском, македонском, румынском, турецком и венгерском языках.

Венгерское происхождение приписывается, например, лексеме *ораиш* (ср. серб./хорв. *or'jāš* ‘гигант, великан’ ERSJ II 565). А. Веселовский, ссылаясь на мнение Франца Миклошича и Игнатия Ягича, считает, что это слово является искаженной формой лексемы *оријаш*, которая попала в кайкавские и чакавские источники из венгерского языка²⁹.

Тезис о лексеме *ораиш* как венгерском заимствовании в сербскохорватский язык был подтвержден современными венгерскими исследователями, например, Ласло Хадровичем³⁰, который анализировал венгерско-сербские языковые контакты. При разработке этимологии венгерского *óriás* он доказал, что это слово происходит от древнерусского этнонима скандинавского происхождения (в форме мн. ч.) *варяг* : *варязи*. По аналогии с польским *olbrzym* ‘великан’ (< *obrzym* < *obrinь*, происходящим от древнего славянского названия аваров, ср. цслав. *об(ь)ринь* ‘авар’ SEJP 389) слово *óriás* получило в венгерском языке значение ‘выделяющийся высоким ростом’. Андраш Золтан счел правдоподобной этимологию Л. Хадровича, приводя также другие примеры венгерского влияния на фонетику имен собственных, а также на лексику и фразеологию белорусского *Тристана*³¹. Основываясь на своих наблюдениях, исследователь предположил наличие венгерского посредника между итальянской и сербскохорватской версиями легенды о Тристане. Он также добавил, что такой текст мог быть создан в среде венгерских сербов, которые в XV-XVI вв. в период турецких войн поселились в Венгрии, а сербский язык стал языком переписки в венгерско-турецких дипломатических

функционирует с четырьмя взаимно понятными стандартными разновидностями: сербской, хорватской, боснийской и черногорской.

²⁸ Ср. Л. Цитко, *Jeszcze w kwestii genezy białoruskiego Tristana*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2021, t. 21, s. 109-120.

²⁹ Ср. А. Веселовский, *Белорусские повести о Тристане, Бове и Аттиле ...*, с. 226.

³⁰ L. Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Köln 1985.

³¹ А. Золтан, *Слова ораиш і орашец у старабеларускай «Повесці о Трыстане»*, [в:] *Мовы Вялікага Княства Літоўскага. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Брэст, 18-19 мая 2004 г.)*, рэд. М. М. Аляхновіч, Мінск 2005, с. 11-14.

отношениях³². Трудно категорически оспаривать мнение А. Золтана, но этот «венгерский *Тристан*» был бы уже вторым (или, вернее, хронологически первым) несохранившимся звеном в цепочке редакций легенды на ее пути из Италии на земли восточных славян (современной Беларуси).

В статье отмечаются также новые лексические элементы, не рассматриваемые до сих пор в литературе, которые подтверждают балканское влияние на словарный состав белорусских трансляций. Примером может быть слово *кролица*, соответствующее серб./ хорв. *kraljica* ‘королева’, деривату от *krâlj* ‘король, коронованный властитель’ SEJP 262. Предположительно форма с *-ro-* является результатом контаминации с формой *król*, *królowa*, содержащей польскую метатезную группу на месте южнославянского сочетания *-ra-*.

Анализ романа о Бове³³ подтвердил существование южнославянских заимствований также в этом тексте. Ниже приводится в выборе материал, иллюстрирующий балканское влияние на лексический состав источника. Он до сих пор не рассматривался исследователями в лингвогеографическом плане. В принципе, не упоминался также в работах, посвященных древним заимствованиям в белорусском языке. В книге Александра Булыки приводится лишь лексема *кошуба* с указанным значением ‘лань’ и контекстом из *Бовы*, происхождения которой автор однако не определяет³⁴.

Аналогичная запись относительно этого слова встречается также в ГСБМ³⁵. В данном источнике фиксируется еще лексема *родичка*, однако не в значении, соответствующем тексту романа ‘родственница’, а со значением ‘родительница, мать’³⁶.

* * *

Анализируемые ниже слова вместе с исходным контекстом из *Бовы* происходят из познанского манускрипта (Rkp. 94), сохранившего текст романа на страницах 129-171.

КОШУБА: *и то^m ча^c выбегла кошуба с края луга чере^з поле мимо шатры бли^зко, а за нею два львы* 161. Лексему следует рассматривать как результат

³² А. Золтан, *О некоторых лексических особенностях старобелорусской «Повести о Трыщане»*, [в:] *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. Зборнік да 75-годдзя прафесара Адама Мальдзіса*, рэд. С. Запрудскі, А. Фядута, З. Шыбека, Мінск 2007, с. 112.

³³ Необходимо отметить, что роман о Бове получил более широкое распространение на Руси, появившись там, по мнению В. Д. Кузьминой, не позднее XVI в. Сохранилось несколько редакций и около семидесяти списков *Повести о Бове*, которая на русской почве, вступая в общение со сказкой и героической былинной, изменялась и окрашивалась национальным колоритом, ср. В. Кузьмина, *Повесть о Бове-королевиче в русской рукописной традиции XVII-XIX вв.*, [в:] *Старинная русская повесть. Статьи и исследования*, Москва-Ленинград 1941, с. 83-134.

³⁴ А. М. Булыка, *Даўня запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972, с. 174.

³⁵ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1977, рэд. А. М. Булыка, т. 16, с. 77.

³⁶ *Гістарычны слоўнік...*, т. 30, с. 144.

искажения при переводе серб./хорв. формы *košuta*, словен. *košúta*, болг. *кошута* ‘лань, самка оленя’ ERHSJ II 167, Фасм II 362. Это слово часто фиксируется в основе многих южнославянских топонимов (ср. ERHSJ II 167). *Košuta* – это также название горного массива в цепи Karavánke, тянувшегося от границ между Словенией, Австрией и Италией до Хорватии.

ГОСВЕТИТИ: *бра^м Абрамо⁶, то^м бы^л витезь велми хвале^бный, и видель своего брата ме^ртва, забо^л к нему, мнимаючы **осветити** сме^рть брата своего* 147. Глагол засвидетельствован в значении ‘мстить’. Первоначальное значение глагола *osvetiti* (se), *osvećivati* (se) ‘освятить; наказать; отомстить; освободить’; хорв. *osveta* ‘наказание, месть, защита’ ERHSJ II 574.

ПЛЕМЕНИДА: *а **племенида** Друже^нна тое видечы ве^лми с^я веселила* 138; *То е^{ст} мо^у мечь, дала ми его **племенида** Дру^жне^нна, коли ма витеземь поставила* 149; ***Племенида** Дружне^нна видела с^я людемь доброе особы про то, что м^гла тва^р хорошу* 168. Многократно отмеченное слово *племенида* – это искаженная форма серб./хорв. прилагательного *plemenit* ‘nobilis, благородный’ с суффиксом *-it* от основы *plemen*, лат. ‘gens, tribus, нация, племя’, ср. *svjek plemenita roda* (plemstvo po krvi) ‘человек благородного происхождения’ ERHSJ II 681.

ПРЫБОЛ(Ъ)³⁷: ***прыбо^л** конемь* 133. В праслав. языке слово **bosti*, **bodq* имело значение ‘колоть, ударять чем-н. острым’, в серб./хорв. *pribòsti* ‘прикрепить, прибить, приколотить’ ЭССЯ 2 223. В RHSJ глагол *pribosti* засвидетельствован в переносном значении ‘побежать, понестись’ и проиллюстрирован только одним примером употребления, зарегистрированным в Далмации RHSJ XI. В тексте формы *прыбол(ъ)* имеют такую же семантику: ‘понесся’.

РОДИЧКА: *к^наже С^рыль пошоль проти⁶ Бова, жона его противъ Дружне^нны, и рече е^н: **роди^чко**, што с^я тебе по^мкало?* 157. Форма *родичка* употреблена в серб./хорв. в значении слов *rodica*, *rodika*, *rodična* ‘родственница’, образованных от *rod* ‘племя, род, родство’ ERHSJ III 151.

Некоторые из приведенных выше лексем отмечаются также в тексте о Тристане, как глагол *pribosti*, в значении ‘побежать, понестись’, ср. *всель на конь и **прыболъ** за ни^м бо^рздо*³⁸.

Следует подчеркнуть, что рассмотренные выше слова представляют собой лишь наиболее яркие примеры южнославянских лексических заимствований в романе о Бове. Полное их описание требует углубленных исследований текста, что, предположительно, дало бы возможность уточнить их количество, а также выявить балканское влияние на другие уровни языка источника. Важно также отметить, что роман о Бове не был в полной степени использован историками белорусского языка, в том числе авторами столь существенного лексикографического источника, как *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*.

³⁷ На сербское происхождение глагола указывает также Т. М. Судник, *Повесть о Трыциане в познанском сборнике XVI в.*, [в:] *Легенда о Тристане и Изольде*, Москва 1976.

³⁸ Ср. L. Citko, *Jeszcze w kwestii genezy...*, с. 114.

Заклучение

Изложенное выше, как нам представляется, удостоверяет тезис о существовании «сербских» редакций *Тристана* и *Бовы*. Приведенные результаты языкового анализа старобелорусских переводов рыцарских романов наглядно показали наличие в их лексическом составе единиц южнославянского происхождения. Проверка этой лексики по современным этимологическим источникам позволила уточнить локализацию исследованных единиц, функционирующих в сербском, хорватском, а также в других балканских языках. Результаты проведенного исследования придают достоверности существующим, более или менее убедительным, утверждениям о несохранившихся сербскохорватских версиях легенд. Именно из этих редакций, которые иногда называют «тайнственными южнославянскими посредниками» между итальянским и белорусским текстом³⁹, может происходить проанализированная лексика. Используя выводы А. Брюкнера и А. Веселовского, дополненные исследованиями литературоведов, в основном С. Грачиотти и Богуслава Зелинского, в качестве места происхождения южнославянских романов можно указать территорию Далмации. Этот регион со времен Средневековья был пространством, способствующим сосуществованию и симбиозу славянской и романской культуры. Подтверждением этому является запись-примечание в инвентарных книгах города Задар (от 1389 года), где говорится о произведениях рыцарской литературы, записанных латинским («in littera latina») и славянским («in schlavo», «in littera schlava») алфавитом⁴⁰. Определения *in schlavo* или *in littera schlava* подтверждают существование в Задаре в конце XIV в. редакций рыцарских романов, записанных славянской графикой, так называемой хорватской глаголицей. Среди них могли быть истории о Тристане и о Бове. На основе западноевропейских произведений, присутствующих в литературе региона, являющегося своего рода контактной зоной между *Slavia Romana* и *Slavia Orthodoxa*, и распространяющихся отсюда в южные и восточные страны (Сербия, Болгария, Русь), предположительно и возникли рыцарские романы о Тристане и о Бове. Южнославянские редакции этих легенд достигли также земель ВКЛ, где были созданы их старобелорусские версии.

Сокращения

болг.	– болгарский	цслав.	– церковнославянский	ит.	– итальянский
праслав.	– праславянский				
серб.	– сербский				
словен.	– словенский				
хорв.	– хорватский				

³⁹ B. Zieliński, *Słowiańskie drogi legendy o Tristanie i Izoldzie...*, с. 409.

⁴⁰ С. Грачыёці, *Пра даследаванні беларускага «Трышчана» ў Італіі...*, с. 149.

- GDLI = Battaglia S., *Grande Dizionario della lingua Italiana*, [в:] https://r.search.yahoo.com/_ylt=AwrIe3aJHNNnngIADAD0X4pQ;_ylu=Y29sbwNpcjIEcG9zAzEEdnRpZAMEc2VjA3Ny/RV=2/RE=1743098250/RO=10/RU=https%3a%2f%2fwww.gdli.it%2f/RK=2/RS=16_pbN_FBjfnKnRs8wwjV2CV1LE-
- ERHSJ = Skok P., *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971-1974.
- RHSJ = Maretić T., *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XI, Zagreb 1935.
- ГСБМ = *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, рэд. А. Жураўскі, А. Булыка, т. 1-37, Мінск 1982-2017.
- ЭССЯ = *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев: т. 1-31, ред. А. Ф. Журавлев: т. 32-39, Москва 1974-2014.

References

- Battaglia S., *Grande Dizionario della lingua Italiana*, [в:] https://r.search.yahoo.com/_ylt=AwrIe3aJHNNnngIADAD0X4pQ;_ylu=Y29sbwNpcjIEcG9zAzEEdnRpZAMEc2VjA3Ny/RV=2/RE=1743098250/RO=10/RU=https%3a%2f%2fwww.gdli.it%2f/RK=2/RS=16_pbN_FBjfnKnRs8wwjV2CV1LE-.
- Bodyanskiy O., *O poiskakh moikh v Poznanskoy publichnoy biblioteke*, «Chteniya v Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete», 1846, № 1.
- Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar'. Yazykoznanie*, red. V. N. Yartseva, Moskva 1998.
- Brazhunow A., *Byelaruskiya Alyeksandrya, Troya, Tryshchan... Pyerakladnaya byelyetrystyka Byelarusi XV-XVII stst.*, Minsk 2009.
- Brazgunou A., *Europejski romans historyczny i rycerski w przekładach białoruskich XV-XVII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2013, nr IX.
- Brückner A., *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich-Raczyński'schen Bibliothek in Posen*, “Archiv für Slavische Philologie” 1886, nr IX.
- Bulyka A. M., *Daŭnija zapazyčanni bielaruskaj movy*, Minsk 1972.
- Chamyarytski V. A., *Byelaruskiya lyetapisy yak pomniki litaratury (Uzniknyennyye i litaraturnaya historyya pyershykh zvodaw)*, Minsk 1969.
- Citko L., *Jeszcze w kwestii genezy białoruskiego Tristana*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2021, nr 21.
- Dekanić-Janowski S., *The Serbo-Russian Romance of Tristan and Isolt (Povest o Trištanu i Ižoti)*, [in:] *The Tristan Legend: Texts from Northern and Eastern Europe in Modern English Translation*, ed. J. Hill, Leeds 1977.
- Etimologičeskiy slovar' slavyanskikh yazykov*, red. O. N. Trubachev: т. 1-31, ред. А. Ф. Zhuravlev, т. 32-39, Moskva 1974-2014.
- Graciotti S., “*Srpska istorija Tristana i njegov italijansko-venetski original*, “Referati i saopštenja – Naučni sastanak slavista u Vukove dane” 1979, т. 22.
- Graciotti S., *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog Zapada i istočnih Slavena*, “Slovo” 1971, nr 21.
- Graciotti S., *Pra daslyedavanni byelaruskaha “Tryshchana” w Italii*, «*Byelaruski Histarychny Ahlyad*» 2016, nr XXIII, 1-2 (44-45).
- Grickat I., *Povest o Trištanu i Ižoti*, Beograd 1966.

- Hadrovics L., *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Köln 1985.
- Histarychny slownik byelaruskay movy*, red. A. Zhurawski, A. Bulyka, t. 1-37, Minsk 1982-2017.
- Karskij E., *Belorusy*, t. III. *Očerki slovesnosti belorusskogo plemeni. 2. Staraâ zapadnorusskaâ pis'mennost'*, Petrograd" 1921.
- Kavalyow S., *Litaratura Byelarusi poznyaha Renyesansu: zhanry, tvory, asoby*, Minsk 2005.
- Kay S., *Courts, Clerks, and Courtly Love*, [in:] *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, ed. R.L. Krueger, Cambridge 2000.
- Kipel Z., *Introduction*, [in:] *The Byelorussian Tristan*. Translated by Z. Kipel, vol. 59, series B. Garland Library of Medieval Literature, Garland Publishing 1988.
- Kipyel' Z., *Byelaruskaya pyerakladnaya litaratura XV-XVII stst. yak most pamizh Uskhodam i Zakhadam*, [v:] *Byelarusika = Albaruthenica. Byelarus' pamizh Uskhodam i Zakhadam*, Minsk 1997.
- Kipiel' Z., *Biellaruskaja pierakladnaja litaratura XV-XVII stst. jak most pamiž Uschodam i Zachadam*, [v:] *Biellarusika = Albaruthenica. Biellarus' pamiž Uschodam i Zachadam*, red. U. Konan, A. Małdzis, H. Cychun, Minsk 1997.
- Kuz'mina V., *Povest' o Bove-koroleviche v russkoy rukopisnoy traditsii XVII-XIX vv.*, [v:] *Starinnaya russkaya povest'. Stat'i i issledovaniya*, red. N. K. Gudzij, Moskva – Leningrad 1941.
- Maretić T., *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio XI, Zagreb 1935.
- Mikhnyeovich A., *Byelaruskaya mova. Entsyklapyedyya*, Minsk 1994.
- Muir L., *The Serbo-Russian Tristan and the French Prose Tristan*, "Bibliographical Bulletin of the International Arthurian Society" 1979, t. XXXI.
- Rkp. 94 = rękopiśmienny kodeks XVI wieku w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu.
- RKSS = Daničić Đ., *Rječnik iz književnih starina srpskih*, t. 1. A-K, Biograd 1863.
- Sgambati E., *Il Tristano Biancorusso*. *Studia historica et philologica* 15. Sectio Slavoromanica 4. Firenze 1983.
- Sgambati E., *Note sul Tristano bielorusso*, "Ricerche Slavistiche" 1977-1979, nr 24-26.
- Skok P., *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1971-1974.
- Stipčević V. B., *Hrvatska srednjovjekovna proza. I. Legende i romani*, Priredila i transkribirala Stipčević, Vesna B., Zagreb 2013.
- Sudnik T. M., *Povest' o Tryshchane v poznanskom sbornike XVI v.*, [v:] *Legenda o Tristane i Izol'de*, Moskva 1976.
- Torres Prieto S., *Arthurian Literature in East Slavic*, [in:] *The Arthur of the North. The Arthurian legend in the Norse and Rus' realms*, ed. M.E. Kalinke, [v:] https://www.academia.edu/2848222/Arthurian_literature_in_East_Slavic.
- Veselovskiy A., *Belorusskiye povesti o Tristane, Bove i Attile v Poznanskoy rukopisi kontsa XVI veka*, «Sbornik Otdeleniya russkago yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii Nauk» 1888, t. 44 (3).
- Zhurawski A., *Historyya byelaruskay litaraturnay movy*, t. 1, Minsk 1967.
- Zieliński B., *Słowiańskie drogi legendy o Tristanie i Izoldzie*, [w:] *Białoruski Tristan w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, Opracowanie i przekład Lilia Citko, Poznań 2018.
- Zoltan A., *Slova oraš i orašiec u starabielaruskaj «Poviestu o Tryščane»*, [v:] *Movy Vyalikaha Knyastva Litowskaha. Materyaly IV Mizhnarodnay navukovay kanfyerentsyi (Brest, 18-19 maja 2004 h.)*, red. M. M. Aliachnovich, Minsk 2005.

Zoltan A., *O niekotorych lieksučieskuch osobiennostiach starobielorusskoj «Poviesti o Tryščane»*, [v:] *Byelarus' i byelarusy w prastory i chasye. Zbornik da 75-hoddzja prafyesara Adama Mal'dzisa*, red. S. Zaprudski, A. Fyaduta, Z. Shybyeka, Minsk 2007.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ АВТОРЕ

Lilia Citko – prof. dr hab., kierownik Katedry Językoznawstwa Sławistycznego Uniwersytetu w Białymstoku, językoznawczyni, slawistka. **Najważniejsze publikacje: monografie:** *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI wieku*, Białystok 2001; „*Kronika Bychowca*” *na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2006; *Piśmiennictwo i nazewnictwo starobiałoruskie na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy*, Białystok 2019. **Edycje krytyczne źródeł:** *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski* (redakcja naukowa i wstęp do reedycji słownika wydanego w 1722 r. przez oficynę bazyliąską w Supraślu), Białystok 2012; *Białoruski Tristan. Rękopis ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu*, opracowanie i przekład: Lilia Citko, Poznań 2018.

ORCID: 0000-0002-8340-4814

Email: l.citko@uwb.edu.plw

Мар'яна Гдакович (*Mariana Hdakovych*)

Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ЛЕКСИКА В ПОЕМІ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО *ЕНЕЇДА*: ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Legal Vocabulary in Ivan Kotlyarevsky's Poem *Aeneid*: Functional-Semantic Features and Cultural-Historical Context

ABSTRACT: The article covers the functioning and stylistic features of legal vocabulary in the poem *Aeneid* by Ivan Kotlyarevsky. About 50 lexical items that outline legal concepts were identified and analyzed. The legal vocabulary of the *Aeneid* can be divided into the following lexical and semantic groups: names of legal professions, names of regulatory legal acts, names of documents, names of offenses, vocabulary for defining types of punishments. The legal vocabulary used in the poem is heterogeneous in origin (some are inherited specific and most of the lexemes are borrowed) and of a historical and legal context (some lexemes reveal the realities of the legal culture of the Hetmanate, others – of the Russian Empire). The legal vocabulary in the text performs mainly a nominative function, acts as an informative part of legal culture and background knowledge. Legal vocabulary is also used with an artistic and stylistic purpose – to create comic, satirical and burlesque text, in particular in combination with everyday or vulgar vocabulary. Ivan Kotlyarevsky, as an official and a military man, was familiar with the law and knew legal language, which allowed him to recreate in the *Aeneid* the legal discourse that was relevant at that time. Therefore, Ivan Kotlyarevsky's poem *Aeneid* is an important source for studying the legal culture of Ukrainian society at the turn of the 19th century and as a linguistic picture of the author's world.

Keywords: legal vocabulary, legal term, legal realities, legal culture, Ivan Kotlyarevsky.

Правові поняття супроводжують людство від найдавніших часів і як суспільна категорія розвиваються разом із ним. Правова культура зумовлює зміст художніх творів, водночас особливості правової культури певної доби зафіксовані в художній літературі, тому вважаємо, що залучення текстів художньої літератури розширює поле досліджень правничої мови. Поема Івана Котляревського *Енеїда* є надзвичайно цінним джерелом тогочасної лексики й культурних реалій, які стоять за окремими лексемами чи лексико-семантичною групою. Значний

корпус наукових досліджень представляють різноаспектне вивчення *Енеїди* І. Котляревського (Іван Франко, Микола Сумцов, Богдан Лепкий, Юрій Шевельов, Олексій Ставицький, Євген Нахлік, Світлана Єрмоленко та багато інших досліджували мову *Енеїди*), проте досі не має окремої студії, присвяченої вивченню юридичної лексики, правничої мови, а також реалій правової культури, які широко представлені в тексті *Енеїди*. Юридичний дискурс поеми (зазначимо – один із провідних) так само привертав увагу дослідників, однак проблематика права в поемі проаналізована в контексті суспільно-політичних поглядів Котляревського чи у філософсько-правовому аспекті¹, а не у лінгвістичному чи лінгвокультурологічному.

Мета нашого дослідження – проаналізувати функціонування юридичної лексики в поемі Івана Котляревського *Енеїда*, з'ясувати семантичні особливості й стилістичне навантаження юридичної лексики та вплив екстралінгвальних факторів на появу окремих спеціалізованих назв. Об'єкт вивчення – правнича лексика в поемі *Енеїда* Івана Котляревського як засіб відтворення мовної картини світу автора і тогочасної правової культури суспільства (другої половини XVIII ст. – першої чверті XIX ст.). Методологія ґрунтується на міждисциплінарному підході, що дало змогу розширити формальні дослідження спеціальної мови права. У роботі застосовано описовий, етимологічний, порівняльно-історичний, лінгвокультурологічний методи.

Мовний портрет Івана Котляревського та його доби

Передусім звернімося до мовної особистості автора. Іван Котляревський народився 1769 р. в Полтаві, батько Петро був канцеляристом міського магістрату. Сам Іван Котляревський після навчання в духовній семінарії (у 1780-1789 рр.) працював канцеляристом з 1789 р. до 1794 р. Зберігся документ – *Свидетельство* від 1793 р., в якому вказано, що протоколіст дворянської опіки Іван Котляревський клопочеться щодо затвердження його дворянських прав². Мовнокомунікативні навички канцеляриста він реалізовував упродовж своєї кар'єри під час військової служби та перебування на цивільних посадах, які також були пов'язані з укладанням ділових паперів. Таким чином, Котляревський був обізнаний із нормативно-правовими актами й документами, володів правничою мовою, у чому ми далі переконаємося.

Коротко окреслимо, якою була соціолінгвальна картина тієї доби. В останню чверть XVIII ст. довершується остаточна ліквідація Гетьманщини та її традицій урядування, відбувається трансформація державної і правової системи. Так, Полтава у 1769 р., коли народився Котляревський, була ще полковим містом, з 1775

¹ Н. Павлусів, Ю. Коцан-Олинець, *Образи права в поемі І. П. Котляревського «Енеїда»: філософський аналіз*, «Київський часопис права» 2022, № 1, с. 39-44.

² *Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях*, уклад., авт. передм. А. Залашко, Київ 1969, с. 32.

р. стала повітовим містом Новоросійської губернії, а з 1802 р. – губернським центром. Інкорпорація українських земель Російською імперією означала витіснення української мови зі сфери державної, зокрема царський указ від 1729 р. зобов'язував переписати з книжної української на російську всі державні постанови й розпорядження, указ від 1740 р. запроваджував російську мову в справочинстві Гетьманщини. Відтак наприкінці XVIII ст. в підросійській Україні відбулося заміщення російською мовою двох різновидів староукраїнської літературної мови: слов'яноруської і «простої мови» (канцелярської, мови юридичних документів). Як відзначив Євген Нахлік:

До занепаду цих двох мовних різновидів призвела імперська політика російського царизму та православної церкви, спрямована на рішуче російщення вищих, привілейованих верств української суспільності. Процес російщення підневільної України мав як примусовий, так і добровільний характер: він закріплювався царськими законодавчими актами й заохочувався наданням певних суспільних переваг та самої можливості робити кар'єру в Російській імперії тим, хто опановував російську мову³.

В останній чверті XVIII ст. формується новий шляхетський стан – українське дворянство, лояльне і до царя, і до своєї місцевої батьківщини, мовну поведінку якого окреслив Омелян Прицак:

У системі подвійної лояльності – імперії і місцевим традиціям – виникла практика вживати імперську мову (із *dignitas* і нормою) для загальних потреб і місцеву (без *dignitas* і норми) для нижчих жанрів, зокрема травестії і комедії. Місцева мова не стала варіантом досекулярної книжкової (богословсько-бюрократичної) мови, а була розмовною⁴.

Як чиновник Російської імперії дворянин Котляревський писав ділові папери російською мовою, однак власну національну ідентичність утвердив живою українською мовою у своїх художніх творах.

«Начальники, п'явки людській»: Правники, судочинці й чиновні

Юридичний дискурс, як і кожний професійний дискурс, розвивають люди, виконуючи професійні обов'язки певного фаху. З'ясуємо, які види юридичної діяльності здійснюють герої твору і які назви юридичних професій трапляються в тексті.

³ Є. Нахлік, *Зачин Івана Котляревського і мовна ситуація в Україні на зламі XVIII-XIX століть (слов'яноукраїнська, книжна українська, українська народна, російська літературна мови)*, «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» 2012, вип. 21, с. 590.

⁴ О. Прицак, *Доба військових канцеляристів*, «Київська старовина» 1993, № 4, с. 62-66.

У тексті двічі вжито лексему **юриста** – «фахівець із правознавства; діяч у галузі права», запозичене з латинської мови, слат. *jurista* «юрист» походить від лат. *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право» (ЕСУМ, 6, 524)⁵: «Но і у Турна був сутяга./ Брехун, **юриста**, крюк, підтяга»⁶. У характеристиці юриста Котляревський застосовує свій улюблений прийом – ампліфікацію, яка розкриває негативне ставлення автора (і соціуму) до працівників юридичної галузі. Синонімами до слова **юриста**, крім слова «брехун» (яке вже несе негативну конотацію), в цьому синонімічному ряді є й інші негативно марковані лексеми – **сутяга, крюк, підтяга. Сутяга** (також **сутяжник, суціга**) – слово вживалося на позначення особи, яка затягувала хід юридичних справ. Така конотація й семантика закріплена за цими словами у всьому тексті *Енеїди*: «Ви на **сутяжників** похожі / І раді мордовать людей»; «Ти знаєш, він який **суціга**». **Сутяга**, розм. Те саме, що сутяжник (СУМ, 9, 862)⁷. **Сутяжник**. Той, хто сутяжничає (СУМ, 9, 862). **Суціга**, лайл. Хитра, пронозлива, спритна в своїх вчинках людина; пройдисвіт (СУМ, 9, 871). Як подає Котляревський у своєму словнику: **Суціга** – бранное слово (К)⁸. **Крюк**, заст., зневажл. Крутій (СУМ, 4, 379). У словнику Бориса Грінченка: **Підтяга**, -ги м. Воръ (БГр., 3, 183)⁹. Зазначимо, що таке поєднання в синонімічному ряді різноспільових елементів підкреслює іронічне й сатиричне наповнення тексту.

Удруге лексема **юриста** трапляється в описі колоритного персонажа Купавона, зображуючи якого, Котляревський кількома лексемами-маркерами розкриває тогочасну управлінсько-правничу й станову соціальну модель:

А то сидить в брилі, в кереї,
З товстою книжкою в руках,
І всім, бач, гонить ахинеї,
І **спорить** о своїх **правах**.
То родом з Глухова **юриста**,
Він має **чин канцеляриста**
І єсть добродій Купавон.
Щоб **значкового** дослужиться
І на війні чим поживиться,
Вступив в Енеїв легіон.

⁵ *Етимологічний словник української мови: в 7 т.*, т. 6 (У-Я), Київ 2012, с. 486; тут і далі в тексті скорочення (ЕСУМ, 6, 524).

⁶ Тут і далі в тексті цитування *Енеїди* за виданням: І. Котляревський, *Енеїда: поема*, коментар уклад О. Ставицький, Київ 1989.

⁷ *Словник української мови: в 11 т.*, т. 9 (С), Київ 1978, с. 862; тут і далі в тексті скорочення (СУМ, 9, 862).

⁸ Скорочення (К.) – тут і далі означає: *Словник Котляревського до видання «Енеїди» 1842 р.*, [в:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html> (05.02.2025).

⁹ *Словарь української мови: в 4-х тт.*, за ред. Б. Грінченка, т. 3 (О-П), Київ 1909, с. 183; тут і далі в тексті скорочення (БГр., 3, 183).

Котляревський не лише вказує на фах персонажа, а й конкретизує його посаду і місце у службовій ієрархії: **юриста** Купавон має чин **канцеляриста**. **Канцелярист** – через польське посередництво слово запозичено з латинської мови; пізньюлат. *cancellaria* походить від лат. *cancellārius* «писар; начальник канцелярії» (ЕСУМ, 2, 367). Ужита лексема **канцелярист** вказує на правничі реалії Гетьманщини й на особливості системи державного управління. На чолі держави Війська Запорозького у XVII-XVIII ст. стояв гетьман. Центральним розпорядчо-виконавчим органом при гетьманові була Генеральна військова канцелярія. Генеральна військова канцелярія реалізовувала урядовий документообіг при гетьманському дворі, серед цього штату виділився особливий прошарок, який мав назву «військові канцеляристи». Як вказує сучасник Котляревського Василь Ломиковський, «Дефинировали сіє званіє – *candidatus omnium degnitatum*, т. е. кандидатъ всѣхъ достоинствъ»¹⁰. Канцеляристів призначали з-поміж випускників Києво-Могилянської академії та дітей козацької старшини. Служба в канцеляріях ставала однією з перших сходинок кар'єри службовців. Під наглядом гетьмана Генеральна військова канцелярія, крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався спеціальний канцелярський курінь у Глухові, а згаданий персонаж канцелярист Купавон – родом із Глухова. Омелян Пріцак говорить про «глухівський період», який тривав майже все XVIII ст. – від 1707 р. до 1786 р.¹¹ Канцелярський курінь – це був навчальний заклад військового типу, який підпорядковувався генеральному писареві, куренем безпосередньо керував старший канцелярист.

Канцелярист Купавон прагне отримати статус **значкового** – ще одна історична реалія, що стосується певного прошарку козацької еліти – знатного військового товариства. **Значковий** (скорочена назва звання **значковий товариш**) – полкова старшина в Гетьманщині у XVII-XVIII ст., яка об'єднувалася під малим полковим прапором-значком (звідси й назва)¹². За військовою субординацією, як чин, були першими після сотників та військових товаришів і підпорядковувалися безпосередньо полковникові. Середню ланку становили **військові товариші**, які відбували військову службу і за соціальним статусом військові товариші прирівнювалися до полкової старшини. Верхній щабель займали **бунчукові товариші**, що підпорядковувалися безпосередньо гетьману, за статусом були першими після полковників. У тексті Котляревський одним реченням подає нам цю структуру знатного військового товариства: «Бувають **військові, значкові, І сотники, і бунчукові,** Які правдиву жизнь вели». Указом Катерини II від 1784 р. припинялося надання українських козацьких чинів і звань, а козацькі старшинські посади та ранги перейменовувалися на російські табель-

¹⁰ *Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, ред., авт. предисл. А. Лазаревский, Киев 1894, с. 6.

¹¹ О. Пріцак, *Доба військових канцеляристів...*

¹² *Енциклопедія історії України: у 10 т., т. 3*, Київ 2005, с. 370.

ні чини¹³. Так, бунчужні, які обирали шлях цивільної (статської) служби ставали колезькими асесорами, перехід козацької старшини в нове дворянство як реалію свого часу Котляревський зафіксував у тексті *Енеїди* теж: «Були послы се од Латина,/ І всі **асесорського чина**».

Зупинимось одразу на лексемі **чин**, яка, як і похідні від неї неодноразово вживається в тексті, номінуючи урядовців й бюрократію: «... тих богів лишу **чинів**» (множина), «Тут їх **чиновники** тузились» (іменник), «Не думай, щоб були **чиновні**», «В **чиновні** вивесть обіщав» (субстантивовані прикметники). **Чин** «військове звання, ранг», стсл. чинь «порядок; статут; сан», запозичення з рос. мови; у рос. мову увійшло зі старослов'янської (ЕСУМ, 6, 321). Лексема **чин** властива для офіційно-канцелярської мови Російської імперії, рівночасно Котляревський уживає в поемі лексему **урядник**: «**Урядники** з атаманами / Новими чванились шапками». Лексемою **урядник** означували осіб, залучених до виконання тих чи інших державних обов'язків у Війську Запорозькому й Гетьманщині: Урядник – похідне від «уряд» (лат. officium – «служба») у XIV-XVIII ст. у Королівстві Польському, Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій та козацькій державі (Війську Запорозькому та Гетьманщині) – означення осіб, які виконують певні функції в найрізноманітніших сферах із забезпечення функціонування держави, двору верховного володаря (монарха, гетьмана), самоврядних та професійних громад, королівських та приватних маєтків¹⁴. Трапляється в тексті росіянізм **должностних** як синонім до слова «чиновники»: «Та треба ж війську **должностних**».

Повернімось до нашого юриста Купавона. В його описі автор уживає лексему **право** у множині – **права**: «І **спорить** о своїх **правах**». Можна з упевненістю стверджувати, що йдеться про звід законів *Права, за якими судиться малоросійський народ* (1743 р.)¹⁵ – проєкт кодексу українського права, укладений у резиденції гетьманів у Глухові, який мав упорядкувати законодавчу систему, замінити значну кількість джерел права та не допустити поширення імперських російських правових норм; збірник *Права...* (1743) став результатом п'ятнадцятирічної роботи кодифікаційної комісії, створеної 1728 р. У 1744 р. проєкт передано в Сенат для розгляду, однак офіційно *Права...* так і не було затверджено; із ліквідацією Гетьманщини російська влада замовчували сам факт існування цієї збірки прав, що відображала період боротьби Гетьманщини за автономію, обстоювання українцями своїх прав і вольностей. Як бачимо, юрист **спорив о правах**; тепер лексема **спір** входить у склад юридичних терміносполук «правовий спір», «спір про право» тощо.

¹³ В. Панащенко, *Знатне військо товариство Гетьманщини*, «Україна в Центрально-Східній Європі» 2000, № 1, с. 397-418.

¹⁴ *Енциклопедія історії України...*, т. 10, с. 243.

¹⁵ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743*, упоряд. К. А. Вислобоков, відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко, Київ 1997.

Промовистим є портрет юриста Купавона. Котляревському вдалося двома деталями одягу створити комізм персонажа: автор убрав юриста в бриль і в кирею; бриль – солом'яний капелюх; кирея – суконний довгий і широкий чоловічий верхній одяг з відлогою (СУМ, 4, 152). Кирея була ознакою заможності, певного соціального стану, у козацьку добу її носила старшина, зокрема й гетьман, накидаючи на жупан, і аж ніяк вона не поєднувалася в костюмі з брилем. Опис Купавона розкриває зміну соціальної структури. Як відзначив Лев Окіншевич,

військово-поліційний характер російського абсолютизму XVIII ст. повносив багато модифікацій до нескладного по своїй суті та дещо архаїчного своєю формою інституту знатного військового товариства, яким був він за перших часів свого розвитку. Потреба пристосування до нового ладу Російської імперії привела до того, що інститут знатного військово товариства, не встигши зрости й органічно оформитися, вже набрав у новому суспільстві XVIII ст. характеру застарілих і архаїчних форм, що доводило до виродження його старого феодално-службового змісту¹⁶.

Найдавнішою юридичною професією була професія судді, відповідно й лексеми **суд** і **суддя** зазвичай уречевлюють ідею права в культурі. Ми простежили, що слово **суд** у тексті вжито у двох значеннях, а саме: 1. **Суд**. Державний орган, який розглядає цивільні, кримінальні та деякі адміністративні справи (СУМ, 9, 821): «В **суді** пішли секретарі»; 2. **Суд**. Розгляд цивільної або кримінальної справи; судовий процес (СУМ, 9, 821): «Но се були все **осуждені**,/ Які померли не тепер;/ Без **суду** ж не палив пекельний / Огонь, недавно хто умер» (в цьому епізоді – судовий процес, на який чекають грішники в пеклі).

Лексема **суддя** (**Суддя** – службова особа в органах суду, яка виносить вирок у судовій справі (СУМ, 9, 824) трапляється в тексті багато разів, однак лише раз слово **суддя** вжито із повагою до судді і його присуду, і то – щодо судді, який чинить суд у пеклі: «Що в пеклі є **суддя** Еак;/ Хоть він на смерть **не осуждає**,/ Та мучити **повеліває**,/ І як **звелить** – і мучать так». Важливість і урочистість моменту підкреслює ужитий церковнослов'янizm «осуждає», також ситуативний синонім «повеліває». Юрій Шевельов зазначав: «Джерела церковнослов'янizmів у творчості Котляревського різні. Одні слов'янizми йдуть безпосередньо від церковних і церковномовних впливів. Другі мають своє джерело в канцелярській мові»¹⁷. Аналізовані лексеми ілюструють, на нашу думку, обидва шляхи: лексема **осуждає** – від церковномовних впливів, а слов'янizm **повеліває** – з канцеляризмів.

¹⁶ Л. Окіншевич, *Значне військово товариство в Україні – Гетьманщині XVII-XVIII ст.*, Мюнхен 1948, с. 4.

¹⁷ Ю. Шевельов, *Традиції і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського*, [в:] Ю. Шевельов, *Доєміграційне (Публікації 1929-1944 рр.)*, Харків 2020, с. 343.

На рішення пекельного судді Бака чекає в пеклі також і мирський суддя:

Суддя там признавався сміло,
Що з гудзиками за мундир
Таке переоначив діло,
Що, може б, навістив Сибір;
Та смерть ізбавила косою,
Що кат легенькою рукою
Плечей йому не покропив.

На думку автора, мирський суддя за виконання своїх професійних обов'язків заслужив ув'язнення й заслання («навістив Сибір») чи навіть смертну кару від рук ката, який повинен був стягти судді голову (на це вказує фразеологізм «плечі покропила кров»). Суддя сфальсифікував судову справу – тут лексема **діло** – заради кар'єри: вислів «мундир з гудзиками» означає бути затвердженим на урядовій посаді в новому (у той час) державному устрої Російської імперії. Чиновники різних цивільних відомств Російської імперії носили встановлену форму одягу – мундир. Лексемою «гудзик» у портреті персонажа Котляревський відтворив соціокультурні реалії: гудзиками як елемент форми позначали ієрархічне становище чиновника чи військового. Гудзик як культурний знак у поемі з'являється ще раз під час опису царя Латина, який: «Плащем з клейонки обернувся,/ Циновим гудзем застебнувся». До речі, гудзик як символ кар'єрного зростання буде в подальшому функціонувати в інших текстах, зокрема в поемі Тараса Шевченка *Сон*¹⁸.

Низка назв професій, задіяних у судочинстві, поповнюється персонажами з пекла:

Тут всякі були цехмистри,
І ратмани, і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.

Вказане тут слово **підсудок** – помічник судді або писар у земському суді (СУМ, 6, 511). Посаду підсудка було ліквідовано разом із скасуванням земських судів 1831 р. Також бачимо, що, окрім власне юристів із судовою спеціалізацією (**судді, підсудки, писарі**), за несумлінне здійснення правосуддя (по правді не судили, брали хабарі) покарані представники міського самоврядування – **бургомістр** та **ратман**. **Райці, радники, ратмани** (від нім. Rat – рада і Mann – люди-

¹⁸ Відомим є знаковий образ чиновника-кар'єриста – «землячка з циновими гудзиками» в поемі Тараса Шевченка *Сон*: Штовхаюсь я; аж землячок, / спасибі, признався, / з циновими гудзиками: / «Де ты здесь узялся?».

на) – члени міської ради; згідно з нормами магдебурзького права ці урядники вважалися виборними, однак на практиці їх могли призначати старости, приватні власники міст; з їхнього числа староста призначав бурмістра¹⁹. **Бургомістр**, також бурмістер, бурмістр (від нім. Burg – місто і meister – майстер, хазяїн) – міський голова; в Україні в XIV-XVIII ст. посадова особа в міському самоврядуванні, яке ґрунтувалося а магдебурзькому праві; голова станового самоврядування²⁰. Котляревський демонструє не лише словесну точність, номінуючи предмети і явища навколишньої дійсності, а й фактологічну юридичну; як зауважив дослідник права Олександр Вовк:

Особливою рисою місцевого управління Гетьманщини було й те, що у системі механізму міських самоврядних органів і державних козацьких адміністрацій не діяв принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову... Магістратські та ратушні самоврядні органи українських міст козацько-гетьманської доби як і у попередній польсько-литовський період, крім господарських функцій, виконували ще й судові повноваження²¹.

Історичну реалію судочинства з часу Литовської доби фіксує в тексті лексема **возний**: «Коли пан **возний позов** дасть». Возний – судовий урядовець, посада введена Другим Литовським статутом (1566 р.) і проіснувала до початку XIX ст. Обов'язком возного було вручення **позовів** (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, введення власників у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів²². Тепер термін «позов» має інше семантичне значення: **позов** – звертання до суду з вимогою захисту цивільних прав (СУМ, 6, 825).

Чимало учасників тогочасного судочинства, реформованого за загальнодержавним зразком, зображено по дорозі до пекла, їх номінували відповідні до культурно-історичної доби лексеми:

Якійсь злидні ще стояли,
Жовали все в зубах папір,
В руках каламарі держали,
За уха настромляли пір.
Се все **десятьські** та **соцькії**,
Начальники, п'явки людськії
І всі прокляті **писарі**,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і **стряпчі** безтолкові,
Повірені, **секретарі**.

¹⁹ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 128.

²⁰ *Енциклопедія історії України...*, т. 1, с. 413.

²¹ О. Вовк, *Джерела міського права Гетьманщини другої половини XVII-XVIII століть: історико-правовий аналіз*, «Часопис Київського університету права» 2019, № 1, с. 34.

²² *Енциклопедія історії України...*, т. 1, с. 601.

Судово-бюрократичний апарат автор номінує лексемою **начальники**. **Начальник**. Особа, що очолює що-небудь, керує кимось, завідує чим-небудь (СУМ, 5, 234), походить від стсл. *начальникъ*, утворене від *начало* «початок, влада» (ЕСУМ, 4, 53). Згаданий тут **секретар** – особа, яка відала канцелярією суду. Як знавець законів і юридичних процедур, секретар брав участь у слідстві та судовому процесі. Посада **стряпчий** появилась на українських землях після того, як Гетьманщина була остаточно інкорпорована Російською імперією. 1775 року актом *Учреждения для управления губерний Всероссийской империи* була проведена губерньська реформа, яка також впроваджувала систему прокурорського нагляду, в якому брав участь **стряпчий** – у XVIII ст. – першій пол. XIX ст. урядовець при губерньських прокурорах, що здійснював судовий нагляд у повітах Росії (СУМ, 9, 797). Стряпчий як помічник прокурора часто виступав також **повірем** (довіреною особою) позивача. Ще одна вища адміністративно-поліцейська посада в повітах Російської імперії, яка запроваджувалася в українських губерніях вищезгаданим законодавчим актом *Учреждения...*, була посада **справника (ісправника)**. **Справник** – вища адміністративно-поліцейська посада в повіті Російської імперії²³. Окрім багатьох функцій, пов'язаних із дотриманням громадської безпеки, справник у 1775-1863 рр. керував діяльністю земського суду з правом призупиняти рішення суду. Справник особисто проводив слідство у важливих кримінальних справах, без дозволу справника було заборонено ув'язнювати та допитувати обвинувачених. Їм підпорядковувалися засідателі нижнього земського суду, яким підпорядковувалися **соцькі** і **десяцькі** (селянські представники на виборних посадах, з якими пов'язувалася поліцейська служба). **Соцький** (сотник) – виборна особа поліцейської влади в українських губерніях Російської імперії від останньої чверті XVIII ст. до 1903 року²⁴. Вибори соцьких відбувалися на сході щорічно наприкінці грудня під контролем чиновників нижнього земського суду для не менше як 100 дворів. **Десяцький**, іст. У дореволюційній Росії – нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни (СУМ, 2, 257). У фольклорній традиції спостерігаємо негативну конотацію щодо цих представників правничо-урядової сфери, зокрема в пареміях: «Доти чоловік добрий, доки його **десятником** не нарядили»²⁵. **Десятник**, іст. Те саме, що **десяцький** (СУМ, 2, 257). Як подає Борис Грінченко, **Десятник** - Десятський, помічник старости в деревнях (БГр., 1, 373). Сатиричний патос автора в цьому епізоді скерований на критику судочинства XIX ст., яке реалізовувалося дрібними чиновниками та канцелярськими службовцями через те, що судді – представники дворянства, колишні військові мали низьку підготовку, часто малописьменні, що зауважила Надія Щербак:

²³ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 769.

²⁴ *Енциклопедія історії України...*, т. 9, с. 717.

²⁵ *Українські прикази, прислів'я, і таке інше*, уклад. М. Номис, упоряд., прим., вступ. ст. М. Пазяк, Київ 1993, с. 84.

Суди XVIII – поч. XIX ст. склалися з двох незалежних сторін. З однієї – це судді, які не займалися формальними процедурами, не розумілися на законах і мали незначний досвід суддівства. Однак вони приймали рішення. З іншої сторони – це канцелярія, де працювали фахівці і де готували справу, а часто навіть саме готове рішення, яке давали на підпис судді²⁶.

Чимало судових посад обіймали вибрані на певний термін представники від шляхти – що закріплено в тексті лексемою **виборний**: «Панове **виборне** боярство»; «І **виборних**, і підпомощних».

Окрему соціальну інституцію в системі судочинства фіксує лексема **підкоморій**: «Над ним аркадський підкоморій / Любистком мухи обганяв». **Підкоморій** – суддя підкоморського суду. Підкоморські суди – станові шляхетські суди для розгляду межових і земельних суперечок, постали на українських землях із поширенням польського права. У Великому князівстві Литовському офіційно запроваджені Другим Литовським статутом (1566 р.). У Гетьманщині підкоморські суди припинили свою діяльність після 1654 р., за гетьманування Кирила Розумовського були відновлені 1763 р. 1783 підкоморські суди в Лівобережній Україні були знову ліквідовані, а 1796 р. за наказом імператора Павла I поновлені вдруге; 1834 р. були перейменовані на межові суди і проіснували до 1840 р.²⁷

Майстер деталей Котляревський уводить в текст лексему на позначення особливого виду суду **карвасар**: «Простоволосі, босоногі, Біжать в олимпську **карвасар**», – і дає тлумачення слова у своєму словнику, яким і скористаємося, бо іншого пояснення цього слова як юридичного терміна не знайшли: **Карвасар** – Словесний Суд, помещавшийся в прежние времена в Малороссийских городах и селениях, на ярмарочных площадях, в раскинутой палатке (К.)²⁸.

«Якая кара всім була». Злочин і покарання

Чи не найбільш поширеним зловживанням людей і небожителів у поемі є хабарництво, на що вказує лексема **хабар**: «І одбирали **хабарі**». **Хабар** «гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп», запозичення з араб. мови через тур. (тур. *haber* «повідомлення, вістка») (ЕСУМ, 6, 146). Синонімом до слова хабар є лексема **базаринка**, яку також бачимо в тексті: «Ти **базаринку** любиш брати». **Базаринка** «подарунок, хабар», результат контамінації слів «базар» і «басарунок» (ЕСУМ, 1, 114). **Басаринка**, через пол. мову запозичено з нім.; п. *basarunek* «винагорода, хабар» (ЕСУМ, 1, 147). Автор уживає ще одну лексему як ситуативний синонім – слово **вирва** із переносним значенням, творячи фразеологізм:

²⁶ Н. Щербак, *Організація судової влади в Російській імперії наприкінці XVIII ст. та її поширення на українські землі*, «Публічне право» 2018, № 2, с. 193.

²⁷ *Енциклопедія історії України...*, т. 8, с. 236-237.

²⁸ Передмістя міста Кам'янця-Подільського, колись містечко, досі називається Карвасар(и). Чи є зв'язок, яка слова етимологія точно невідомо.

«І самого Енея-пана / **В три вирви** вигнали відтіль». У *Словарі* Бориса Грінченка: **Вирва**, ви, ж. Взятка, поборъ, всякій несправедливый или лишній поборъ, напр. при денежной платѣ еще добавочный отработокъ (БГр., 1, 181). Як подає Олексій Ставицький, «вирва – викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молодой. У переносному значенні також – хабар. В три вирви – дати відкупного в потрібному розмірі, синонім до «втришия прогнати»²⁹.

Крадіжка – ще один різновид злочинної діяльності, доволі часто згаданий у поемі, проте самої лексеми на позначення злочину немає, а є лексеми **злодій** (діяч) і **украсти** (дія): «Не так лютує голий **злодій**, / Коли немає що **украсть**»; «Негідний, **злодій**, єретик»; «**Злодіїв** снищами страшиш»; «І замужню **украсть** не трудно»; «На люльку що огню **украва**». Лексему **злодій** Котляревський фіксує у своєму словнику: **Злодій** = вор (К.), – і бачимо, що сам автор подає значення крадій (вор), а не в як у російській – злодей (злочинець). **Злодій**, псл. *zylodějъ; спочатку означало «людина, яка чинить будь-яке зло», а потім у частині слов'янських мов закріпилося тільки за крадіями; р. болг. злодей «лиходій», бр. злódзей «крадій», п. złodziej «крадій» (ЕСУМ, 2, 267).

У юридичному дискурсі поеми йдеться про покарання – власне як про захід примусу, юридичної відповідальності. Примусові заходи щодо правопорушника автор окреслює лексемою **кара**, яку ж сам і пояснює: **Кара** = казнь, наказание (К.): «Якая **кара** всім була»; «бо я лучшу **кару** знаю, / Ось як богинь я **укараю**»; «І сим Енея **укараю**».

Котляревський докладно прописує систему покарань свого часу:

- Тілесні покарання: «**По п'ятах виб'ю чубуками**»; «**Березові дам припарки**».
- Скалічення: «Таким **обрізати ніс і уха**».
- Позбавлення честі (часткове позбавлення прав, втрата прав свого стану): «Що тих богів **лишу чинів**».
- Ув'язнення (на що вказує лексема тюрма): «В тюрмі невинних утішаєш».
- Позбавлення волі і примусові роботи: «Олимп **заставлю вимітати**»; «Або оддам вас **на роботу**, / Запру в **смирительних домах**». Петро І у 1721 р. увів утримання в смирительних домах як форму позбавлення свободи за певні проступки, смирительні доми проіснували до 1884 р.
- Смертна кара: «такая ж **смертна кара** / І лютого постигла Лара». У поемі прописані різні форми смертної кари, як-от посадження на кіл («**На кіл Амату посажу**»), відрубання голови («Що кат легенькою рукою / **Плечей йому не покрупив**»), колесування («Відьом же тут **колесовали**»).

Зауважимо, що лексика на означення покарання засвідчує посилення й систематизацію каральної політики на українських землях, що регламентувалася вже законодавством Російської імперії, насамперед *Військовим артикулом (Артикул воинский)* 1715 р.

²⁹ О. Ставицький, *Коментар до «Енеїди» Івана Котляревського та його історія*, [в:] І. Котляревський, *Енеїда: поема, коментар* О. Ф. Ставицький, Київ 1989, с. 222.

Виконавцем тортур, тілесних покарань чи смертної кари був кат, якого треба розглядати як необхідний елемент тогочасного правосуддя, як посадову особу. Цього урядника Котляревський вписав у текст, як також і подав значення слова **кат** у своєму словнику до поеми: Катъ = палач (К.). Трапляється лексема **кат** у прямому значенні як назва фаху: «Таким обрізати ніс і уха / І в руки всіх оддати **катам**»; «Що **кат** легенькою рукою / Плечей йому не покропив». Інколи лексема **кат** виступає з експресивно-оцінним навантаженням у переносному значенні, зокрема для атрибуції грішників у пеклі: «І всякі тут були **кати**». Також бачимо лексему **кат** із семантичним значенням «чорт»: «Пійдіть лиш ви собі ік **кату**!» – що відповідає фольклорній традиції, зокрема в пареміях (Кат вас бери!³⁰ Кат тебе не візьме³¹). Лексема **кат** є елементом мовної гри у трансформованому/новоутвореному авторському фразеологізмі: «Який вас **обезглуздив кат**?» (у своїй професії кат обезголовлював, а тут у значенні – позбавив здорового глузду).

Нормативно-правові акти. Ділові папери

Котляревський в описі судді ввів у текст термін **діло**, який є осердям професії судді. **Діло** – справа, що підлягає адміністративному або судовому розглядові (СУМ, 2, 304): «Суддя...таке переоначив **діло**»; «у Турна був сутяга,...І **діло** Турна захищав».

Суддя здійснює правосуддя на основі законів, і в поемі автор уживає лексему **закон**. У поемі лексему **закон** найчастіше вжито як юридичний термін (**Закон** – встановлене найвищим органом державної влади загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу (СУМ, 3, 154): «І по Олимпському **закону** / Уже ти пекла не минеш»; «Хіба йому нема **закона**, / Куди його щоб засадить?»; «Твої **закони** б ісповнялись, / Коли б олімпські не мішались»; «Нужда перемінить **закони**!». Лексема **закон** трапляється також із сакральним значенням: **Закон** – як сукупність догм якої-небудь релігії, віровчення (СУМ, 3, 154): «Були там чесні постомолки, / Що знали весь **святий закон**».

У тексті безпосередньо названо, якими нормативно-правовими актами керуються юристи, і бачимо, що вони мають справу з указами та статутом: «Сутяга толкував **укази**, / І що то значить наш **Статут**». **Статут** – іст., у деяких країнах Західної Європи в XIV-XVIII ст. – закон, урядове розпорядження або збірник законів (СУМ, 9, 671). Йдеться про Литовський Статут (мав три редакції – 1529 р., 1566 р., 1588 р.) – кодекс законів Великого князівства Литовського. В Україні Литовський статут діяв за часів Речі Посполитої, і також після приєднання Лівобережної, потім Правобережної України до Росії, хоч на українських землях уже було поширене загальноросійське законодавство. Однак на практиці Литовський статут діяв на території сучасної України з XVI ст. до 40-х років XIX ст., тож не випадково Котляревський додає епітет «**наш** Статут». Згаданий

³⁰ *Українські приказки, прислів'я...*, с. 241.

³¹ *Українські приказки, прислів'я...*, с. 255.

у цитаті термін **указ** – загальна назва законодавчого акта, що вживається у слов'янських мовах. **Указ** – постанова, розпорядження найвищого органу влади або глави держави, що має силу закону (СУМ, 10, 414).

Знаходимо в тексті юридичний термін **установ** із переносним значенням, який побутує нині як історизм: «Біда для нас – судби **установ**». Лексема **установ** – синонім до слова **статут**. Борис Грінченко подає слово **установ** як російський відповідник слова **статут**: *Статут, ту, м. Установ (БГр, 4, 200). Установ – закон або збірник правил, що регулював ту чи ту ділянку правовідносин, також важливий акт законодавства, що становив джерело права за княжої доби. У Великому Князівстві Литовському деякі законодавчі акти називалися установами. У царській Росії **установ** – збір законів якоїсь ділянки*³². В УСРР під час першої кодифікації радянського законодавства термін «установа» вживався нарівні з терміном «статут» як один з видів систематизації актів законодавства (напр., *Нотаріальна установа 1928, Установа про судоустрій УСРР 1929*)³³.

Часто вживається в поемі термін **приказ**, розм. – те саме, що розпорядження (СУМ, 7, 631). Бачимо, що СУМ подає **приказ** як розмовну форму, яка, на нашу думку, ввійшла в узус як росіянізм, адже в російській мові права з кінця XVII ст. й досі існує юридичний термін **приказ** як назва основного розпорядчого документа, якому в сучасній українській мові відповідає термін **наказ**: «Латин прорек такий **приказ**»; «Йому не снилось о **приказі**»; «По просьбі, мовби по **приказі**»; «Все в світі ждець твого **приказу**»; «А з чим послав, то дав **приказ**»; «За підписом своїм **приказ**»; «Зібравши, дав такий **приказ**»; «Твоїх **приказів** не вважають».

Тричі в тексті поеми вжито термін **лепорт**: «З великим треском, свистом, гуком,/ Зробила об собі **лепорт**»; «Іул, як комендант ісправний, Енеїві **лепорт** подав»; «І їй би принесла **лепорт**». Як подає Борис Грінченко, **Лепорт**, -ту, м. Рапорт (БГр, 2, 356). Йдеться про такий вид документа, як **рапорт** (фр. rapport «рапорт» пов'язане з дієсловом rapporter «повідомляти; приносити назад» (ЕСУМ, 5, 27). **Рапорт** – усне або письмове офіційне повідомлення про щонебудь вищій інстанції, керівництву (СУМ, 8, 452). Рапорт притаманний діловому спілкуванню в деяких організаціях, наприклад, у військових. Назва документа **лепорт** була у вжитку в XVIII ст. – першій пол. XIX ст. Цю форму віднайдемо зокрема в творах Григорія Квітки-Основ'яненка: «Підсунув **лепорт** до пана голови» (*Козир-дівка*), «Та се, добродію, **лепорт**» (*Конотопська відьма*). В українській мові у XVII-XVIII ст. у словах, що мали дві приголосні *p*, відбувалася дисиміляція *p+p* в *p+l* або *l+p*. Старіші форми *римар*, *рицар* перетворилися в *лимар*, *лицар*. Термін «рапорт», який уживається в сучасній українській літературній мові, є росіянізмом, на думку Юрія Шевельова: «Форма 'рапорт' – позика з російської»³⁴. Причиною поновлення форми *рапорт* із другим *p* стало,

³² Енциклопедія українознавства. Словникова частина, т. 9, Париж, Нью-Йорк 1980, с. 3470.

³³ Юридична енциклопедія: в 6 т., т. 6, Київ 2004, с. 768.

³⁴ Ю. Шевельов, *Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плинних в українській літературній мові*, [в:] Ю. Шевельов, *Вибрані праці*, кн. 1, Київ 2008, с. 352.

згідно з Шевельовим, «поновне позичення даного слова з чужої мови»³⁵, – таким чином, слово повторно ввійшло в українську мову з російської вже як правничий термін, що було зумовлено устійненням правил і термінів російського діловодства на українських землях після часів Гетьманщини.

Знаходимо в тексті назву правового акта публічного характеру – **маніхвест**: «Бояри вмиг скомпоновали / На аркуш **маніхвест** кругом». Маніфест – «урочисте звернення влади до народу», запозичено з франц. мови (через нім., н. *Manifest*); походить від лат. *manifestus*, утворених з основ слів *manus* «рука» та *-festus* «такий, якого можна схопити» (ЕСУМ, 3, 384). Форма **маніхвест** розкриває особливість історичної зміни/заміни звуків, як також історію засвоєння звука *f*, який вживається виключно в запозичених словах і який, на думку Юрія Шевельова, є чужим для української мови, тому:

У 15 ст. розвинулася африката *xv*, дуже характеристична саме для української мови й дуже в ній поширена, але за малими винятками (*хвиля*, *хвіртка*), не допущена до літературної мови. Низька соціальна оцінка двозвука *xv* освіченими колами спершу постала в контактах з мовами польською, німецькою й латиною, але в новітні часи її посилили і остаточно ствердили контакти з російською мовою (в якій звук *ф* «природний» тому, що там він розвинувся і у власних словах у процесі нормального фонетичного розвитку й набув фонемного статусу)³⁶.

Котляревський подає історичну назву документа **тестамент**, якою послуговувалися мешканці Гетьманщини, витіснену із вжитку під впливом російської юридичної мовної практики: «Не дав зробить і **тестаменту**, / К чортам його навек послав». **Тестамент** лат. *testamentum* «заповіт» (ЕСУМ, 5, 561). Тестамент – назва заповіту в джерелах права Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини до початку XIX ст. Дослідники Ірина Кривошея та Ігор Кривошея простежили витоки такої юридичної дії:

Тестамент – це елемент поховальної культури, що досить своєрідно віддзеркалює епоху. Поховальна культура українців ранньомодерної доби зазнавала впливів різноманітних практик, у тому числі сусідніх соціумів і віддаленого західноєвропейського світу. Одним з яскравих проявів впливу литовсько-польської доби, принаймні, став звичай укладання козацькою старшиною **тестаментів**³⁷.

Оскільки поема значною мірою описує військо й воєнні дії, то автор, описуючи їх, не оминув таку назву, як **артикул**: «А потім Смерть до **артикулу** / Їм воздала косою честь». Вочевидь йдеться про Артикул воинский (1715 р.) –

³⁵ Ю. Шевельов, *Двомовність...*, с. 351.

³⁶ Ю. Шевельов, *Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра*, «Сучасність» 1986, № 10, с. 39.

³⁷ Ір. Кривошея, Іг. Кривошея, *Реєстр тестаментів козацької старшини XVIII ст.*, «Український історичний журнал» 2022, № 2, с. 151.

кодекс військового кримінального та кримінально-процесуального права, який використовувався і цивільними судами. **Артикул**, заст. 1. Стаття, розділ або параграф якого-небудь закону, договору; 2. Рушничний прийом (СУМ, 1, 62). У тексті є ця лексема й у другому значенні як прийом, на що вказує означення мушкетний (мушкет – гнотова рушниця): «Тогді ну військо муштровати,/ Учить мушкетний артикул».

Сферу майнових відносин презентує лексема **квитанція**: «І од рутульців получали / **Квитанцію** в своїх долгах». **Квитанція** – офіційна розписка встановленої форми про прийняття грошей, документів, цінностей; через пол. і через чес. посередництво запозичено з слат. *quitantia* пов'язане з дієсловом *quietāre* «звільняти від боргу» (ЕСУМ, 2, 417). Лексема «долги» – росіянізм, якими густо пересипав Котляревський юридичний дискурс поеми, що зрозуміло, якщо візьмемо до уваги, що канцелярська мова, якою послуговувався автор у житті, була російська.

Висновки

Отже, аналіз тексту дає підстави стверджувати, що поема *Енеїда* Івана Котляревського – це важливе джерело дослідження правової культури українського суспільства на рубежі XVIII-XIX ст.

Іван Котляревський як канцелярист, військовий і чиновник Російської імперії був обізнаний із правом, володів правничою мовою, що дало йому змогу відтворити в *Енеїді* актуальний на той час юридичний дискурс, який розкривається через юридичну лексику.

Загалом нам вдалося виокремити близько 50 лексичних одиниць, які окреслюють власне юридичні поняття. У дослідженні ми залучали також низку лексем, які дали змогу інтерпретувати окремі тогочасні юридичні практики. Наявний у тексті *Енеїди* пласт юридичної лексики можна розподілити на такі групи: назви юридичних професій, назви нормативно-правових актів, назви документів, назви правопорушень, лексика на означення різновидів покарань. Більшість правничої лексики поеми пов'язана із судочинством («суд», «суддя», «судити», «осуджає», «підсудки», «закон», «підкоморій», «карвасар», «писар», «стряпчий», «секретар», «позов»). Юридична лексика *Енеїди* неоднорідна за походженням: питома (як-от «право», «закон», «суд», «суддя», «судити», «підсудки», «устав», «зłodий», «указ», «діло», «позов», «вирва», «кара», «карати», «начальник», «писар») і здебільшого запозичена («юриста», «ратман», «бургомістр», «секретар», «статут», «тестамент», «квитанція», «артикул», «лепорт», «маніхвест», «хабар», «стряпчий», «ісправник»).

Вивчення юридичної лексики дало можливість простежити процеси трансформації юридичної системи, адже правнича лексика насамперед пов'язана з історично-політичними процесами. Низка лексем розкриває реалії правової культури Гетьманщини («канцелярист», «ратман», «бургомістр», «значковий», «возний», «статут», «тестамент», «підкоморій»), інші – Російської імперії («іс-

правник», «стряпчий», «приказ», «десяцькі», «соцькі», «лепорт», «установ», «смирительні доми», «чиновник», «асесорський чин»).

Правнича лексика в тексті передусім слугує для зображення навколишньої дійсності. Відтак юридична лексика в поемі виконує переважно номінативну функцію, виступає інформативною частиною правової культури та фонових знань, окремі з яких нам вдалося розшифрувати вперше попри значну кількість уже відомих досі досліджень-інтерпретацій *Енеїди* Івана Котляревського.

В окремих епізодах поеми юридична лексика використовується не для відтворення правової культури, а з художньо-стилістичною метою – для створення сатиричності та бурлескності тексту, зокрема в поєднанні з побутовою чи вульгаризованою лексикою. У деяких випадках простежується перехід правничої лексики до розряду загальноновживаної, який відбувається через розширення первісного лексичного значення спеціалізованих лексем чи уживання їх у переносному значенні.

Перспективним є подальше дослідження юридичної лексики в художньому дискурсі, залучення художніх текстів для вивчення правової культури певної історичної доби.

References

- Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t.*, Kyiv 2003-2013.
- Entsyklopediya ukrainoznavstva. Slovnynova chastyna*, t. 9, Paris, New York 1980.
- Etymolohichnyy slovnyk ukraïns'koyi movy: v 7 t.*, Kyiv 1982-2012.
- Ivan Kotlyarevs'kyy u dokumentakh, spohadakh, doslidzhennyakh*, uklad., avt. peredm. A. Zalashko, Kyiv 1969.
- Kotlyarevs'kyy I., *Eneyida: poema*; komentar O. F. Stavyts'kyy, Kyiv 1989.
- Kryvosheya Ir., Kryvosheya Ih., *Reyestr testamentiv kozats'koyi starshyny XVIII st.*, «Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal» 2022, № 2.
- Nakhlik Ye., *Zachyn Ivana Kotlyarevs'koho i movna sytuatsiya v Ukraini na zlami XVIII-XIX stolit' (slov'yanoukrayins'ka, knyzhna ukraïns'ka, ukraïns'ka narodna, rosiys'ka literaturna movy)*, «Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'» 2012, № 21.
- Okinshevych L., *Znachne viys'kove tovarystvo v Ukraini – Het'manshchyni XVII-XVIII st.*, München 1948.
- Panashenko V., *Znatne viys'kove tovarystvo Het'manshchyny*, «Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi» 2000, № 1.
- Pavlusiv N., Kotsan-Olynets' Yu., *Obrazy prava v poemi I. P. Kotlyarevs'koho «Eneyida»: filosof's'kyy analiz*, «Kyyivs'kyy chasopys prava» 2022, № 1.
- Prava, za yakymy sudyt'sya malorosiy's'kyy narod. 1743, uporyad.* K. A. Vyslobokov, vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko, Kyiv 1997.
- Pritsak O., *Doba viys'kovykh kantselyarystiv*, «Kyyivs'ka starovyna» 1993, № 4.
- Shcherbak N., *Orhanizatsiya sudovoyi vlady v Rosiy's'koy imperiyi naprykintsi XVIII st. ta yiyi poshyrennya na ukraïns'ki zemli*, «Publichne pravo» 2018, № 2.
- Shevel'ov Yu., *Dvovovnist' i vulharyzmy. Dysymilyatsiya plynnykh v ukraïns'koy literaturniy movi*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Vybrani pratsi*, kn. 1, Kyiv 2008.

- Shevel'ov Yu., *Tradyttsiyi i novatorstvo v leksytsi i stylistytsi I. P. Kotlyarevs'koho*, [v:] Yu. Shevel'ov, *Doemigratsiynе (Publikatsiyi 1929-1944 rr.)*, Kharkiv 2020.
- Shevel'ov Yu., *Ukrayins'ka mova v sebe vdoma s'ohodni y zavtra*, «Suchasnist'» 1986, № 10.
- Slovar' malorusskoy stariny, sostavlennyy v 1808 g. V. Ya. Lomikovskim*, red., avt. predisl. A. Lazarevskiy, Kiev 1894.
- Slovar ukrayins'koyi movy: v 4-kh tt.*, za red. B. Hrinchenka, Kyiv 1907-1909.
- Slovyk Kotlyarevs'koho do vydannya «Eneyidy» 1842 r.*, [v:] <https://library.pl.ua/books/Eneida/Eneida.html>.
- Slovyk ukrayins'koyi movy: v 11 t.*, Kyiv 1970-1980.
- Stavyts'kyi O., *Komentar do «Eneyidy» Ivana Kotlyarevs'koho ta yoho istoriya*, [v:] I. Kotlyarevs'kyi, *Eneyida: poema; komentar O. F. Stavyts'kyi*, Kyiv 1989.
- Ukrayins'ki prykazky, prysliv'ya, i take inshe*, uklad M. Nomys; uporyad., prym., vstup. st. M. Pazyak, Kyiv 1993.
- Vovk O., *Dzherela mis'koho prava Het'manshchyny druhoyi polovyny XVII-XVIII stolit': istoriko-pravovyy analiz*, «Chasopys Kyivs'koho universytetu prava» 2019, № 1.
- Yurydychna entsyklopediya: v 6 t.*, Kyiv 1998-2004.

ПРО АВТОРА

Мар'яна Гдакович (Mariana Hdakovych) – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ (Lviv State University of Internal Affairs). **Публікації: статті:** *Етніми в поемі Івана Котляревського «Енеїда»*, „Slavia Orientalis” 2024, vol. LXXIII, nr 1, s. 147-162; *Медична лексика в поемі Івана Котляревського Енеїда*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 3, s. 547-562; *Хрема-тоніми Джавелін і Байрактар у сучасному українському мілітарному дискурсі: семантика, прагматика та функційне навантаження*, «Onomastica» 2023, t. 67, s. 285-303; *Соціальне мовчання в комунікативному аспекті*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 26, т. 1, с. 43-47; *Риторичний ідеал Лесі Українки*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, ч. 23, т. 1, с. 61- 65; *Мовнозахисна діяльність українських правників Галичини у 20-30-х рр. XX ст.*, «Наукові записки Львівського університету бізнесу та права» 2020, № 27, с. 39-51.

ORCID: 0000-0003-3755-4501

Email: gdakovych@gmail.com

Світлана Пахомова (Svitlana Pakhomova)
Пряшів, Пряшівський університет

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА В ДЗЕРКАЛІ КОНТРАСТИВНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВАЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)*

Internal Form of the Word in the Mirror of Contrastive Lexicology (Based on Slovak and Ukrainian Language Material)

ABSTRACT. One of the important onomasiological parameters of the contrastive study of the vocabulary of related languages is the internal form of the compared lexical units, which reflects the originality of thinking and worldview of each of the nation. Using Slovak and Ukrainian lexicon material, semantically equivalent nominative units have been analyzed in terms of their internal form. The factual material was classified into the following groups: 1) the Slovak unit has an internal form – the Ukrainian one does not; 2) the Slovak unit does not have an internal form – the Ukrainian one does; 3) both the Slovak and Ukrainian units do not have an internal form; 4) the Slovak and Ukrainian units, while having a common internal form, have different external forms; 5) the Slovak and Ukrainian units have different internal and external forms. The fifth group is of the greatest academic interest for contrastive lexicology; in the process of studying the correlative pairs of this group, connections were identified in which the motivators of the studied pairs of words are located – synonymous, antonymic, hyponymous-hyperonymic, converse; a significant part of them belongs to the common lexical-semantic field.

KEYWORDS: internal word form, contrastive lexicology, Slovak and Ukrainian

Постановка проблеми. Актуальність і новизна дослідження зумовлені відсутністю спеціальних монографічних праць, присвячених контрастивному вивченню лексики словацької та української мов. Сучасні зіставні студії здійснюються переважно на базі порівняння української мови з однією зі світових, хоча, як справедливо зазначав Олександр Реформатський, саме для зіставного методу близькоспоріднені мови становлять особливий інтерес¹. На підставі обстеження

* Роботу виконано в межах грантового проєкту VEGA 1/0135/24 Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka.

¹ А. А. Реформатський, *О сопоставительном методе*, [в:] А. Реформатський, *Лингвистика и поэтика*, Москва 1990, с. 42.

80-ти кандидатських дисертацій із зіставного мовознавства, захищених в Україні в ХХІ ст., Алла Лучик виявила 13 мов, що були об'єктом таких досліджень, однак словацька в цьому переліку відсутня: 70 % українських праць із зіставного мовознавства присвячено українській мові в парі з англійською, 27 % у парі з німецькою, 16 % у парі з російською мовами². Окремі параметри конфронтації лексики в межах слов'янських мов ще перебувають у стадії розробки, це стосується й словацько-української контрастивної ономазіології, яка обмежується науковими статтями Мартина Олоштяка, Світлани Пахомової та Ірини Шпілько³.

Принципи структурування конфронтаційної лексикології принципово відрізняються від устрою одномовної лексикології, тому їх створення є важливим вкладом у лінгвістичну славістику як з теоретичного, так і з практичного погляду, в сенсі впровадження вказаних параметрів у наукову практику. Важливим кроком у напрямі розробки дослідницьких вимірів зіставної слов'янської лексикології стала монографія Володимира Манакіна⁴, в якій осмислено параметри вивчення мов у контрастивному аспекті. І хоча серед емпіричного матеріалу словацько-українські паралелі майже відсутні, в теоретичному плані ця праця є надзвичайно важливою в перспективі компаративного вивчення лексики слов'янських мов.

Одним із головних ономазіологічних параметрів контрастивної лексикології є внутрішня форма номінативних одиниць порівнюваних мов. Поняття про внутрішню форму слова ввів у науковий обіг засновник Харківської лінгвістичної школи Олександр Потебня, розвиваючи і збагачуючи інтерпретацію Вільгельма фон Гумбольдта, який у своїй праці *Про відмінність побудови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства* (1830-1835) зазначав, що слово не є простим відбитком предмета самого по собі, але його образ, який він створює у душі⁵. У праці *Думка й мова* (1862) О.О. Потебня писав:

У слові ми розрізняємо: зовнішню форму, тобто членороздільний звук, зміст, об'єктивований за допомогою звуку, і внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст⁶.

² А. А. Лучик, *Українське зіставне мовознавство: стан і перспективи*, «Мовознавство» 2014, № 6, с. 31-32.

³ М. Ološtiak, S. Pakhomova, *Onomaziologická komparácia slovenčiny a ukrajinčiny (na príklade komunikačného registra COVID-19)*, [v:] *Slovanská slovtvorba: synchronia, inovácie, neologizácia*, Prešov 2022, s. 189-218; С. М. Пахомова, *Внутрішня форма слова в словацько-українському зіставленні*, [в:] *Studia Slavistica*, вип. 22: *Глибина слова*, Ужгород 2024, с. 43-51; І. М. Шпілько, *Українсько-словацькі лексичні (не)паралелі*, [v:] *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore. 70 rokov prešovskej ukrajínistiky na Slovensku*, Prešov 2024, с. 166-183.

⁴ В. Н. Манакін, *Сопоставительная лексикология*, Київ 2004.

⁵ В. Гумбольдт, *О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода*, [в:] В. Гумбольдт, *Избранные труды по языкознанию*, Москва 1984, с. 81.

⁶ А. А. Потебня, *Мысль и язык*, Москва 1999, с. 155. Виділення фраз – О. О. Потебні. Переклад – авторки статті.

Внутрішня форма – це головна ознака предмета, покладена в основу його назви. За визначенням вченого, «внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості: вона показує, як уявляється людині її власна думка»⁷. Іншими словами, це домінуюча ознака денотата, що лежить у його назві. Юрай Фурдик дефінує це поняття як синхронне усвідомлення поділу плану змісту і плану вираження лексеми у взаємній діалектичній єдності⁸.

Номінація одного денотата в різних мовах може здійснюватися за допомогою різних ознак, наприклад, триколірна фіалка має у споріднених слов'янських мовах різну внутрішню форму: слов. *sirôtku* 'сирітки', укр. *братки* 'братики', рос. *анютины глазки* 'оченята Анюти', чес. *macešky* 'мачухи', однак ніжність цієї квітки в усіх наведених словах передана демінутивом. Внутрішня форма назви першої весняної квітки *пролісок* (від *ліс*) пов'язана в словацькій мові із семою *sníg* – *sneženka*. «Внутрішня форма слова – це жива його душа. Слово без внутрішньої форми теж служить знаком, але воно позбавлене творчої енергії. Слово з внутрішньою формою, поряд із функцією позначення, показує, чому слово служить виразником саме цього, а не іншого значення»⁹. Внутрішня форма відображає дух мови, наївну, доннаукову свідомість народу, вона глибоко національна¹⁰.

Зіставлення внутрішньої форми слів-еквівалентів має важливе значення для виявлення специфічних ознак порівнюваних лексико-семантичних систем і, відповідно, для досягнення мовних картин світу¹¹. Значний внесок у вивчення проблем мовної картини світу внесли польські дослідники Анна Вежбицька, представники Люблінської наукової школи Єжи Бартмінський, Рената Гжегорчикова, Ришард Токарський, Генрик Кардела, Анна Кадиєвська та ін. Як зазначає Людмила Бублейник, «своєрідність вербалізованих у різних мовах картин світу спричинена різною категоризацією концептуальної системи у свідомості членів національно-мовного колективу. Внаслідок цього семантична мережа, яка віддзеркалює світобачення народу, носія мови, і за посередництвом якої відображається членування об'єктів світу та аксіологічна маркованість назв його реалій, формується в кожній мові індивідуально»¹². Це спостереження торкається безпосередньо споріднених мов, аналіз внутрішньої форми їх слів інколи «дає результати, що свідчать про доволі відмінне сприйняття світу їхніми носіями. Проблема різної інтерпретації дійсності у мовних картинах світу заслуговує на подальше ретельне вивчення в когнітологічних дослідженнях»¹³.

⁷ А. А. Потебня, *Мысль и язык...*, с. 91.

⁸ J. Furdík, *Slovenská slovo tvorba (teória, opis, cvičenia)*, Prešov 2004, s. 24.

⁹ В. М. Русанівський, *Світогляд і мова*, «Мовознавство» 1989, № 2, с. 10.

¹⁰ О. П. Ермакова, Е. А. Земская, *Сопоставительное изучение словообразования и внутренняя форма слова*, «Известия АН СССР. Серия литературы и языка» 1985, т. 44, № 6, с. 520.

¹¹ М. П. Кочерган, *Основи зіставного мовознавства*, Київ 2006, с. 334.

¹² Л. В. Бублейник, *Мовна картина світу: лексикологічні виміри*, [в:] Л. В. Бублейник, *Вибрані праці*, Луцьк 2013, с. 625-626.

¹³ А. Середницька, *Внутрішня форма слова як частина мовної картини світу*, «Актуальні питання гуманітарних наук» 2020, вип. 27, т. 4, с. 64.

Метою пропонованої статті є контрастивне дослідження внутрішньої форми семантично рівноцінних слів словацької та української мови, для цього обрано зіставний та описовий методи.

Класифікації корелятивних пар відповідно до внутрішньої форми їх складових. Компаративне вивчення внутрішньої форми слів дає підстави для розробки різних класифікацій. Зокрема, Л.В. Бублейник¹⁴ на базі дослідження української і російської лексики виділяє такі групи: 1) спільність внутрішньої форми супроводжується адекватністю значень (жовток – желток, білок – белок, чернозем – чернозём); 2) слова зі спільною мотивацією розрізняються своєю номінативною закріпленістю і значенням, хоча й характеризуються однаковим спрямуванням осмислення образу, покладеного в основу назви (кривий – кривой); 3) слова зі спільною мотивацією розвивають протилежні значення; 4) слова зі спільною мотивацією виступають як міжмовні омоніми. Наведена класифікація цілком зручна для опису близькоспоріднених східнослов'янських мов, які мають значний за обсягом фонд спільних лексем, однак її застосування до зіставлення словацької й української мови не зовсім продуктивне, оскільки за межами розгляду в такому разі залишається великий масив мовного фактажу.

Віталій Русанівський¹⁵ на основі порівняння внутрішньої форми слів зі споріднених і неспоріднених мов виокремив групи слів, що стосуються: 1) спільності внутрішньої і зовнішньої форми при різному матеріальному (фонетичному) вираженні; 2) відмінності і внутрішньої, і зовнішньої форми слів з однаковим значенням; 3) відмінності внутрішньої форми у слів з однаковою зовнішньою формою; 4) спільність внутрішньої форми у слів з різною зовнішньою формою.

Єлізавета Которова¹⁶, досліджуючи міжмовну еквівалентність і внутрішню форму російських і німецьких лексичних одиниць, виділяє: 1) повну еквівалентність їх внутрішньої форми; 2) часткову еквівалентність їх внутрішньої форми; 3) нульову еквівалентність їх внутрішньої форми. У своїй статті, присвяченій українсько-словацькій зіставній лексикології, за ознакою внутрішньої форми порівнюваних одиниць І.М. Шпітько¹⁷ наводить три групи: 1) слова, подібні за первісною ознакою мотивації; 2) слова, мотивовані різними семантичними ознаками, тобто не тотожні за внутрішньою формою; 3) слова, які відрізняються за ознакою наявності/відсутності внутрішньої форми, маються на увазі випадки стертої, забутої або ж невідомої мотивації одного з компонентів зіставлення.

Аналіз словацької та української лексики дозволяє виявити пари слів з однаковим чи подібним фонетичним оформленням, спільна внутрішня форма яких

¹⁴ Л. В. Бублейник, *Проблемы контрастивной лексикологии: украинский и русский языки*, 2-е изд. Луцк 2015, с. 45-48.

¹⁵ В. М. Русанівський, *Структура лексичної і граматичної семантики*, Київ 1988, с. 17-18.

¹⁶ Е. Г. Которова, *Межъязыковая эквивалентность в лексической семантике: сопоставительное исследование русского и немецкого языков*, Frankfurt am Main, Berlin etc. 1998, с. 97-100.

¹⁷ І. М. Шпітько, *Українсько-словацькі...*, с. 178-179.

супроводжується тотожністю значень. Очевидно, такі слова належать праслов'янському лексичному фонду, вони наявні у великій кількості майже в усіх споріднених слов'янських мовах (chlieb – хліб, ruka – рука, zlato – золото, práca – праця, brat – брат, chodit' – ходити тощо). Зрозуміло, що згадані мовні факти не становлять об'єкта нашого дослідження.

Контрастивний аналіз лексичного складу словацької і української мов дозволяє нам виділити кілька типів семантично тотожних номінативних пар з погляду співвідношення їхньої внутрішньої форми: 1) словацька одиниця має внутрішню форму – українська ні; 2) словацька одиниця не має внутрішньої форми – українська має; 3) і словацька, і українська одиниця не мають внутрішньої форми; 4) словацька і українська одиниця при спільності внутрішньої форми мають різну зовнішню форму; 5) словацька та українська одиниці мови мають різну як внутрішню, так і зовнішню форму.

Розглянемо ці групи окремо.

1) Словацька одиниця має внутрішню форму – українська ні.

Варто відзначити, що, говорячи про відсутність внутрішньої форми, ми не маємо на увазі її згасання в слові слов'янської етимології. Наведене протиставлення зумовлено переважно різницею у походженні слів, коли в одній із зіставляваних мов наявна питома номінативна одиниця, а в іншій – запозичена. Звичайно, у мові-донорі така одиниця може мати внутрішню форму, однак при запозиченні мовою-реципієнтом семантична мотивація втрачається, наприклад: divadlo – театр, istina – капітал, javisko – сцена, kladný – позитивний, krajinka – пейзаж, kružidlo – циркуль, kohútik – кран, клапан, kolotoč – карусель, korenie – спеції, korist' – трофей, kytica – букет, lahôdka – делікатес, námorníctvo – флот, nárez – асорті, nástroj – інструмент, návod – інструкція, nehoda – аварія, obálka – конверт, oblek – костюм, nadšenec – ентузіаст, lekárň – аптека, letuška – стюардеса, letectvo – авіація, letisko – аеропорт, letovisko – курорт, letopočet – ера, miestenska – плацкарта, mužstvo – команда, nábytok – меблі, nádrž – резервуар, náklad – вантаж, tiraž, nápad – ідея, nástupište – платформа, návod – інструкція, návrh – пропозиція, projekt, nehoda – аварія, nerast – мінерал, obálka – конверт, obdobje – період, oblek – костюм, obloženie – гарнір, obrazovka – екран, obzor – горизонт, odbor – спеціальність, fach, odporúčanie – рекомендація, odsek – абзац, ohňostroj – феєрверк, ochotník – аматор, ochutnávač – дегустатор, omietka – штукатурка, oslávenec – ювіляр, padák – парашут, pästiar – боксер, peňaženka – гаманець, plaváreň – басейн, plesniak – рюкзак, ples – бал, plesnivec – едельвейс, robočka – філія, podkrovia – мансарда, podnebie – клімат, pokladnica – каса, pokrok – прогрес, polčas – тайм, poleva – глазур, pomazánka – паштет, pomlčka – тире, ponožka – шкарпетка, porota – жюри, posádka – екіпаж, poslanec – депутат, poslucháreň – аудиторія, potrat – аборт, povaha – характер, povest' – репутація, povodie – басейн (ріки), povolanie – професія, pracovňa – кабінет, predpoved' – прогноз, pretlak – пюре, prípitok – тост, pukanec – попкорн, puzdro – футляр, rebríček – рейтинг, ročník – курс, rozhlas – радіо, rozpočet – бюджет, samopal – автомат, sebec – егоїст, skladateľ – композитор, skrutka – гвинт, spevohra – опера, stánok – киоск, starožitnosť – антикваріат, stúpadlo –

педадь, *svätožiara* – ореол, *šepkár* – суфлер, *ťahák* – шпаргалка, *tajomník* – секретар, *teplota* – температура, *trávník* – газон, *trhovisko* – базар, *tvár* – форма, *uchádzač* – претендент, *územie* – територія, *veliteľ* – командир, *veselohra* – комедія, *veterník* – флюгер, *vlastenec* – патріот, *vlna* – хвиля, *vnútrozemský* – континентальний, *vozeň* – вагон, *vôňa* – аромат, *výbor* – комітет, *výlet* – екскурсія, *výprava* – експедиція, *výsadbár* – десантник, *výsledok* – результат, *výtah* – ліфт, *vývar* – бульйон, *vývoja-schopný* – перспективний, *vývoz* – експорт, *dovoz* – імпорт, *vyzvedač* – шпигун, *výživné* – аліменти, *zákazník* – клієнт, *základňa* – база *військ.*, *zápas* – матч, *zápisni-ca* – протокол, *záruka* – гарантія, *zástava* – прапор, *zástera* – фартух, *záštita* – патронат, *závin* – рулет, *závoj* – фата, *zemepis* – географія, *zverolekár* – ветеринар, *žiarovka* – лампочка, *žralok* – акула.

2) **Словацька одиниця не має внутрішньої форми – українська має**, наприклад: *absolvent* – випускник, *absencia* – відсутність, *adorcia* – всиновлення, *agenda* – порядок денний, *agilný* – діяльний, *akceptovať* – приймати, *aklamovať* – схвільовати, *aktivita* – діяльність, *akútny* – гострий, *almužna* – милостиня, *amplión* – гучномовець, *apel* – заклик, *aplikovaný* – прикладний, *ašpirácia* – прагнення, *atentát* – замах, *atraktívny* – привабливий, *avergia* – огида, *azyl* – притулок, *inšpi-rácia* – натхнення, *interpelácia* – (депутатський) запит, *kvalita* – якість, *kvantita* – кількість, *kalamita* – лихо, *legitimácia* – посвідчення, *rohár* – склянка, *rezort* – відомство, *testament* – заповіт, *trest* – покарання.

3) І словацька, і українська одиниця не мають внутрішньої форми.

Зафіксовано рідкісні випадки зазначених корелятивних пар, коли обидві лексичні одиниці є запозиченнями із різних мов, наприклад, слов. від нім. *kláštor* – укр. від грец. *монастир*; слов. від нім. *lano* – укр. від грец. *канат*; слов. від нім. *kufor* – укр. від фр. *валіза*; слов. від нім. *blok* – укр. від англ. *чек*, слов. від нім. *riša* – укр. від лат. *імперія*; слов. від англ. *sendvič* – укр. від нім. *бутерброд*, слов. від італ. *sako* – укр. від англ. *піджак*. Зафіксовано пари слів, що походять від різних лексем спільної мови: від лат. *recitácia* – *декламація*; від фр. *aspik* – *желе*.

4) Словацько-українські корелятиви, які при спільності внутрішньої форми мають різну зовнішню форму.

Дослідники в галузі зіставної лексикології, відзначаючи факти спільної внутрішньої форми при різному зовнішньому оформленні, справедливо стверджують, що «ознаки номінації не обов'язково мають бути унікальними та неповторними в різних мовах: вони можуть збігатися, бути однаковими або дуже близькими за змістом, що далеко не завжди є наслідком семантичних калькувань та запозичень, а відображенням спільних для представників різних етносів когнітивних уявлень про світ»¹⁸; «усі мовні картини світу мають універсальну частину не тільки внаслідок спорідненості чи запозичень, а й типовості процесів людського мислення»¹⁹.

¹⁸ В. М. Манакін, *Внутрішня форма слова в аспектах зіставного мовознавства*, «Мовознавство» 2014, № 5, с. 42.

¹⁹ А. Середницька, *Внутрішня форма слова...*, с. 64.

Ця думка підтверджується й на підставі словацько-українського зіставного дослідження, що дозволяє виділити значну кількість слів з однаковою внутрішньою формою і різним звучанням: *bádanie* (від *bádat'* 'досліджувати') – дослідження (від *досліджувати*), *istota* (від *istý* 'певний') – впевненість (від *впевнений*), *obranca* (від *brániť* 'захистити') – захисник (від *захищати*), *obroda* – відродження (від *псл. *rod* *pid*), *odvetvie* (від **větvь* 'гілка') – галузь (від *галуза* 'гілка'), *opustený* (від *opustit'* 'покинути') – покинутий (від *покинути*), *zastávka* (від *zastavit'* *sa* 'зупинитися') – зупинка (від *зупинитися*), *kúzelník* (від *kúzlo* 'чари') – чарівник (від *чари*), *náhubok* (від *huba* 'морда') – намордник (від *морда*), *daň* (від *dat'* 'дати') – податок (від *дати*), *plat* (від *platit'* 'платити') – зарплата (від *платити*), *pokús* (від *псл. *kusiti* *prubovati*) – спроба (від *пробувати*), *pomôcka* (від *pomoc* 'допомога') – посібник (від *пособити* 'допомогти'), *príchut'* (від *chut'* 'смак') – присмак (від *смак*), *chyžná* (від *chyža* 'кімната') – покоївка (від *покої* 'кімната'), *upratovačka* (від *upratovať* 'прибирати') – прибиральниця (від *прибирати*), *rázcestie* (від *cesta* 'дорога') – різдоріжжя (від *дорога*), *samoúčel* (від *účel* 'ціль') – самоціль (від *ціль*), *samourčenie* (від *určenie* 'визначення') – самовизначення (від *визначення*), *sčítanie* (від *sčítat'* 'рахувати') – підрахунок (від *рахувати*), *sebaúcta* (від *úcta* 'повага') – самоповага (від *повага*), *vlak* (від *vláčit'* 'тягти') – потяг (від *тягти*).

Показовими є приклади пар слів, мотивуючою ознакою яких є назва мовленнєвої діяльності, зокрема: *zákazník* (від *kázat'* – говорити, мовити) – замовник (від *мова*), *zákazka* (від *kázat'* 'говорити') – замовлення (від *мовити*), *výhovorka* (від *hovoriť* 'говорити, мовити') – відмовка (від *мова*), *zmluva* (від *mluvit'* 'говорити' – договір (від *говорити*), *odvolanie* (від *volat'* 'кликати') – відкликання (від *кликати*), *výzva* (від *zvat'* 'кликати') – виклик (від *кликати*), *posudok* (від *posúdiť* 'посудити, оцінити') – відгук (від *відгукнутися*), *rozvánka* (від *zvat'* 'звати, кликати') – запрошення (від *просити*), *porekadlo* (від *reč* 'мовлення') – прислів'я (від *слово*), *výslovnosť* (від *slovo* 'слово') – вимова (від *мова*). Спільну внутрішню форму, пов'язану з мотивантом *byť* – *жити* мають такі пари слів: *bývanie* – житло, *obyvateľ* – житель, *neobývaný* – нежилий, *obytný*, *bytový* – житловий, *robyt* – проживання, *bytosť* – життєвий.

5) Однак найбільший інтерес для контрастивної лексикології становлять **лексичні одиниці, які в словацькій та українській мовах мають різну внутрішню форму**, наприклад: *obývačka* (від *bývať* – 'жити') – вітальня (від *vitami*), *rotárač* (від *rotárat'* *sa* 'пірнати, топитися') – водолаз (від *лазити у воді*), *rohanka* (від *rohan* 'язичник') – гречка (від *грек*), *rozetok* (від *zem* 'земля') – ділянка (від *ділити*), *predjedlo* (*jedlo podávané pred hlavným jedlom* 'їжа, що передує головній страві') – закуска (від *закусити*), *pomstychtivý* (від *chtivý pomsty* 'той, хто жадає помсти') – злопам'ятний (від *той, хто пам'ятає зло*), *potrava* (від *trávit'* 'перетравлювати') – їжа (від *їсти*), *pohl'adnica* (від *pohl'ad* 'погляд') – листівка (від *лист*), *čerpadlo* (від *čerpat'* 'черпати') – насос (від *ссати*), *nevyspytatel'ný* (від *perýtat'* *sa* 'не питати') – непередбачуваний (від *не бачити*), *prekvapenie* (від *псл. *kvapiti* 'поспішати') – несподіванка (від *не сподіватися*), *čierny ľad* (чорний лід) – ожеледиця (від *псл. *želdь*), *zrážky* (від *zrážat'* 'збивати') – опади

(від *padamu*), *dosky* (від псл. **doska* ‘дошка’) – підмостки (*meamp.* від псл. **mostъ* ‘міст’), *poschodie* (від *schody* ‘сходи’) – поверх (від *verx*), *ročasie* (від *čas* ‘час’) – погода (від псл. **zodъ*), *potvrdenka* (від *potvrdit’* ‘підтвердити’) – розписка (від *nucati*), *pero* (метафор. від *pero* ‘перо’) – ручка (від *ruka*), *osúška* (від *osušit’* ‘осушити’) – рушник (від *ruka*), *kolobežka* (від *kolo* ‘коло’ та *bežat’* ‘бігти’) – самокат (від *sam kotutъ*), *ručičku* (від *ruka* ‘рука’) – стрілки (на годиннику) (від *střila*), *stelesnenie* (від *telo* ‘тіло’) – уособлення (від *osoba*), *polievka* (від *polievat’* ‘поливати’) – юшка (псл. **уха*, **јуха підка страва*), *praženica* (від *pražit’* ‘смажити’) – яєчня (від *jйце*).

Повністю поділяємо думку В. М. Манакіна, який зауважив, що слова, мотивовані різними семантичними ознаками, висвітлюють яскраві національні особливості мовного позначення, неповторність і своєрідність бачення тих самих предметів і явищ різними народами²⁰. Вивчаючи в зіставному аспекті лексику східнослов’янських мов, Л. В. Бублейник слушно зазначає:

«Двомовна орієнтація, за якої загострюється, актуалізується мотивація різноманітних корелятивних найменувань різними ознаками, розхитує стійкий зв’язок *предмет – слово* і виявляє тим самим можливі відтінки у взаємовідносинах поняття і слова. Одномовна орієнтація найбільш схильна нівелювати внутрішню форму, розмивати її, що виявляється, наприклад, у досить легкому поєднанні таких мовних одиниць, які характеризуються суперечливістю, несумісністю ознак, покладених в основу номінації (Мати приїхала на батьківські збори, пластмасова склянка)»²¹.

Цей ряд можна поповнити й словацькими прикладами: *ženské mužstvo* – жіноча команда, *kožené plátenky* – шкіряне полотняне взуття.

Мовець, перебуваючи у сфері рідної мови, не замислюється над походженням слів, оскільки потреби спілкування не спонукають його до цього. Однак при вивченні спорідненої мови, особливо на перших етапах, в нього загострюється мовне сприйняття особливостей іншомовного слова, передусім незвичності його внутрішньої форми. Серед словацьких слів, які викликають у початківця – носія української мови – подив чи навіть посмішку, можна навести такі: *hadica* – шланг, *čičoriedka* – чорниця, *horolezec* – альпініст, *opica* – мавпа, *karbonátka* – котлета, *roňanka* – гречка, *nanuk* – ескімо, *zástrčka* – розетка, *čiarка* – кома, *článok* – стаття, *voňavka* – парфуми, *pašerák* – контрабандист, *sliepka* – курка, *strašiak* – опудало, *vysávač* – пилосос, *chodidlo* – ступня, *kohútik* – кран, *obrazovka* – екран, *výkřičník* – знак оклику, *lepidlo* – клей, *omáčka* – соус, *peňaženka* – гаманець, *potraviny* – продукти, *puzdro* – футляр, *sranda* – жарт, розвага та ін.

²⁰ В. Н. Манакин, *Сопоставительная лексикология...*, с. 245.

²¹ Л. В. Бублейник, *Про значення способу номінації в міжмовних лексико-семантичних відношеннях*, [в:] Л. В. Бублейник, *Вибрані праці*, Луцьк 2013, с. 136.

У випадках, коли українець не розуміє значення словацького слова, він намагається його перекласти, спираючись на внутрішню форму, що призводить до різних казусів²², наприклад: *hóráreň* (будинок лісника) він перекладає як *пожежна станція, гірництво* чи *гірно-добувне підприємство*, пов'язуючи це слово з мотивантом *gorími* або *гора*, тоді як це словацьке слово справді має внутрішню форму *gora*, але в словацькій мові слово *hora* має значення і 'гора', і 'ліс'. Назву *cestovný ruch* (туризм) початківці часто інтерпретують як *дорожній рух*, інколи навіть *мандрівний шлях*, адже словацьке слово *cesta* українською *дорога*; слово *letovisko* помилково виводять від *letími*, перекладаючи як *аеропорт*, тоді як у словацькій мові воно пов'язане з *leto* 'літо' і має значення *місце літнього відпочинку, курорт*; помилкова асоціація з *letími* виникає також з однокореним *letohrádok* (дача, літній будинок), що неправильно перекладають як *літак, лайнер*. Різні шляхи осмислення внутрішньої форми слова і його семантики призводять до міжмовної омонімії, зокрема, композит *dobrodruh* (авантюрист) початківці піддають калькуванню, розуміючи це слово як *добрий друг*, прикметник *belasý* (блакитний) – як *білий*.

Загострене, свіже сприйняття початківцем-білінгвом нового, незвичного слова Л.В. Бублейник порівнює із засвоєнням мови дитиною, коли вона яскраво сприймає образ, закладений у слові²³. Відмінності у внутрішній формі слів спонукають замислитися над тим, чому саме певну ознаку покладено в основу назви, і на тлі інших мов, можливо, вперше виразно усвідомити національну специфіку слів своєї рідної мови²⁴.

Мотиванти слів, що складають контрастивну пару, можуть перебувати в різних відношеннях: синонімімічних, антонімічних, гіперо-гіпонімічних, конверсивних.

1. Мотиванти, що належать до спільного лексико-семантичного поля.

Зіставлення лексики словацької та української мови дає багатий матеріал дослідження різних принципів номінації, що покладені в основу еквівалентних слів. Виразну групу корелятивів складають одиниці, мотивуючою ознакою яких є різні позначення руху або назва положення тіла: *rôvod* (від *vodit'* 'водити') – походження (від *chodími*), *úvod* (від *vodit'* 'водити') – вступ (від *stynamu*), *prechádzka* (від *chodit'* 'ходити') – прогулянка (від *guľati*), *odpad* (від *padat'* 'падати') – відходи (від *chodími*), *prestup* (від *stúpat'* 'ступати') – пересадка (від *sidamu*), *protichodnosť* (від *chodit'* 'ходити') – протилежність (від *ležati*), *vynález* (від *liezt'* 'лізти') – винахід (від *chodími*), *vzťah* (від *táhat'* 'тягнути') – відношення (від *nosími*).

2) **Мотиванти-синоніми**, наприклад: *chodidlo* (від *chodit'* 'ходити') – ступня (від *stynamu*), *sústrast'* (від *strast'* 'страждання') – співчуття (від *čutťia*), *zákruta* (від *krútit'* 'крутити') – поворот (від *verťmi*), *nálada* (від *lad* 'лад') – настрої (від *stříti*).

²² Наведені приклади запозичено зі студентських перекладів.

²³ Л. В. Бублейник, *Проблеми...*, с. 41.

²⁴ В. Н. Манакин, *Сопоставительная лексикология...*, с. 245-246.

3) **Мотиванти-антоніми.** Інколи розвиток етимологічно тотожних лексичних одиниць з однаковою внутрішньою формою в споріднених мовах призводить до встановлення у них протилежних значень. Це досить рідкісне явище міжмовної енантіосемії (тобто розвиток у мовної одиниці протилежних значень) можна продемонструвати кількома прикладами словацько-українських корелятивів, які свідчать, що при однаковому мотиванті і спільному походженні лексеми інтерпретація внутрішнього образу різними мовними колективами може бути не просто неоднаковою, але й навіть протилежною. Наприклад, слово *bezcnenný* у словацькій мові позначає настільки дешевий предмет, якому через це неможливо призначити ціну. В українській мові, навпаки, сема *без ціни* пов'язана з предметом надто дорогим, коштовним, його високу ціну навіть важко уявити. Лексеми *čerstvý* (свіжий) – *чerstвий* також розвинули протилежне значення: *čerstvé mäso* – *несвіже м'ясо*. Корелятивна пара з протилежним значенням *nevraživý* – *неворожий* мають в основі *vrah* (убивця) – *ворог* (*perriateľ*), проте в словацькій мові слово *nevraživý* не розвинуло протилежного значення всупереч негативній частці *ne* і має значення *ворожий*.

4) **Мотиванти, що перебувають у відношеннях гіпонім – гіперонім.** Слова, що мають у своїй семантичній структурі сему 'запах', сформували в зіставлюваних мовах протилежні значення: *zápach* має негативну конотацію і перекладається українською як *сморід*, тоді як *záпах* в українській мові має нейтральне узагальнююче значення; словацьке *voňa* має український еквівалент *запах*, *аромат*, дієслову з нейтральною конотацією *voňat'* відповідає українська номінативна одиниця з негативною оцінкою *воняти*, тобто *погано пахнути*, *смердіти*, отже словацька лексема *voňat'* є гіперонімом стосовно українського відповідника.

5) **Мотиванти-конверсиви.** Конверсиви – це слова, що позначають протилежний напрямок певної дії. Інколи мотиванти корелятивних пар перебувають у конверсивних відношеннях, наприклад, *pajdúch* – підкидьок. Словацьке *pajdúch* походить від *nájsť* 'знайти', а українське *підкидьок* – від *підкинути*. Словацьке *netospica* пов'язане з *netos* (хвороба), а українське *лікарня* від *лікувати* (*liečiť*); *podplatenie* від *platit'* (платити) – *підкуп* від *купити* (*kúpiť*); *schopný* від *schopit'* (схопити) – *здатний* від *dati* (*dat'*); *výsluch* від псл. **sluchati* (слухати) – *доним* від *numatı* (рýтат' sa); *žalovaný* від *žalovať* (жалітися) – *відповідач* від *відповідати*; *pálenka* від *páliť* 'палити' – *горілка* від *goríti* (*horieť*).

Але генетичне начало неспроможне нескінченно зберігатися в слові, і в процесі своєї еволюції з різних причин тенденція до довільності мовного знака розхитує колишню мотивованість лексичної одиниці. У словесному знаку відбуваються такі мовні процеси (фонетичні, морфологічні, семантичні), що мають деструктивний характер і призводять до згасання мотиваційних зв'язків між словами²⁵. Зіставлення лексем споріднених мов дозволяє висвітлити сліди минулої, вже забутої мотивації слова.

²⁵ И. А. Тунгушева, *Внутренняя форма слова и причины ее утраты*, Благовещенск 2010, с. 7.

На думку В. М. Манакіна, ознака відмінностей у внутрішній формі слів, на перший погляд, виходить за межі контрастивної лінгвістики, спрямованої насамперед на пошук синхронних відмінностей між мовами. Але унікальність внутрішньої форми полягає в тому, що вона служить постійним нагадуванням про минуле слова, а значить про минуле народу, що пов'язав з ним свої думки та уявлення щодо названих предметів та явищ. У цьому сенсі зіставна лексикологія більш ніж будь-яка інша галузь контрастивістики не може і просто не має права не торкатися діахронічних аспектів слова, хоча б у тих випадках, де вони ще не стерлися часом²⁶. Ольга Єрмакова і Олена Земська уточнюють, що вивчення внутрішньої форми не вимагає такого різкого розмежування синхронії і діахронії, як дослідження власне явищ словотвору²⁷.

Отже, внутрішня форма лексичних одиниць відображає особливості когнітивної діяльності мовців, своєрідність концептуалізації народом навколишнього світу, а зіставлення внутрішньої форми номінативних одиниць у споріднених мовах є цінним параметром контрастивної лексикології, оскільки допомагає не лише оволодіти іншою мовою, але й краще зрозуміти внутрішню глибину своєї власної. Накопичення відповідного лексичного матеріалу дозволить нам у перспективі зробити певні узагальнення, адже лінгвістична теорія тільки тоді стає плідною, коли вона базується на вивченні значного мовного фактажу.

References

- Bubleynyk L. V., *Movna kartyna svitu: leksykologichni vymiry*, [v:] L. V. Bubleynyk, *Vybrani pratsi*, Luts'k 2013.
- Bubleynyk L. V., *Problemy kontrastivnoy leksikologii: ukrainskiy i russkiy yazyki*, 2-e izd., Luts'k 2015.
- Bubleynyk L. V., *Pro znachennya sposobu nominatsiyi v mizhmovnykh leksyko-semantichnykh vidnoshennyakh*, [v:] L. V. Bubleynyk, *Vybrani pratsi*, Luts'k 2013.
- Bunhanych P., *Slovats'ko-ukrayins'kyi slovnyk*, Bratislava 1985.
- Humboldt V., *O razlichii stroeniya chelovecheskikh yazykov i ego vliyaniy na duhovnoe razvitie chelovecheskogo roda*, [v:] *Izbrannye trudy po yazykoznaniiu*, Moskva 1984.
- Ermakova O. P., Zemskaya E. A., *Sopostavitel'noe izuchenie slovoobrazovaniya i vnutrennyaya forma slova*, «Izvestiya AN SSSR. Seriya literatury i yazyka» 1985, t. 44, № 6.
- Furdík J., *Slovenská slovtvorba (teória, opis, cvičenia)*, Prešov 2004.
- Kocherhan M. P., *Osnovy zistavnoho movoznavstva*, Kyiv 2006.
- Kotorova E. G., *Mezh'yazykovaya ekvivalentnost v leksicheskoy semantike: sopostavitel'noe issledovanie russkogo i nemetskogo yazykov*, Frankfurt am Main, Berlin etc. 1998.
- Luchyk A. A., *Ukrayins'ke zistavne movoznavstvo: stan i perspektyvy*, «Movoznavstvo» 2014, № 6.
- Manakin V. N., *Sopostavitel'naya leksykologiya*, Kiev 2004.

²⁶ В. Н. Манакин, *Сопоставительная...*, с. 240.

²⁷ О. П. Ермакова, Е. А. Земская, *Сопоставительное...*, с. 524.

- Manakin V. M., *Vnutrishnya forma slova v aspektakh zistavnoho movoznavstva*, «Movoznavstvo» 2014, № 5.
- Ološtiak M., Pakhomova S., *Onomaziologická komparácia slovenčiny a ukrajiničiny (na príklade komunikačného registra COVID-19)*, [v:] *Slovanská slovotvorba: synchrónia, inovácie, neologizácia*, Prešov 2022.
- Potebnya A. A., *Mysl' i yazyk*, Moskva 1999.
- Reformatskiy A. A., *O sopostavitel'nom metode*, [v:] A. A. Refratskiy, *Lingvistika i poetika*, Moskva 1987.
- Rusanivs'ky V. M., *Struktura leksychnoyi i hramatychnoyi semantyky*, Kyiv 1988.
- Rusanivs'ky V. M., *Svitohlyad i mova*, «Movoznavstvo» 1989, № 2.
- Serednyts'ka A., *Vnutrishnya forma slova yak chastyna movnoyi kartyny svitu*, «Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk» 2020, vyp. 27, t. 4.
- Shpit'ko I. M., *Ukrayins'ko-slovats'ki leksychni (ne)paraleli*, [v:] *Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore. 70 rokov prešovskej ukrajiniistiky na Slovensku*, Prešov 2024.
- Tungusheva I. A., *Vnutrennyaya forma slova i prichiny ee utraty*, Blagoveschensk 2010.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Світлана Пахомова – професор, доктор філологічних наук (DrSc.), Пряшівський університет, філософський факультет, професор Інституту україністики. **Вибрані публікації:** **книги:** *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах*, Ужгород 2012; *Онімійна номінація в діяхронії*, Пряшів 2019; *Антропонімікон українського привілейованого прошарку X-XVIII ст.*, Warszawa – Siedlce 2024 (у співавторстві з І. Митнік). **Статті:** *Словацька безеквівалентна лексика: визначення об'єкта*, [v:] *Studia Slavistica*, вип. 15, Ужгород 2015, с. 65-75; *Konfrontačná analýza slovenskej a ukrajinskej lingvistickej terminológie*, [v:] *Jazykovedná terminológia v slovanskom kontexte*, Prešov 2018, s. 80-96;

ORCID: 0000-0002-2872-2879

Email: svitlana.pakhomova@unipo.sk

Галина Кузь (Halyna Kuz)
Пряшів, Пряшівський університет

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ТА СТАЛІ ВИСЛОВИ ІЗ КОМПОНЕНТОМ *ЧЕРВОНИЙ*: УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПАРАЛЕЛІ¹

Phraseologisms and Set Expressions Encompassing the Component “Red”: Ukrainian-Slovak-Polish Parallels

ABSTRAKT: The article presents a comparative analysis of phraseological units and fixed expressions containing the component *red* in Ukrainian, Slovak, and Polish, from the perspectives of linguoculturology, language pedagogy, and translation studies, within a broad cultural and linguistic context. The selected phraseological material is categorized based on the semantics of the color term *red* within fixed expressions, thereby constructing the semantic field of this color designation. The comparative analysis reveals a significant number of equivalent units in terms of both meaning and form across the three languages, while also identifying a range of language-specific, non-equivalent phraseological expressions. Particular difficulty for learners of these languages as foreign languages is posed by so-called “false friends” – units that share an identical form but differ partially or completely in meaning. Phraseological expressions and multi-component color terms serve as carriers of unique linguocultural information, reflecting specific cultural realities.

KEYWORDS: phraseological units with chromonym, phraseological equivalents, phraseological analogues, cross-linguistic homonyms.

Дослідження назв кольорів з погляду етимології, семантики, сполучуваності, символічного потенціалу є перспективним напрямом у сучасній українській та європейській лінгвістиці. Можемо констатувати, що в останні десятиліття досить повно опрацьовані питання семантики та функціонування лексем на позначення кольору в складі фразеологічних одиниць, реалізовані дослідження сталих сполук із колоративним компонентом на основі з’ясування їх внутрішньої фор-

¹ Роботу виконано в рамках наукових проєктів VEGA č.1/0135/24 Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka; VEGA 1/0368/24 Medzijazykové frazeologické paralely v západoslovanskom a východoslovanskom kontexte.

ми, вияву архетипної символіки, переосмислень та конотацій у різних стилях мови, реалізовані порівняльні студії цієї лексичної групи на матеріалі різних мов, в тому числі й у складі стійких конструкцій (див. праці Ірини Голубовської², Тетяни Жук³, Анатолія Іншакова⁴, Лариси Колодіної⁵, Олени Левченко⁶, Тетяни Семашко⁷, Антона Смерчка⁸ та ін.). Результати цих досліджень показують, що кольороназви у фразеології розкривають національні, культурні компоненти мови, передають менталітет народу, відтворюють фрагменти картини світу, специфічні для певної лінгвокультурної спільноти. Це зумовлює необхідність врахування такої інформації при перекладі та в процесі вивчення мов чужоземцями.

Предметом нашого дослідження стали фразеологізми та стійкі конструкції із кольороназвою *червоний* в українській, словацькій та польській мовах, оскільки на матеріалі названих мов порівняльне дослідження цієї групи фразеології ще не було здійснене. Саме назва червоного кольору, за висновками української дослідниці Т. Семашко⁹ та словацьких вчених Романа Квапіла та Мартіни Улічної¹⁰, належать до найбільш представленої в контекстах стійких сполук (за винятком колоративів-ахроматів) у досліджуваних мовах. У схемі еволюції колірної символіки червоний займає важливе місце: разом із кольоропозначеннями білий і чорний вони утворюють універсальну тріаду. Назва *червоний* для позначення кольору серед хроматичних барв з'явилась першою¹¹.

Метою нашої розвідки є зіставний аналіз фразеологізмів та усталених висловів із компонентом *червоний* в українській, словацькій та польській мовах із лінгвокультурологічного, лінгводидактичного та перекладознавчого погляду на

² І. Голубовська, *Колірна семантика у когнітивно-культурологічному висвітленні*, „Studia Slawistyczne: Etnolingwistyka i Komunikacja Międzykulturowa” 2016, nr 3.

³ Т. Жук, *Фразеологізми з компонентом позначення кольору (на матеріалі «Фразеологічного словника української мови»)*, «Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки» 2010, кн. 2.

⁴ А. Іншаков, *Теоретичні засади дослідження колірної лексики в мовознавстві*, «Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету» 2013, вип. 9.

⁵ Л. Колодіна, *Семантичний аспект кольору в українських та польських фразеологізмах*, „WEB OF SCHOLAR. Multidisciplinary Scientific Journal” 2028, № 3 (21), vol. 4.

⁶ О. Левченко, *Специфіка сполук із компонентом рожевий (на матеріалі української та англійської мов)*, «Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки» 2014, вип. 5; О. Левченко, *Символи у фразеологічних системах української та російської мов: лінгвокультурологічний аспект*, Київ 2007.

⁷ Т. Семашко, *Особливості семантики та функціонування слів-колоративів в українській фразеології*, Київ 2008.

⁸ А. Смерчко, Г. Іваночко, Ан. Смерчко, *Символи-колоративи як мотивуюча і дериваційна база слов'янських фразеологізмів (словникові матеріали)*, «Молодь і ринок» 2012, № 3 (86), с. 86-91.

⁹ Т. Семашко, *Особливості семантики...*

¹⁰ R. Kvapil, M. Uličná, *Kolorizmy v slovensko-ruskom kontexte*, České Budějovice 2021, s. 152.

¹¹ І. Голубовська, *Колірна семантика...*, с. 32; R. Tokarski, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin, 2004, s. 90.

широкому культурному та мовному тлі. У процесі дослідження був використаний описовий метод, лінгвістичне спостереження, семантичний аналіз для з'ясування особливостей семантики кольороназви *червоний* в досліджуваних мовах; зіставний метод для виявлення спільного та відмінного в реалізації символічного потенціалу названої кольороназви у складі різного типу стійких сполук, виокремлення спільних і відмінних рис з огляду на аксіологічний аспект конотативних значень аналізованих мовних одиниць.

При доборі матеріалу ми виходили зі широкого розуміння фразеології¹², що передбачає аналіз одиниць різного ступеня фразеологічності: фразеологізмів у «вузькому» розумінні, як-то: укр. *червона лінія* (СУМ, т. 11, 296)¹³, слов. *červený majster* 'кат' (SSSJ, 492-493), пол. *czerwony kur* (WSJP), паремій, наприклад, укр. *Дурень червоному радий* (УПП, 134); слов. *červený kohút mu z tváři kikirika* (SPPU, 345); пол. *Co czerwone, to ładne, a co słodkie, to dobre* (WSF, 45), а також долучили до аналізу багатокomпонентні назви (укр. *Червона Шапочка*, слов. *Červená planéta*, пол. *Czerwony Krzyż*) та складені назви термінологічного типу (укр. *червона картка* (в спорті) / слов. *červená karta*; укр. *червоні кров'яні тільця* (еритроцити) / пол. *czerwone ciałko krwi*). Останні дві групи стійких словосполук мають дискусійний лінгвістичний статус і перебувають на периферії фразеології¹⁴. Такий підхід дає можливість найбільш повно описати процеси розвитку значень колоронімів в зіставляваних мовах, що реалізуються на базі їх синтагматичних характеристик, беручи до уваги не лише ядро, але також і периферію цього семантичного поля, як це ми спостерігаємо в дослідженнях українських¹⁵, словацьких¹⁶ та польських¹⁷ дослідників кольороназв, а також закумулювати якнайрізноманітніший матеріал для подальших лінгводидактичних та лексикографічних цілей.

¹² Щодо обсягу фразеології в українському мовознавстві утвердилася думка про широке (напр., Л. Скрипник) та вузьке (напр., Л. Авксентьев, В. Мокієнко, Ю. Прадід та ін.) її розуміння. Прихильники широкого розуміння до фразеологічного фонду української мови зараховують прислів'я, приказки, формули вітань і побажань, каламбурні сполуки, крилаті вислови та ін. Представники вузького розуміння обсягу термінопоняття фразеології фразеологізмом вважають лише ті звороти, які в семантичному відношенні рівнозначні слову або словосполученню.

¹³ Джерела фактичного матеріалу задля економії текстової площі подаємо з покликанням на список скорочень, що вміщений в кінці статті.

¹⁴ У цьому дослідженні не маємо на меті долучатися до дискусії щодо дефініцій та лінгвістичного статусу тих чи тих одиниць.

¹⁵ Т. Семашко, *Особливості семантики...*; І. Голубовська, *Колірна семантика...*

¹⁶ R. Kvapil, M. Uličná, *Kolorizmy v slovensko-ruskom kontexte...*

¹⁷ D. Gonigroszek, *Językowy obraz świata barw i kolorów jako przykład kulturowych różnic w językach*, „Językoznawstwo. Współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze” 2008, nr 2, s. 91-99; E. Komorowska, D. Stanulewicz, *Psychologiczne znaczenie polskich i ukraińskich nazw barw – porównanie wyników badań testowych*, [w:] *Język, tożsamość i komunikacja międzykulturowa. Księga pamiątkowa ofiarowana Doktor Bożenie Zinkiewicz-Tomanek*, red. E. Komorowska, D. Stanulewicz, Szczecin 2010; R. Tokarski, *Semantyka barw...*

Наша вибірка української фразеології та усталених сполук, зроблена для цього дослідження із фразеологічних словників, наукових праць з обраної проблематики, а також сучасних публіцистичних текстів, включає часто вживані фразеологізми, одиниці з культурознавчою семантикою, новотвори, які активно використовуються в сучасних текстах; натомість обмежено використовували термінологічні стійкі сполуки, зокрема, не включили до вибірки ті з них, що не використовуються поза межами вузькогалузевих текстів. Джерельною базою українських фразеологізмів та стійких сполук із компонентом *червоний* (52 одиниці) стали академічні словники української мови (*Словник української мови в 11 томах*, Київ 1970-1980), фразеологічні словники (Віра Білоноженко та ін., *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993; В. Білоноженко та ін., *Словник фразеологізмів української мови*, Київ 2003) та словники паремій (Матвій Номис, *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ 1993; *Українські прислів'я та приказки*, упоряд. Михайло Пазяк, Київ 1976), деякі приклади запозичені із наукових досліджень колірної фразеології, сучасних публіцистичних текстів (неофразеологізми). Вибірка словацьких колірних фразеологізмів (50 одиниць) базується на матеріалах із фразеологічних та тлумачного словників словацької мови (Elena Smiešková, *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977; Adolf Zátorecký, *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava 1975; Klára Buzássyová, Alexandra Jarošová, *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*, Bratislava 2006). Польська фразеологія із компонентом *czerwony* (47 фразеологізмів) дібрана із сучасних словників польської мови та, зокрема, польської фразеології (*Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Źmigrodzki (online: wsjp.pl, доступ: listopad 2020); *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, red. Anna Kłosińska, Elżbieta Sobol, Anna Stankiewicz, Warszawa 2005; Lidia Drabik i in., *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2012).

Вивчення українських фразеологізмів з компонентами-кольороназвами у зіставному вимірі відбувається досить інтенсивно на тлі германських¹⁸ та слов'янських мов¹⁹, проте українсько-словацько-польські фразеологічні паралелі, які стосуються одиниць із кольороназвою *червоний*, ще не були предметом окремого дослідження²⁰.

¹⁸ О. Левченко, *Специфіка сполук...*; Т. Лучечко, *Асоціативні паралелі червоного та зеленого кольорів в українських та англійських прислів'ях*, «Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації» 2020, т. 31 (70), № 2, с. 131-136; Ж. Колоїз, *Українсько-німецькі пареміологічні паралелі*, «Науковий вісник Криворізького національного університету» 2012, вип. 7, с. 60-81.

¹⁹ А. Смерчко, Г. Іваночко, Ан. Смерчко, *Символи-колоративи...*; О. Левченко, *Символи у фразеологічних системах...*

²⁰ Загалом зіставне вивчення українсько-словацької фразеології започатковане працями словацької україністки Марії Чижмарової, а також представлено дослідженнями львівської словакістки Зоряни Гілецької (Ястремської, Унук) (фразеологія з назвами одиниць виміру), української дослідниці фразеології з фрагментами демонологічних уявлень Ірини Чибор, а також у низці статей авторки цього дослідження (фразеологія з ономастичним компонентом, біблійна фразеологія з ан-

У словацькому мовознавстві колірна фразеологія стала об'єктом дослідження в працях кільканадцяти дослідників. Мотивованість словацьких стійких сполук, в тому числі й з компонентами-назвами кольору, проаналізована в працях Мартіна Олоштяка²¹, фінансова фразеологія з кольороназвами описана у статті Генрієти Кожарікової²², колірна лексика та фразеологія в політичному контексті досліджені в праці Радослава Штефанчіка й Ірини Дулебової²³, в культурологічному ж плані – в роботі Катаріни Дудової²⁴. Низка праць присвячена зіставному аналізу словацької мікросистеми колірних фразеологізмів на тлі інших, переважно європейських, мов. Маємо на увазі, наприклад, працю Марії Спіш'якової, Ніни Моцкової та Єлени Смоленьової²⁵, яка стосується словацько-іспансько-італійських фразеологічних паралелей, словацько-російські аналогії та відмінності колірних фразеосистем досить повно описані в монографічному дослідженні М. Улічної та Р. Квапіла²⁶.

В польській лінгвістиці фразеологізми із назвами кольорів досліджували Беата Лісовска²⁷, Дорота Гонігрошек²⁸, Ганна Стипа²⁹, Ришард Токарські³⁰, Єва Коморовска та Данута Станулевич³¹ та ін. Зокрема, в працях Є. Коморовської та Д. Станулевич здійснено контрастивний аналіз польської та російської, польської та української колоративної лексики в аспекті психолінгвістики.

У тлумачних словниках української, словацької та польської мов словникова стаття, присвячена кольороназві *червоний* має більш-менш ідентичну структуру і фіксує аналогічні значення – пряме й преносне прикметника-кольороназви

тропонімічними компонентами, народно-розмовна, вигуківна фразеологія української та словацької мов). Українсько-польські зіставні студії фразеології пов'язані з науковим доробком Тетяни Космеди (біблійна фразеологія), Алли Кравчук (антична і біблійна фразеологія, ономастична фразеологія), Олени Левченко (компаративні сполуки), Ілони Мирошніченко (фразеосемантичне поле «праця / неробство») та ін.

²¹ M. Ološtiak, M. Ivanová, *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*, Prešov 2013; *Viacslovné pomenovania v slovenčine*, ed. M. Ološtiak, Prešov 2015.

²² H. Kožariková, *Symbolika a význam farieb vo finančnej terminológii*, „Jazyk a kultúra” 2012, nr 10, [v:] www.ff.unipo.sk/jak/10_2012 (25.03.2023).

²³ R. Štefančík, I. Dulebová, *Jazyk a politika*, Bratislava 2017.

²⁴ K. Dudová, *Kultúrne aspekty v slovenských pomenovaniach farieb*, „Jazyk a kultúra” 2018, № 36, s. 15-27.

²⁵ M. Spišiaková et al., *Chromatické pomenovania s bielou a čiernou farbou v španielčine a taliančine na pozadí slovenčiny*, České Budějovice 2021.

²⁶ R. Kvapil, M. Uličná, *Kolorizmy v slovensko-ruskom kontexte...*

²⁷ B. Lisowska, *Leksem „czerwony” jako komponent związków frazeologicznych w języku polskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis Folia 51 Studia Linguistica” 2008, nr 3, s. 198-207.

²⁸ D. Gonigroszek, *Językowy obraz świata barw...*; *Discourses on colour*, red. D. Gonigroszek, Piotów Trybunalski 2018.

²⁹ H. Stypa, *Nazwy barw i ich symbolika we frazeologii języka niemieckiego i polskiego*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” 2015, nr XXV, s. 193-202.

³⁰ R. Tokarski, *Semantyka barw...*

³¹ E. Komorowska, D. Stanulewicz, *Psychologiczne znaczenie...*

червоний та омонімний іменник, що утворився внаслідок субстантивації прикметника.

За *Словником української мови в 11 тт.*, прикметник **червоний** має такі значення:

ЧЕРВОНИЙ, а, е. 1. Який має забарвлення одного з основних кольорів спектра що йде перед оранжевим; кольору кров та його близьких відтінків.

2. *перен., політ.* Який стосується революційної діяльності пов'язаний з радянським соціалістичним ладом; протилежне білий.

3. Уживається як складова частина деяких ботанічних зоологічних технічних, хімічних інших назв термінів.

4. *у знач. ім.* червоний, ного, ч., *заст.* Червінець³².

У словацькій мові колоратив *červený* за словником *Slovník súčasného slovenského jazyka* за редакцією К. Бузашійової та А. Ярошової має такі значення:

červený1

1. farby krvi, vlčieho maku: červené víno, červená repa; červené ríbezle; farbu pokožky ľudského tela: mať červenú tvár;

2. symbolizujúci socializmus, komunizmus; syn. socialistický, komunistický: červená zástava;

červený2 hovor.

1. člen komunistickej strany, stúpenec socializmu, komunizmu, socialista, komunista;

2. príslušník červenej gardy v čase občianskej vojny v Rusku v r. 1917-1920³³.

Дефініція польського словника *Wielki słownik języka polskiego PAN* також фіксує два головних значення прикметника *czerwony* та наявність омонімного іменника:

czerwony I przymiotnik

1. mający kolor krwi, maków lub dojrzałego pomidora;

2. pot. związany z lewicą, socjalizmem lub komunizmem.

czerwony II rzeczownik

pot. człowiek mający poglądy lewicowe, rewolucyjne, komunistyczne³⁴.

Як бачимо, значення прикметника *червоний* у наведених визначеннях збігається і пов'язується із тим самим прототиповим образом – образом крові, в словацькому та польському словнику також згадується як прототип мак, в польській дефініції – ще й помідор. Ще одним часто згадуваним прототиповим образом червоного кольору є вогонь³⁵. Натомість у зіставляваних мовах значення іменника *червоний* дещо відрізняються: в українській мові він позначений як застарілий та означає назву грошової одиниці, в словацькій мові має два значення, пов'язаних із комуністичною ідеологією та червоною армією, а в польській мові такий іменник позначає особу з лівими, комуністичними поглядами

³² *Словник української мови в 11 томах*, т. 11, Київ 1980, с. 296.

³³ K. Buzássyová, A. Jarošová, *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*, Bratislava 2006, s. 492-493.

³⁴ *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki (online: wsjp.pl, dostęp: listopad 2020).

³⁵ H. Stypa, *Nazwy barw...*, s. 197.

(хоч існує також стала сполука *czzerwony złoty* (WSJP) із значенням ‘старопольська назва золотої монети, дуката’).

Семантика кольорів, в тому числі й колоратива *червоний*, у мовних одиницях не є незмінною. У ній постійно відбуваються різноманітні зсуви, обумовлені як інтралінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками. Вона підлягає різним трансформаціям – метонімічному і метафоричному переосмисленню, впливові різних асоціативних зв’язків, що зумовлює збагачення змістової структури прикметників на позначення кольору переносними, емоційно-експресивними значеннями. Такі значення можуть бути описані, наприклад, у словниках символів.

За *Енциклопедичним словником символів української культури*:

Червоний – найагресивніший колір, що символізує кров, кровопролиття, вогонь (гарячий колір), почуття, рани, війну, конфлікти, трагедію, драму, небезпеку, загрозу, жорстокість, лють, революцію, напруження сил, концентрацію енергії (важка праця, боротьба, гнів, пристрасті), анархію, смерть, мужність, здоров’я і змужніння. Червоним представлені всі сторони життя: з однієї – повнота життя, свобода й енергія; з іншої – ворожнеча, помста й агресивність; з однієї сторони – це символ любові, а з іншої – страждань³⁶.

Польська дослідниця Г. Стипа, описуючи символізм червоного кольору, акцентує увагу на його здатності репрезентувати емоції, пов’язаність з вогнем, а тому із небезпекою: «Червоний — це колір крові, який вважається символом життя, активності та сили. Це відтінок, що символізує інтенсивні емоції: від любові до гніву та ненависті. Червоний — це також колір вогню. Тому червоний колір інтерпретується як символ загрози або попередження» (переклад наш – ГК.)³⁷.

Переважаюча частина символічних значень колоратива *червоний* універсальна: як відомо, аж 77% державних прапорів містять у своїх кольорах червоний. Це також міжнародний колір, який означає „стоп”. Червоний колір нерозривно асоціюється з любов’ю та Днем святого Валентина, а також із благодійними організаціями – Червоним Хрестом та, в Польщі, наприклад, із Великим оркестром святкової допомоги. З 90-х рр. минулого століття червона стрічка стала також символом боротьби зі СНІДом.

Символьні значення колоративів реалізуються в різного типу усталених ви- словах, фразеологізмах, типових контекстах та ін. Досліджуючи палітру символічних значень колоративів в українській мові, Т. Семашко визначає 9 лексико-семантичних варіантів значення для колоратива *червоний*:

³⁶ *Енциклопедичний словник символів культури України*, ред. В. Потапенко, вид. 5-те, допов. і випр., Корсунь-Шевченківський 2015.

³⁷ Н. Ступа, *Nazwy barw...*, s. 197.

‘кольору одного з основних кольорів райдуги, кольору крові і його близьких відтінків’ (червоний як рак, червона юшка), ‘хороший, цінний’ (красний товар, красні роки), ‘радянський, революційний’ (червоний слідопит, червоний командир), ‘вогняний’ (пустити червоного півня), ‘тривожний, забороняючий’ (червоний коридор, червона картка), ‘підкреслений, виділений’ (червоною ниткою проходити), ‘здивований’ (сісти червоним маком), ‘сором’язливий’ (зацвісти червоним вогнем), термінологічні назви (червоний перець, червоне м’ясо)³⁸.

Автори дослідження українських та польських фразеологізмів із компонентами колоративами *Символи-колоративи як мотивуюча і дериваційна база слов’янських фразеологізмів (словникові матеріали)* визначають ширший та дещо відмінний перелік значень колоратива *червоний*, вирізняючи окремо семантику кохання, пристрасті; агресії; символічне значення успіху, торжества, радості, свята, неробочого дня; символіку милосердя та Божої допомоги, натомість не виділяють окремо значення ‘здивування’, ‘підкреслення, виділення’³⁹.

Узагальнення попередніх досліджень та аналіз дібраного матеріалу дають нам можливість визначити такі семантичні компоненти символічного поля, які у фразеології трьох аналізованих мов реалізує колоратив *червоний*/ слов. *červený* / пол. *czerwony*:

1. колір крові, вогню (пряме значення): *червоний як рак, мак, жар, ружа, півонія, калина* // слов. *červený ako paprika, rak, moriak, cvikla, repa, paradajka, kalina, kohút, rýdzik, pivónia* (WSJP; SSSJ, 492-493) / пол. *czerwony jak mak, rak, wiśnia, pomidor, burak, cegła, indyk, ogień, piwonia, róża* (WSF, 54); слов. *krv a mlieko* / *кров з молоком*; *червона юшка ‘кров’* (СФУМ, 784); *червоний борщ* / пол. *barszcz czerwony* (WSJP); слов. *červené barety* (SSSJ, 492-493)/ пол. *czerwony berety* (WSJP);
2. пов’язаний з пожежою: *червоний півень* (СФУМ, 504); *пущати червоного півня ‘пожежа’* (СФУМ, 587) // слов. *červený kohút; červený kohút zakikirikal* (SSSJ, 492-493) // пол. *czerwony kur, puścić czerwonego kura; czerwony kur zapiał* (WSJP).

Порівняй: *лице горить* ‘хтось почервонів, червоний з якоїсь причини’; *згоріти (спопеліти) від сорому (стида)* ‘почервоніти від сорому’;

3. найкращий, цінний, важливий: *червона килимова доріжка* / слов. *červený koberec* (SSSJ, 492-493) / пол. *czerwony dywan*; *червоний диплом* // слов. *červený diplom* (SSSJ, 492-493); *проходити червоною ниткою (стрічкою)* (СФУМ, 580) / слов. *(niečo) sa ťahá/tiahne/vinie ako červená niť* (SSSJ, 492-493); *червона лінія* (СУМ, т. 11, 296) / пол. *czerwony pasek; czerwona linia* (WSJP).
4. символ пристрасті, кохання, емоцій, енергії життя: *червона рута* – символ кохання (ССУК, 29), *червона калина* – символ дівчини, нареченої, цнотливості (ССУК, 109-110); слов. *červená mágia* ‘свідоме і цілеспрямоване

³⁸ Т. Семашко, *Особливості семантики...*, с. 14.

³⁹ А. Смерчко, Г. Іваночко, Ан. Смерчко, *Символи-колоративи...*, с. 89.

- використання магічних практик для забезпечення чужого кохання, любовна магія' (SSSJ, 492-493), *červená knižnica* 'сентиментальна література, за кольором обкладинки книжок' (SSSJ, 492-493); пол. *czerwona róża*;
5. символ милосердя, божественної любові: *Червоний Хрест* 'добровільна міжнародна гуманітарна організація' (СУМ, т. 11, 409) / слов. *Červený Kříž* (SSSJ, 492-493); пол. *Czerwony Krzyż* (WSJP);
 6. колір попередження про високий рівень небезпеки, сигнал «стоп»: *червоний коридор*, *червоне світло* 'сигнал світлофора'; *іхати на червоне світло*; *червона книга* 'енциклопедія рідкісних тварин або рослин'; *червона картка* 'в спорті' / слов. *červený kód* 'небезпека', *červená zóna* 'закрита, небезпечна'; *červený zoznam*; *Červená kniha*, *červená karta*; *červené čísla*, *byť v červených číslech* 'екон., загрозливі економічні показники' (SSSJ, 492-493) / пол. *czerwone światło*; *czerwony poziom niebezpieczeństwa*; *czerwona księga*; *червоний прапорець* (з англ. *Red flag*) / пол. *komuś zapala się czerwona lampka (ostrzegawcza)* 'сигнал небезпеки' (WSJP);
 7. колір ніяковості, сорому, безчестя: *зацвісти червоним вогнем* 'засоромитися'; слов. *byť celý červený* 'дуже збентежений, злий, засмучений' (SSSJ: С. 492-493); пол. *czerwony jak burak* 'про особу, яка почувається невпевнено, ніяковіє' (WSF, 203);
 8. колір агресії, драгівливий фактор: *аж червоні огні в очах* (ФСУМ, т. II, 946) / слов. *byť celý červený* 'дуже збентежений, злий, засмучений' (SSSJ, 492-493); *як червона шматка (ганчірка) на бика* // слов. *kývat/mávat (pred niekým) červeným súknom* (SSSJ, 492-493) // пол. *jak czerwona płachta na byka / wołu* (WSJP);
 9. міжнародний символ соціалізму і лівих сил, символ комунізму: *червоний прапор (перехідний)* (СУМ, т. 6, 309); *червона армія* (СУМ, т. 1, 61); *червоний терор* (СУМ, т. 11, 296); *червона гвардія* (СУМ, т. 11, 296); *червоний куток* (СУМ, т. 11, 296); *червоний галстук* (СУМ, т. 2, 21) // слов. *červený teror*, *Červená armáda* (SSSJ, 492-493), *Červená flotila* (SSSJ, 492-493), *Červená garda* (SSSJ, 492-493), *červený kútik* (SSSJ, 492-493) // пол. *czerwona flaga* (WSJP); *Armia Czerwona* (WSJP); *czerwona pajęczyna* 'пейорат., мережа зв'язків між колишніми комуністичними активістами, яка вплинула на економіку Польщі після 1989 року' (WSJP); *czerwony sztandar* 'червоний прапор, міжнародна емблема комуністичних, соціалістичних, лівих груп' (SJPPVN);
 10. гарний, красивий: *червона як калина* 'про вродливу дівчину'; *дурень червоному радий*; *червоне лице в серце пече*; *На печі завжди червоне літо*; *Що червоне, то красне; що солодке, то добре* (Номис, 361); *за тиждень Великдень – недалечко червоне яєчко*; пол. *Co czerwone, to ładne, a co słodkie, to dobre* (WSF, 45).
 11. у складі термінологічних чи напівтермінологічних назв: *червоний перець*; *червоне дерево*; *червона мідь*; *червоне м'ясо* (СУМ, т. 11, 296); слов. *Červená planéta* 'напівофіційна назва планети Марс' (SSSJ, 492-493); пол. *dąb czerwony*; *czerwony cedr* 'ялівець, що росте в Південній Америці' (SJPPVN); *czerwone ciałko krwi*; *muchomor czerwony*; *czerwona borówka*.

Виокремлені значення в деяких фраземах та усталених виразах поєднуються: *червоний день*; *червоний день календаря* (заст.) мотивоване зображенням в календарі вихідних та святкових днів червоним кольором (перше значення), а також асоціювалися в радянський час із символікою комунізму (найбільшим державним святом було 7 листопада – день Жовтневої революції 1917 року) (дев'яте); *червона лінія* (СУМ, т. 11, 296) має сему 'попередження про високий рівень небезпеки, сигнал «стоп»' і сему 'важливий'; *червоний* у контексті кольору обличчя може символізувати 'здоров'я, енергійність, красу' та 'збентеження, сором'язливість': (*червоний*) *як маків цвіт* 'засоромившись, почервоніти' і 'про людину вродливу, фізично здорову' (ФСУМ, т. II, 275); або навпаки – погане самопочуття і психічний стан: *аж червоні вогні в очах* 'хтось себе погано почуває, злиться' (ФСУМ, т. I, 140); або, наприклад, символізувати палітру емоцій – сорому, збентеження та гніву: *червоний як рак* 'багровий від сорому, гніву' (СУМ, т. 8, 444); слов. *byť celý červený* 'дуже збентежений, злий, засмучений' (SSSJ, 492-493); багатокомпонентні назви *червона риба*, *червона ікра* / пол. *czzerwony ryba*; *czzerwony kawior* / слов. *červená ryba*, *červený kaviár* поєднують значення 'кольору' і сему 'найкращий, цінний'.

У зіставлюваних мовах на рівні семантичного обсягу компонента *червоний/červený/czerwony* в складі фразеологізмів та усталених висловів не фіксуємо значущих відмінностей: усі наведені значення так чи інакше представлені у цих близькоспоріднених мовах, що спричинене близькістю культур, християнським підґрунтям та спільним соціалістичним минулим. Дещо виразніше представлена в усталених сполуках української мови з компонентом *червоний* сема 'гарний, красивий' синонімічна із значенням архаїчного прикметника *красний*.

Деякі ідентичні значення в зіставлюваних мовах можуть виражатися фразеологізмами та усталеними висловами з різних стилістичних сегментів. Наприклад, колоронім *червоний* із значенням 'символ пристрасті кохання, емоцій, енергії життя' у словацькій мові відображений фраземами: *červená mágia* – 'свідоме і цілеспрямоване застосування магічних процедур для забезпечення чужого кохання, любовна магія' (SSSJ, 492-493), *červená knižnica* – 'сентиментальна література, за кольором обкладинки книжок' (SSSJ, 492-493), яких не фіксуємо ані в польській, ані в українській мовах; в українській мові функціонує крилатий вислів *Червоне – то любов, а чорне – то журба* (Дмитро Павличко); усталена назва фольклорно-пісенного походження *червона рута* – символ кохання (назва пісні Володимира Івасюка та низки пісенних фестивалів, що відбувалися в 90-х рр.). Як бачимо, в українському лінгвокультурному просторі семантика кохання колоратива *червоний* реалізується через одиниці із фольклорно-поетичним забарвленням, тоді як словацькі багатокомпонентні назви із цим колоронімом радше можна віднести до розмовно-побутового стилістичного сегменту.

Носіями унікальної лінгвокультурної інформації, очевидно, є фразеологізми та багатокомпонентні назви, які відображають специфічні культурні реалії (обряди, традиції; культурно-освітні, суспільно-політичні та релігійні реалії, етно-специфічні символи): пол. *czzerwony złoty* 'старопольський термін для золотої

монети, дуката' (WSJP); пол. *czerwony pająk, czerwona pajęczyna* 'пейорат., мережа зв'язків між колишніми комуністичними активістами, яка вплинула на економіку Польщі після 1989 року' (WSJP); пол. *czerwony autobus* – 'розм., автобус громадського транспорту' (WSJP); *червоні чоботи (черевики)* – елемент традиційного українського костюму, символ заможності, родючості та запліднення, у весільному обряді також симолізує, як і калина, незайманість нареченої (ССУК, 239-240); *червона рута* – символ кохання, очищення, дівочості, цнотливості, відвернення злих духів (ССУК, 29); *червона калина* – символ вогню, сонця; неперервності життя, роду; України; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності (ССУК, 109-110); слов. *červená knižka* 'посвідчення члена комуністичної партії в Чехословаччині'⁴⁰; *Červená hviezda* 'фізкультурні загони в колишній соціалістичній Чехословаччині'⁴¹; *Červené brigády* 'назва лівих терористичних організацій в 70-ті рр. в Західній Європі'⁴².

Особливу увагу в процесі зіставного вивчення фразеології варто звернути на випадки міжмовної омонімії, які найчастіше трапляються на лексичному рівні, але також і на фразеологічному: *червоний день; червоний день календаря* 'вихідні, святкові дні', заст. /слов. *červené čísla, byť v červených číslach* 'екон., загрозливі економічні показники' (SSSJ, 492-493) /пол. сленг. *być /znaleźć się w czerwieni* 'зазнавати фінансових втрат' (Styra 2015: 198); слов. *červené barety* 'найменування спеціальних військових частин, напр., антитерористичних' (SSSJ, 492-493); пол. *czerwone berety* 1. розм. 'британські повітряно-десантні війська'; 2. розм. 'у складі польської армії: 6-та Поморська повітряно-десантна дивізія' (SJPPVN); укр. *марунові (темно-бордові) берети* 'про десантників'; *червоні ліхтарі, квартал червоних ліхтарів* 'район міста, в якому процвітає проституція та інші види секс-індустрії: секс-шопи, стрип-клуби, театри для дорослих' / пол. *czzerwona latarnia* 'команда, яка займає останнє місце в турнірній таблиці або в іншій спортивній класифікації' (WSJP). Складними для інтерпретації в міжкультурній комунікації також можуть бути стійкі вислови із омонімічним компонентом: слов. *červená zástava* (червоний прапор), укр. *застава* 1) 'місце в'їзду до міста або виїзду з нього, яке охоронялося'; 2) фінан., 'один із засобів забезпечення зобов'язань'.

З перекладознавчого погляду зіставлення українських, словацьких та польських фразеологізмів із компонентом *червоний* дає підстави вирізнити такі типи відповідників при перекладі: **фразеологічні еквіваленти**: *червоний як рак* (СУМ, т. 11: 444) / пол. *czerwony jak rak* / слов. *červený ako rak* (SSSJ, 492-493); *червона книга* / пол. *czzerwona księga* / слов. *Červená kniha, červený zoznam*; *червона килимова доріжка* / слов. *červený koberec* (SSSJ, 492-493) / пол. *czzerwony dywan*; *червона лінія* / слов. *červená čiara* / пол. *czzerwona linia*; *червоний борець* / слов.

⁴⁰ Р. Квапил, *Красний цвет в лингвокультурологическом словацко-русском пространстве*, „Endless Light in Science” 2023, № 5, с. 401.

⁴¹ Там само, с. 401.

⁴² Там само.

červený boršč / пол. *barszcz czerwony* (WSJP); **часткові фразеологічні еквіваленти**: як червона шматка (ганчірка) на бика / слов. *kývať/mávať* (*pred niekým*) *červeným súknom* (SSSJ: С. 492-493) / пол. *jak czerwona płachta na byka / wołu* (WSJP); проходити червоною ниткою (стрічкою) (СФУМ, Т.2, 580) / слов. (*niečo*) *sa ťahá/tiahne/vinie ako červená niť* (SSSJ: С. 492-493); червоний галстук (СУМ, т. 11: 409) / *pionierska šatka* (SSSJ, 492-493); **фразеологічні аналоги**: слов. *červený kohút tu z tváři kikiríka* ‘мати червоне обличчя’ (SPPU, 345) / укр. *пекти раків, горіти від сорому*; укр. *червоний прапорець* ‘сигнал небезпеки’ (з англ. *Red flag*) / пол. *komuś zapala się czerwona lampka* (*ostrzegawcza*); **нефразеологічні відповідники – словом або синтаксичним словосполученням**: слов. *červený majster* – кат (SSSJ, 492-493); слов. *říbežla červená* (SSSJ, 492-493) – порічка; **калькування / запозичення / інтернаціоналізми**: червоні ліхтарі, квартал червоних ліхтарів ‘район міста, в якому процвітає проституція та інші види секс-індустрії: секс-шопи стрип-клуби, театри для дорослих’; червоні прапориці ‘сигнали небезпеки’, червона таблетка ‘популярний символ вибору між болісною правдою реальності (червона таблетка) і блаженною невідомістю ілюзії (синя)’.

У практиці перекладу та навчання української, словацької та польської мов чужоземців необхідно також брати до уваги динаміку активного словника та фразеології, що відображає інтенсивні зміни в світобаченні, культурі та суспільному житті європейської цивілізації. Беремо до уваги той факт, що певна частина фразеології з компонентом *червоний* з різних причин відійшла до застарілої – архаїчної та історичної: наприклад, це стосується низки суспільно-політичної фразеології: *червоний день*; *червоний день календаря*, *червоний галстук* (СУМ, т. 11: 409) / *pionierska šatka* (SSSJ, 492-493), *червоний прапор* (*перехідний*) (СУМ, т. 11: 409) / пол. *czerwona flaga*; *червоний куток* (ФСУМ, Т2, 251) ‘приміщення в будинку громадського користування, відведене для проведення політичної та культурно-освітньої роботи’; до пасивного пласту поволі переміщується вислів *червоний диплом* / слов. *červený diplom* у зв’язку зі змінами в освітніх практиках в Україні та Словаччині. Деякі фраземи розвивають нові значення: *червона шапочка* ‘прізвисько дівчинки, взяте з казки, де героїня носила таку шапочку’ (СУМ, т. 11, 409); ‘вкрай наївна людина’; *червона рута* ‘повітряна тривога’. На підставі фразеологізму *czerwony dywan* в польській мові сформувалася похідна фразема: *rozwinąć, rozwijać, rozłożyć, rozkładać* тощо. *czerwony dywan* ‘прийняти когось з максимальною пошаною, гідністю, як королівську особу’⁴³. У зв’язку із глобалізацією в усіх трьох мовах з’являються і закріплюються запозичення, переважно з англійської: *червона таблетка* (з фільму *Матриця*, 1999), пол. *czerwona pigułka, zażycie, polknięcie* ітп. *czerwonej pigułki* ‘переконавання, згідно з яким жінки мають більше привілеїв у суспільстві’⁴⁴; *червоний прапорець* (з англ.

⁴³ J. Ignatowicz-Skowrońska, *New Phraseological Compounds with “Dywan” in Modern Polish Language*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2023, t. 30, nr 2, s. 30.

⁴⁴ *Obserwatorium językowy Uniwersytetu Warszawskiego: Nowe frazeologizmy w polszczyźnie: czerwona pigułka*, [w:] <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/hasla/czerwonapigułka/> (25.03.2023).

Red flag) ‘тривожні сигнали, чому співробітництво чи задача можуть бути не виконані; додаткові ризики, до яких варто уважніше придивитися’.

Представлений зіставний аналіз фразеологізмів та сталих висловів із компонентом *червоний* в українській, словацькій та польській мовах дозволяє зробити такі узагальнення:

1. Наше дослідження підтвердило спостереження, зроблені в попередніх студіях, про те, що фразеологічний склад мови, як і лексика, відображає вплив суспільних, культурних, політичних, наукових та інших чинників, через що деяка частина його переміщується до пасивного, застарілого фонду (напр., *червоний диплом, червоний галстук, червоний куток* та ін.), інші одиниці змінюють / розвивають похідні значення (напр., *червона шапочка*, пол. *rozłożyć czerwony dywan*); також з’являються фразеологізми-новотвори (часто інтернаціоналізми) (напр., *червоні прапорці, червона таблетка*, пол. *czerwona pigułka, zażycie, polknięcie* ітп. *czerwonej pigulki*).
2. Зіставний аналіз української, словацької та польської мов з кольороназвою *червоний* виявляє значний пласт еквівалентних за значенням і формою одиниць, разом з тим виявлено низку специфічних, безеквівалентних фразеологізмів (напр., укр. *червона рута*; слов. *červený majster*; пол. *czerwony pajak*). Найбільшу складність для тих, хто вивчає названі мови як іноземні, складають так звані фальшиві друзі перекладача – одиниці, що мають ідентичну форму, але відмінне повністю або частково значення (напр., *червоний день; червоний день календаря* /слов. *červené čísla, byť v červených číslach* /пол. сленг. *być / znaleźć się w czerwieni*). Носіями унікальної лінгвокультурної інформації є фразеологізми та багатокомпонентні назви, які відображають специфічні культурні реалії, або є символами в межах відповідної етнокультури (напр., укр. *червона калина, червона рута*; слов. *červená knižka* ‘посвідчення члена комуністичної партії в Чехословаччині’; пол. *czerwona latarnia* ‘команда, яка займає останнє місце в турнірній таблиці’).
3. Кольороназви є важливим елементом національної свідомості та мовної картини світу, відображаючи культурно зумовлені стереотипи. Адекватне тлумачення колірної символіки у сталих мовних сполуках сприяє подоланню міжкультурних бар’єрів і забезпечує ефективну комунікацію.

Скорочення

Номис: *Українські приказки, прислів’я і таке інше*, уклад. М. Номис, Київ 1993.

ССКУ: *Словник символів культури України*, заг. ред. В. Коцура, О. Потапенка, М. Дмитренка, Київ 2002.

СУМ: *Словник української мови в 11 томах*, Київ 1970-1980.

СФУМ: *Словник фразеологізмів української мови*, уклад. В. Білоноженко та ін., Київ 2003.

УПП: *Українські прислів’я та приказки*, упоряд. М. Пазяк, Київ 1976.

ФСМ: *Фразеологічний словник української мови*, уклад. В. Білоноженко та ін., Київ 1993.

- MFS:** Smiešková E., *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977.
- SFJP:** Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 1967-1968.
- SJPPVN:** Drabik L. a in., *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2012.
- SPPU:** Záturecký A., *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava 1975.
- SSSJ:** Buzássyová K., Jarošová A., *Slovník súčasného slovenského jazyka. A-G*, Bratislava 2006.
- WSF:** *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- WSJP:** *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, [w:] wsjp.pl.

References

- Buzássyová K., Jarošová A., *Slovník súčasného slovenského jazyka. A-G*, Bratislava 2006.
- Drabik L. i in., *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2012.
- Dudová K., *Kultúrne aspekty v slovenských pomenovaniach farieb*, „Jazyk a kultúra” 2018, № 36.
- Entsyklopedychnyy slovnyk symboliv kul'tury Ukrayiny*, red. V. Potapenko, vyd. 5-te, dopov. i vypr., Korsun'-Shevchenkiv's'kyi 2015.
- Discourses on colour*, red. D. Gonigroszek, Piotrków Trybunalski 2018.
- Frazeolohichnyy slovnyk ukayins'koyi movy*, uklad. B. Bilonozhenko ta in., Kyiv 1993.
- Gonigroszek D., *Językowy obraz świata barw i kolorów jako przykład kulturowych różnic w językach*, „Językoznawstwo. Współczesne badania, problemy i analizy językoznawcze” 2008, nr 2.
- Holubov's'ka I., *Kolirna semantyka u kohnityvno-kul'turolohichnomu vysvitlenni*, „Studia Slawistyczne. Etnolingwistyka i Komunikacja Międzykulturowa” 2016, nr 3.
- Ignatowicz-Skowrońska J., *New Phraseological Compounds with „Dywan” in Modern Polish Language*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2023, nr 2 (t. 30).
- Inshakov A., *Teoretychni zasady doslidzhennya kolirnoyi leksyky v movoznavstvi*, „Filolohichni studiyyi. Naukovyy visnyk Kryvoriz'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu” 2013, vyp. 9.
- Kolodina L., *Semantychnyy aspekt kol'oru v ukayins'kykh ta pol's'kykh frazeolohizmakh*, „WEB OF SCHOLAR. Multidisciplinary Scientific Journal” 2028, nr 3 (21), vol. 4.
- Komorowska E., Stanulewicz D., *Psychologiczne znaczenie polskich i ukraińskich nazw barw – porównanie wyników badań testowych*, [w:] *Język, tożsamość i komunikacja międzykulturowa. Księga pamiątkowa ofiarowana Doktor Bożenie Zinkiewicz-Tomanek*, red. E. Komorowska, D. Stanulewicz, Szczecin 2010.
- Kožáriková H., *Symbolika a význam farieb vo finančnej terminológii*, „Jazyk a kultúra” 2012, nr 10, [v:] www.ff.unipo.sk/jak/10_2012.
- Kvapil R., *Krasnyy tsvet v lingvokul'turologicheskomo slovatsko-russkom prostranstve*, „Endless Light in Science” 2023, № 3.
- Kvapil R., Uličná M., *Kolorizmy v slovensko-ruskom kontexte*, České Budějovice 2021.
- Levchenko O., *Spetsyfika spoluk iz komponentom rozhevyy (na materiali ukayins'koyi ta anhliys'koyi mov)*, «Naukovyy visnyk Skhidnoyeuropeys'kogo natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky», 2014.
- Lisowska B., *Leksem „czerwony” jako komponent związków frazeologicznych w języku polskim*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 51. Studia Linguistica III” 2008.

- Luchechko T., *Asotsiatywni paraleli chervonoho ta zelenoho kol'oriv v ukrayins'kykh ta anhliys'kykh prysliv'yakh*, «Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriya: Filolohiya. Sotsial'ni komunikatsiyi» 2020, tom 31 (70), № 2.
- Ukrayins'ki prykazky, prysliv'ya i take inshe*, uklad. M. Nomys, Kyiv 1993.
- Obserwatorium językowy Uniwersytetu Warszawskiego: Nowe frazeologizmy w polszczyźnie*, [w:] <https://obserwatoriumjezykowe.uw.edu.pl/>.
- Ološtiak M., Ivanová M., *Kapitoly z lexikológie (lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*, Prešov 2013.
- Semashko T., *Osoblyvosti semantky ta funkcionuvannya sliv-kolorativiv v ukrayins'kiy frazeolohiyi*, Kyiv 2008.
- Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1-2, Warszawa 1967-1968.
- Slovník frazeologizmův ukrajyns'koyi movy*, uklad. V. Bilonozhenko ta in., Kyiv 2003.
- Slovník ukrajyns'koyi movy v 11 tomakh*, Kyiv 1970-1980.
- Smerchko A., Ivanochko H., Smerchko An., *Symvoły-koloratyvy yak motyvuyucha i dyrevatsiy-na baza slov'yans'kykh frazeologizmův (slovníkovi materialy)*, «Molod' i rynok» 2012, № 3 (86).
- Smiešková E., *Malý frazeologický slovník*, Bratislava 1977.
- Spišiaková M. et al., *Chromatické pomenovania s bielou a čiernou farbou v španielčine a taliančine na pozadí slovenčiny*, České Budějovice 2021.
- Stypa H., *Nazwy barw i ich symbolika we frazeologii języka niemieckiego i polskiego*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN“ 2015, nr XXV.
- Štefančík R., Dulebová I., *Jazyk a politika*, Bratislava 2017.
- Tokarski R., *Semantika barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin 2004.
- Ukrayins'ki prysliv'ya ta prykazky*, uporyad. M. Paziak, Kyiv 1976.
- Viacslovné pomenovania v slovenčine*, ed. M. Ološtiak, Prešov 2015.
- Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.
- Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, [w:] wsjp.pl.
- Záturecký A., *Slovenské prislovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava 1975.
- Zhuk T., *Frazeologizmy z komponentamy na poznachennya kol'oru (na materiali „Frazeolohichnoho slovníka ukrajyns'koyi movy“)*, «Naukovi zapysky Nizhyns'koho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholya. Seriya: Filolohichni nauky» 2010, kn. 2.

ПРО АВТОРА

Галина Кузь – кандидатка філологічних наук, доцентка; Пряшівський університет у Пряшеві, доцентка Інституту україністики. **Основні публікації:** книга: *Студії з прикладної фразеології: лінгводидактика, навчальна фразеографія, контрастивна фразеологія*, Пряшів 2024, 212 с. **Статті:** *Українська неофразеологія: семантика, стилістика, прагматика*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2021, vol. IX/1, s. 59-71; *Демонічний світ у словесній символіці вигуківих фразеологізмів української та словацької мов: перекладознавчий зіставний аспекти*, [в:] *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultura*, vol. V, 2022, s. 101-108; *Способи представлення лінгвокультурологічної інформації у словниках (на матеріалі ономастичної фразеології)*, „Studia Slavica” 2024, vol. XXVIII/1, s. 105-111; *Українська неофразеологія з компонентами-назвами кольорів*, „UCRAINICA XII: Současná ukrajínistika doma a ve světě: výzvy, problémy, perspektivy” 2024, № 12, s. 36-41;

Особливості семантики та функціонування фразеології з компонентом зелений в українській та словацькій мовах: лінгводидактичний та перекладознавчий аспект, “Slovensko-ukrajinské vzťahy v oblasti jazyka, literatúry a kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore” 2024, s. 195-207.

ORCID: 0000-0003-0075-4657

E-mail: kuz.halyna.cv@gmail.com , halyna.kuz@unipo.sk

Микола Степаненко (Mykola Stepanenko)

Київ, Національний університет біоресурсів і природокористування України

Світлана Педченко (Svitlana Pedchenko)

Полтава, Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

Руслана Шрамко (Ruslana Shramko)

Полтава, Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

ВОЛІТИВНА МОДАЛЬНІСТЬ СУЧАСНОГО МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ ЯК РЕЦЕПЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Volitive Modality of Modern Media Discourse as a Reception of the Russian-Ukrainian War

ABSTRACT: The article presents an in-depth study of the linguistic manifestations of volitive modality in Ukrainian mass media discourse during 2022-2024. Based on extensive factual material, the main semantic zones of volitive and optative semantics – such as order, prohibition, demand, request, plea, warning, inner desire, and appeal-wish – are characterized. A representative corpus of modal qualifiers within the subcategorical segment under study, each inherently carrying a specific volitive meaning, is stratified as follows: imperative verb forms, performatives, lexemes denoting imperativeness / optativity, and incentive-optative particles. Additionally, a group of modal modifiers with secondary volitive semantics – including indicative and subjunctive verb forms transposed into the imperative zone, as well as negative, interrogative, demonstrative, and highlighting particles, and expressive-connoted lexical markers – is thoroughly described. It is proven that the media discourse of the full-scale Russian-Ukrainian confrontation underwent significant transformations at the level of volition, primarily driven by pragmatic factors such as strategies for neutralizing shock, boosting national morale, fostering heroization, stimulating reflection, and prompting cognitive shifts. Furthermore, volitive and optative multi-faceted verbal forms of the period (2022-2024) functioned as catalysts of the Ukrainian people's will and desire for independence, as linguistic clarifiers of the nation's unique world-image, and as a source of strength in its resistance to the insidious invader.

KEYWORDS: volitive submodality, optative submodality, military media discourse, imperative, optative

Вступ

Суспільні зміни, що відбулися впродовж 2022-2024 років, системно й послідовно віддзеркалилися на найтоншій матерії, яка дуже чутлива до найменших порухів у світі духовності як окремої людини, так і народу загалом. Ідеться про мовну систему, що динамічно й радикально відреагувала всіма своїми рівнями на неочікувані екстралінгвальні чинники (бомбардування мирних міст, руйнування інфраструктури, убивства, звірства російської армії, вимушена міграція тощо). Різке переінакшення плину українського буття зумовило сконденсовані в часі та просторі лінгвальні трансформації, які за інших умов могли б тривати щонайменше десятиліття.

Поповнення корпусу української мови новими лексичними, здебільшого негативно конотованими маркерами, з'ява спеціалізованого вербального контенту, експлікованого різнорівневими мовними одиницями, що почасти виконують стратегічну функцію інтенсифікаторів неоднорідної за формою і змістом субкатегорійної семантики, – ці та інші чинники визначають потребу в комплексному аналізі лінгвальних рефлексій війни.

Ментально-емотивні відбитки суспільних пертурбацій чи не найповніше можна простежити на тлі публіцистичного дискурсу, адже саме він перетворює фрагментарну вербальну реакцію на перманентне лінгвістичне явище. Як слушно зауважують Наталія Костусяк, Марина Навальна та Олександр Межов,

історичні зміни, які вносять корективи у звичний стиль життя людей, а також бажання зацікавити й консолидувати читачів – невеликий перелік того, що детермінує динаміку мови сучасної журналістики. <...> До її кардинальних ознак слід зарахувати активізацію лексичних одиниць, що увиразнюють лінгвокреативність авторів газетних публікацій, слугують своєрідним мотиваційно-інтерпретаційним засобом віддзеркалення тих чи тих реалій, дають змогу створити осучаснені, лібералізовані, прагматично та психологічно зорієнтовані контексти, які корелюють з емоційно-оцінними вподобаннями суспільства¹.

Чільне місце з-поміж категорійних констант, відносна непорушність яких теж не змогла витримати підвищеного градусу експресивно-когнітивної напруги, посідає мовна модальність, зокрема її найбільш комунікативно запрограмований волітивний складник.

¹ Н. Костусяк, М. Навальна, О. Межов, *Вербальні ідентифікатори ворога: культуромовні й деестетизовані моделі*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 4, s. 893-894.

Рівень опрацювання проблеми, обґрунтування її актуальності

Модальність² як надкатегорія із широким діапазоном прагматично й контекстно зумовлених значень перебуває у фокусі постійної уваги сучасної лінгвістики. Засоби презентації волюнтативної та оптативної семантики стали предметом як монографійних чи дисертаційних праць (Михайло Вінтонів, Каріна Бортун³; Любов Умрихіна⁴; Ірина Шаповал⁵; Оксана Нарушевич-Васильєва⁶; Світлана Харченко⁷), так і окремих мовознавчих статей (Наталія Костусяк⁸, Світлана Шабат-Савка⁹; Світлана Галаур, Руслана Шрамко, Світлана Педченко¹⁰; Олександр Межов, Наталія Костусяк, Марина Навальна¹¹), що відбивають той або той аспект розгляданого субкатегорійного поля. Мова мережевої і друкованої публіцистики періоду повномасштабного російсько-українського воєнного протистояння закономірно теж є стрижневим об'єктом новітніх лінгвістичних студій (Галина Сюта¹²,

² Зауважимо тут, що в сучасному мовознавстві не вироблено єдиного погляду на природу модальності та її семантичну стратифікацію, остаточно не встановлено межі з іншими мовними універсалами, не виявлено симетрично-асиметричних зв'язків їхніх значеннєвих зон. На нашу думку, послідовне опертя «на модусно-диктумну концепцію речення, урахування структурно-формального, логічного, семантико-синтаксичного поглядів, домінантна роль семантико-функційної та прагматичної теорій, зорієнтованих на вивчення людського чинника у процесі дослідження мовних одиниць будь-якого рівня» (С. Педченко, *Класифікаційні параметри субкатегорійних суб'єктивно-модальних значень*, «Молодий вчений» 2016, № 8 (35), ч. 1, с. 136-139), уможливлюють цілісний аналіз модальності та засобів її репрезентації в сучасній українській мові.

³ М. Вінтонів, К. Бортун, *Структурно-семантичні типи та функції імперативних висловлень у публіцистичному й офіційно-діловому стилях*, Київ 2020.

⁴ Л. Умрихіна, *Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові*, Харків 2007.

⁵ І. Шаповал, *Семантико-прагматичні параметри оптатива в українській та англійській мовах*, Львів 2021.

⁶ О. Нарушевич-Васильєва, *Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті*, Одеса 2002.

⁷ С. Харченко, *Семантико-синтаксична і комунікативна структура речень спонукальної модальності*, Київ 2001.

⁸ Н. Костусяк, *Функційні особливості грами бажальної модальності*, «Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Мовознавство» 2013, т. 21, вип. 19 (1), с. 145-150.

⁹ С. Шабат-Савка, *Категорія комунікативної інтенції: типові вияви та синтаксична реалізація в сучасній українській мові*, «Українська мова» 2013, № 1, с. 104-114.

¹⁰ S. Halaur, R. Shramko, S. Pedchenko, *Positional emphasis in the modern literary text*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 11, issue 1, p. 287-291, [in:] <https://doi.org/10.33543/1101287291>.

¹¹ O. Mezhev, N. Kostusiak, M. Navalna, *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785>.

¹² Г. Сюта, *Лінгвофілософія опозиції «свій – чужий» у текстах періоду російсько-української війни*, «Українська мова» 2023, № 2 (86), с. 3-34.

Микола Степаненко¹³, Тетяна Космеда¹⁴, Оксана Пухонська¹⁵), адже саме у створеній продуцентом / дописувачем соціальної мережі / професійним журналістом / автором інтернет-контенту та активним чи пасивним реципієнтом / читачем / споглядачем медіареальності «найактивніше фіксується шляхом текстуалізації та візуалізації сучасний історичний процес в Україні»¹⁶, бо ж «кожна подія цієї війни знаходить відображення у ЗМІ, наукових текстах і дискусіях, виставково-музейних проєктах»¹⁷ тощо. Попри значну кількість праць, специфіка актуалізації волітивного складника суб'єктивної модальності в сучасному публіцистичному просторі, виявлення динамічних змін на цьому рівні мовної системи впродовж 2022-2024 рр. не була предметом окремих розвідок, що й визначає актуальність порушеної в пропонованій науковій студії проблеми.

Мета й методи дослідження

Мета статті – проаналізувати різнорівневі засоби вираження волітивної модальності на тлі публіцистичних текстів періоду повномасштабної російсько-української війни (2022-2024 рр.), простежити трансформаційні зміни вирізної субкатегорійної семантики, детерміновані інтра- та екстралінгвальними чинниками.

У процесі дослідження застосовано комплекс загальнонаукових та мовознавчих методів дослідження. Описовий метод використано для узагальнення спостережень над зібраним фактичним матеріалом, зіставний метод дав змогу схарактеризувати субкатегорійні вияви волюнтативної та оптативної субмодальності, провести між ними релевантну демаркаційну лінію, методом класифікації стратифіковано лінгвопрагматичний корпус директивних мовленнєвих актів. Послугування елементами компонентного та дистрибутивного аналізу вможливило характеристику конкретних репрезентантів (модальних кваліфікаторів та модальних модифікаторів) тієї чи тієї волітивної зони. Методика лінгвостилістичної та контекстуальної інтерпретації вербальних одиниць дала змогу здійснити дискурсивну параметризацію спонукальності на тлі масмедійних текстів.

¹³ М. Степаненко, *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022-2023)*, Харків 2024.

¹⁴ Т. Космеда, О. Халіман, *Семантика й прагматика фемінітивів ЖІНОЧКА, ЖІНКА в українській лінгвокультурі (синхронно-діахронний аспект)*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 1, s. 195-212.

¹⁵ О. Пухонська, *Літературна рефлексія війни: від афективної до раціональної*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 4, s. 799-814.

¹⁶ О. Іщенко, М. Степаненко, *Українська енциклопедистика в соціокомунікативних викликах сучасності*, Київ 2024, с. 71.

¹⁷ В. Грицюк, О. Лисенко, *Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри*, «Український історичний журнал» 2023, число 2, с. 5.

Волонітативна модальність

Волітивна модальність як субкатегорія, запрограмована на трансформацію позалінгвальної дійсності залежно від намірів та бажань суб'єкта мовлення, охоплює два найважливіших змістових сегменти – волонітативність й опіативність. Перше з вирізнених значень на граматичному рівні корелює зі спонукальністю, що експлікує волевиявлення мовця, яке у відповідних контекстно-комунікативних умовах оприявнюється субкатегоремами 'наказ', 'команда', 'заклик', 'застереження', 'порада' 'попередження', 'прохання' тощо¹⁸. Прагмалінгвістичною ознакою названих директивів є інтенційна зорієнтованість на «адресата з метою здійснення ним бажаної для мовця дії, що, зі свого боку, детермінує двосуб'єктність волонітативної ситуації – облігаторність продуцента як суб'єкта мовленнєвої дії та реципієнта як суб'єкта-виконавця каузальної дії»¹⁹. До визначальних характеристик імперативних висловлювань, услід за більшістю дослідників, уналежнюємо також діалогійність, іманентну передбачуваність поведінки контрагента, почасти супроводжувану емоційними конотаціями безпосередню чи опосередковану маніпулятивність. Остання з-поміж названих характеристик потверджує релевантність обстежуваного матеріалу для вивчення виокремленого змістового поля модальности, адже, за слушним спостереженням Олександра Межова, Наталі Костусяк та Марини Навальної,

в масмедіа періоду російсько-української війни лексико-граматичні засоби нерідко використовують для психологічного впливу на реципієнтів, масову свідомість, створення атмосфери емоційної напруженості. Сучасні медіатексти дедалі частіше викликають негативні емоційні реакції в читача не лише своїм змістом, манерою викладу, а й набором лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій²⁰.

З-поміж найтиповіших мовленнєвих актів, що промовисто репрезентують повноту спектра волонітативної семантики, дослідники розглядають прескриптиви, реквесиви та сугестиви. Така класифікація базована на трьох принципах: облігаторність дії для адресата мовлення, важливість / корисність (бенефактивність) дії для одного з учасників комунікативної ситуації, пріоритетність позиції адресата чи адресанта²¹. Оксана Нарушевич-Васильєва ототожнює означені

¹⁸ А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова*, за ред. А. П. Грищенка, Київ 2020, с. 374-375.

¹⁹ М. Степаненко, С. Педченко, *Семантика і функціонування модальних часток у сучасній українській літературній мові*, Полтава 2019, с. 110-111.

²⁰ О. Межов, Н. Костусяк, М. Навальна, *Лексико-граматичні засоби експлікації психоемоційних станів у сучасних українських медіатекстах воєнного періоду*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 2, s. 112.

²¹ О. Mezhev, N. Kostusiak, M. Navalna, *The cognitive discourse parameters...*

типи директивності з категоричним спонукуванням, пом'якшеним спонукуванням та спонукуванням на розсуд адресата²².

У фактичному матеріалі, що є в нашому розпорядженні, зразків із прескриптивною семантикою найменше (22 %), адже це найжорсткіший тип спонукування, що передбачає обов'язковість каузальної дії та першорядності позиції мовця. З-поміж найтиповіших субкатегорем зазначеного волюнтативного сегмента модальності в масмедійному просторі обстеженого періоду фіксуємо 'наказ', 'заборону', 'вимогу', 'категоричне спонукування', 'розпорядження':

Бійцям, які відправляються в зону бойових дій, наказую повернутись живими. Наказую вас усіма силами й засобами зробити все можливе, аби наблизити час нашої повної Незалежності (<https://www.ukrinform.ua>, 08.04.2022); *Подивіться на них і почуйте нас: підпалюйте ворога, а не Україну! Не варто зараз палити суху траву і сміття!* (<https://www.pravda.com.ua>, 19.03.2022); *«Усі ці три складові критично важливі для підтримки наших зусиль із допомоги Україні у майбутньому. Усі три складові необхідно виконувати паралельно й негайно»*, – стверджується у пропонуваному документі (<https://www.ukrinform.ua>, 01.03.2023); *Щоб запобігти «новим Бучам», запровадьте матір усіх санкцій: припиніть купувати нафту, газ і вугілля у Росії* (<https://www.radiosvoboda.org>, 05.04.2022); *Очікуємо швидкого схвалення шостого пакету санкцій та вимагаємо включення до нього щонайменше санкцій на нафту* (<https://zn.ua>, 21.04.2022); *Хочете свято – посадьте тихенько вдома, щось не влаштує – їдьте на передову, там комендантської години немає!* – пояснила авторка (<https://24tv.ua>, 14.12.2022); *Ми молимося за Україну і вашу перемогу. Передайте наше вітання народу, православним віруючим, передайте, що ми захоплюємося їхньою сміливістю і молимося за них, – сказав патріарх Варфоломій* (<https://www.0552.ua>, 27.01.2023)²³.

Як бачимо, імперативне ядро прескриптивів формують здебільшого дієслова у формі наказового способу 2 ос. множини. Зауважимо, що інтенція в таких висловленнях скерована передусім на вдаваного «колективного» адресата, оскільки масмедійний текст не передбачає безпосереднього контакту комунікантів, то ж виконання авторських наративів перевірити принаймні одразу неможливо.

У складі реквесивних мовленнєвих актів (33 % обстежених зразків), до специфічних характеристик яких зараховують корисність дії для мовця та своєрідну пріоритетність позиції адресата, найтиповішими репрезентантами в досліджених текстах є 'застереження', 'попередження', 'прохання', 'благання', 'запрошення':

²² О. Нарушевич-Васильєва, *Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті*, Одеса 2002.

²³ Тут і далі ілюстративний матеріал подаємо в оригінальному орфографічному та пунктуаційному оформленні. Виділені слова у наведених прикладах – авторів цієї статті (М.С., С.П., С.Ш.)

Дотримуйтесь заходів безпеки, встановлених правовим режимом воєнного стану. *Уникайте* масових скупчень, *утримуйтеся* від відвідування лісових масивів та *не розводьте* багаття поблизу лісів (<https://np.pl.ua>, 07.05.2022); 24 канал *нагадує*: якщо у вашому регіоні тривога – *пройдіть* в укриття! *Не хехтуйте* своєю безпекою! (<https://24tv.ua>, 11.02.2024); Запоріжжя – це прифронтове місто. У місті часто лунають вибухи та сигнали постійної тривоги. Тому *застерігаємо* вас від відвідування місць великого скупчення людей і *закликаємо* спускатися в укриття у разі небезпеки (<https://www.inform.zp.ua>, 22.08.2023); Ми ж *застерігаємо* українців, які цікавилися цим інтерв'ю, не вестися на низькосортну пропаганду Путіна (<https://tsn.ua>, 02.09.2024); «У черговий раз *попереджаємо*, що воєнні злочини не мають терміну давності, та гарантуємо, що всі воєнні злочинці будуть покарані», – сказано у повідомленні ГУР МОУ (<https://espresso.tv>, 20.04.2022); У нашому проукраїнському, «бандерівському», «націоналістичному» місті є досі, як мінімум, 15 вулиць, названих в честь російських діячів. *Чи не настав час змінити* їхні назви на імена героїв сьогоднішнього дня? (<https://zbruc.eu>, 09.04.2022); Непогано було б просвітити керівництво цих країн [Центральної Азії] стосовно російських планів утилізації їхніх співвітчизників. *Нехай би порадили* їм терміново вертатися на батьківщину (<https://glavcom.ua>, 16.01.2023); «Херсонці, *благаємо* про донорську підтримку для поранених після чергового артобстрілу! Особливо *потрібна* четверта позитивна та негативна група крові» – йдеться в повідомленні центру (<https://www.bbc.com/ukrainian>, 29.01.2023); Ми *запрошуємо* всі країни з усіх кутків світу сприяти реалізації Резолюції та Формули миру. Ми *маємо діяти* швидко (<https://www.holosameryky.com>, 24.02.2023).

У семантичному полі сугестивного – нейтрального²⁴ (інтенційного²⁵) спонукання чи спонукання на розсуд мовця²⁶ (28 % опрацьованих висловлень) – виокремлюємо такі значеннєві сегменти, як ‘порада’, ‘рекомендація’, ‘попередження’, ‘пропозиція’, ‘заклик’, ‘погроза’:

*Нам треба розуміти, що у нас попереду ще дуже багато боїв, нам треба боронити свою країну, і розслаблятися нікому **не раджу***, – наголосив секретар РНБО (<https://www.ukrinform.ua>, 01.04.2022); *Якщо президент, міністр оборони, головнокомандувач ЗСУ повторюють цю фразу, і вона цивільним може трохи набридати, **послухайте** ще одну точку зору* (<https://espresso.tv>, 09.01.2023); Президент Дуда в ефірі радіо RMF24 висловив сподівання, що такий візит буде організовано, *передає* Укрінформ. «Мушу визнати, що нещодавно ми говорили про це в Жешуві. І я кажу: Володимире, **можже б ви відвідали** Варшаву?» (<https://www.inform.zp.ua>, 24.02.2023); ***Нехай же** полум'я гордості за нашу державу **яскраво сяє** в серці кожного, освячуючи нам шлях у світле майбутнє!* (<https://tsn.ua>,

²⁴ С. Шабат-Савка, Категорія комунікативної інтенції в українській мові, Чернівці 2016.

²⁵ Н. Куравська, Модальність волевиявлення в художньому стилі сучасної української мови, Івано-Франківськ 2016.

²⁶ О. Нарушевич-Васильєва, Категорія спонукальності у прагматистичному аспекті, Одеса 2002.

01.06.2022); *«Нехай напише [Бен Воллес] мені, як потрібно дякувати, і я подякую»*, – посміявся тоді зі сцени український президент (<https://espresso.tv>, 05.06.2024); *Зберігаємо максимальну обережність! Стережіться провокацій окупантів, які відбуваються саме зараз!* (<https://glavcom.ua>, 05.08.2022); *У кожній секунді хвилини мовчання продовжується стукіт кожного серця, яке дало можливість битись вашому. Будьмо гідні в збереженні шани і пам'яті* (<https://dzerkalo.media>, 02.10.2024).

Релевантною ознакою виокремленої субкатегорійної моделі є пріоритетність позиції мовця та необов'язковість двох інших ознак – бенефактивності каузальної дії для одного з комунікантів та облігаторності її виконання адресатом мовлення. Варто наголосити, що провести чітку межу між волітивними мовленнєвими актами подеколи складно, оскільки вербалізована в запропонованих висловленнях семантика залежить від багатьох чинників: модальних кваліфікаторів чи модифікаторів різного ступеня директивності, лексичного наповнення компонентів, контекстного оточення, прагматичних характеристик потенційних суб'єктів комунікативної ситуації тощо.

Кваліфікаторами синкретичної прескриптивно-сугестивної зони вважаємо імперативи 1-ої особи множини, форми майбутнього часу з позалітературною просторічною часткою *давай / давайте*, що фокусують увагу на спонуканні до дії, реалізатором якої, крім потенційного адресата, є мовець-агенс. У пібліцистичному дискурсі окресленого в дослідженні хронологійного зрізу висловлення з такими предикативними центрами є своєрідними об'єктивами волі народу, його прагнення до перемоги, справедливого миру й стабільного розвитку:

Тримаймо стрій! Борімося зі злом! Перемагаймо ворога! (<https://24tv.ua>, 14.10.2022); *Тримайтесь, вірмо в ЗСУ і бережімо одне одного. Ми маємо вистояти, маємо відбудувати наші школи й бібліотеки* (<https://24tv.ua>, 18.04.2022); *Давайте РАЗОМ привітаємо наших військовослужбовців зі світлим святом Великодня, подякуємо та підтримаємо їх. Долучитись може кожен – принесіть паску, яку буде передано нашим Героям від Звягельської громади* (<https://novograd.city>, 03.04.2023); *Тож зберігаймо віру. Продовжуймо боротьбу. Робімо великі справи. Разом ми можемо все* (<https://www.rbc.ua>, 22.12.2023); *Єднаймося, аби досягнути такої бажаної перемоги, аби в Україні нарешті запанував мир* (<https://24tv.ua>, 29.06.2024).

Імперативне значення в розгляданих мінідискурсах транспоноване в сугестивну царину, що є засобом імпліцитного маніпулятивного впливу на емоції та почуття реципієнтів, своєрідного декодування одного з найважливіших фрагментів мовної картини світу українців. Залежно від часу публікації еволюціонує і загальна тональність означених конструкцій, їхня інтенційна запрограмованість спочатку на нейтралізацію шокowego стану, акумулювання національно-патріотичних почувань у 2022 році, потім – зниження психоемоційної напруги, виправ-

дану об'єктивними чинниками потребу в героїзації захисників у 2023 році, зрештою, – ідентифікацію ідеологічної спрямованості незавершеної, на жаль, у 2024 році національно-визвольної боротьби, що виснажує не тільки матеріальні, а й духові ресурси держави, випробовуючи на міцність морально-етичні цінності її громадян.

У досліджуваних волонтерських висловленнях, крім наказових форм вербати, репрезентативну зону утворюють перформативи, до іманентних ознак яких належить здатність констатувати дію та одночасно її реалізувати. Стилистичні й дискурсивні особливості аналізованого мережевого контенту детермінують структурний репертуар означеної групи експлікаторів волітвної модальності, який формують дієслова 1 ос. мн. теперішнього часу дійсного способу (*радімо, вимагаємо, благаємо, рекомендуємо, пропонуємо, застерігаємо, закликаємо* тощо), рідше – 1 ос. однини (*раджу, вимагаю, благаю, рекомендую, пропоную, застерігаю, закликаю* тощо), адже для обраного матеріалу дослідження властиве оприявлення «множинного» адресата мовлення, що, на наш погляд, дає змогу, з одного боку, інтенсифікувати маніпулятивний вплив на реципієнта, а з іншого, – висловити колективну волю народу, що бореться за своє існування:

*Ось чому ми **радімо** не поспішати повертатися до власних осель, а також не чіпати невідомих речей та предметів* (<https://www.ukrinform.ua>, 16.04.2022); *«Росія має бути притягнута до відповідальності за свої жасливі й масові злочини проти мирного населення. Ми **вимагаємо** створення міжнародної комісії з розслідування злочинів Росії в Україні», – заявив прем'єр Польщі* (<https://zn.ua/>, 07.04.2022); *«Ми **благаємо** міжнародну спільноту об'єднатись заради повної евакуації мешканців міста Маріуполь», – підсумував Бойченко* (<https://www.pravda.com.ua>, 04.04.2022); *Якщо ви досі не знайомі з цим каналом, то для перегляду **пропонуємо** вам відео про російську пропаганду в дубляжі* (<https://www.ukrinform.ua>, 01.10.2023); *«Звертаємо увагу громадян на небезпеку та **застерігаємо** від спроб незаконного перетину кордону», – зауважили прикордонники* (<https://ria-m.tv/ua>, 06.12.2024); *Я **закликаю** всіх, хто бачить звірства, які коїть Росія щодо України, весь цивілізований світ підтримати це звернення та відмовитись від співпраці з російськими артистами та від використання російських творів композиторів та письменників, які Росія свідомо називає своєю зброєю* (<https://detector.media>, 12.10.2022).

Так звані «Я»-речення на тлі волітвного модусу масмедійного дискурсу знають сутнісних трансформацій: експліцитні перформативи²⁷ у формі першої особи множини стають надійними індикаторами узагальнених закликів / прохань / благань до світового співтовариства об'єднатися в прагненні до справедливого миру проти того, хто є справжнім утіленням зла. Зміна формальних ознак авто-

²⁷ Див.: Н. Баландіна, *Перформативи як індикатори функцій конвенційних висловлень*, «Мовознавство» 2010, № 2/3, с. 194-203.

референтного дієслова в такому разі, на наш погляд, не затемнює, а вияскравлює комунікативно-прагматичну інтенцію висловлення з тією чи тією волюнтативною семантикою. Варто наголосити, що перформативні конструкції здебільшого вербалізують пряму мову українських політичних діячів, офіційних державних інституцій, закордонних партнерів, тому такі моделі ідентифікуємо як зразки публіцистично-політичного дискурсу.

До модальних кваліфікаторів студійованого субкатегорійного поля на лексико-граматичному рівні належать спонукально-оптативні частки [**хай**, **нехай**, **б (би)**, **аби**, **щоб**, **хоч би**, **коли б**, **якби**, **бодай**] як регулярні оформлювачі непрямих директивних актів у мові масмедіа, коректори семантичного простору спонукального висловлення зі зниженим рівнем адресатності. Означені лексико-граматичні одиниці, перевівши в площину директивності вербальні форми теперішнього та майбутнього часу²⁸, переймають на себе функцію ядерних реалізаторів волюнтативної семантики:

*Зберігайте спокій та будьте пильними. **Нехай береже вас Бог!*** (<https://zbruc.eu>, 04.04.2022); ***Щоб** вони, ці орки, до тисячного коліна **вимерли!*** (<https://www.rbc.ua/ukr>, 05.04.2022); *Щодо нас, українців, то необхідно припинити цю «філологічну полеміку між своїми» щодо «ліберальних», «невинних», «добрих» московитів, адже російсько-українська війна на декілька століть попросту знищила навіть гіпотетичну можливість співпраці. **Хай вчать** слова контрибуція і репарації* (<https://zbruc.eu>, 02.04.2022); ***Нехай би** вони, звичайно, й далі **гналися** у свої історично-генетичні фобії* (<https://detector.media>, 28.02.2023); ***Нехай би** ще **додав** «важко повірити, якого результату ви, Володимир Володимирович, досягли», – **потролив** Лукашенка політтехнолог* (<https://24tv.ua>, 19.03.2024); *У сюжеті Михайла Манилюка про захист київського неба раптово з'явилося зняте влітку відео. **Бодай би** хоч титр «архів» для пристойності **повісили*** (<https://detector.media>, 06.03.2023).

Розглядані партикули, транслюючи ідентифікувальну для їхнього значеннєвого поля спонукальну семантику, почасти набувають у відповідному контекстному оточенні вторинних значеннєвих відтінків, виконують роль конститuentів фразеологізованих сполук. Частки **хай**, **нехай** постають здебільшого структурними елементами мейоративно конотованих побажань, тоді як партикулативні одиниці **щоб**, **бодай**, **аби** формують пейоративне тло прокльонів:

***Нехай** Бог оберігає вас! Ви справжні герої, низький уклін Вам!* (<https://tsn.ua>, 29.06.2022); *Бажаю тобі безмежного здоров'я і безмежного щастя! **Нехай** здійсниться найбільша мрія, яка у твоєму серці!* (<https://24tv.ua>, 31.01.2023); ***Щоб** тобі повилазило, фашист руський!* (<https://fakty.com.ua/ua>, 08.06.2023); ***Щоб** тебе тим праником довіку молотило та гладило!* (<https://lb.ua>, 28.10.2022); ***Щоб** тобі пси*

²⁸ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 259.

марша грали! Щоб тебе на воблаки вознесло! Щоб тебе сніг зігрів! (<https://znaj.ua>, 20.06.2023); *Російським пілотам одне побажання: бодай вас наша свята земля поглинула живцем!* (<https://detector.media>, 02.07.2024).

У такому разі волонтеративний модус, употужнений додатковими емоційно-експресивними аксіологічними семами, експлікаційний план яких, крім окреслених партикулятивів, утворюють відповідно конотовані лексеми чи словосполуки різної лексико-граматичної природи (**герої, безмежне щастя, міцне здоров'я; фашист, воблаки, повилазило, молотило, земля поглинула**), транспонує публіцистичний дискурс у зону розмовності й просторічності.

Модальні модифікатори як репрезентанти непрямого спонування в обстежених масмедійних текстах мають нижчий виражальний потенціал. До них уналежнюємо дієслівні грами дійсного та умовного способу, заперечні, питальні, видільні частки, експресеми з неоднаковим ступенем інтенсивності. Наприклад, партикулятивний комплекс **чи не** в невластиво-питальних синтаксемах із вербативом у формі кон'юнктива перебирає на себе функцію регулярного оформлювача реквесивного мовленнєвого акту ввічливого прохання:

Чи не могли б ви докладніше розповісти, як проводиться робота зі встановлення кількості жертв російської окупації та обстрілів російською армією міст у Сумській області та їхня ідентифікація? (<https://www.dw.com/uk>, 07.04.2022); *Чи не варто було б сказати, які саме райони постраждали?* (<https://glavcom.ua>, 19.04.2022); *Це очевидний факт: ми вже не стільки український народ, скільки українська політична нація. Чи не могли б ви окреслити її риси?* (<https://www.ukrinform.ua>, 18.04.2022); *Чи не могли б ви прояснити децю для нас?* (<https://www.holosameryky.com>, 23.02.2023); *Чи не могли б ви розповісти нам трохи більше про вашу допомогу в цій сфері?* (<https://ua.interfax.com.ua>, 12.04.2024).

Закцентуємо, що в публіцистичному дискурсі означена сполука зафіксована переважно в жанрі інтерв'ю і маркує предикати, формально виражені модальним словом на зразок **могли, варто, хотіли** та інфінітивом, що позначає мовленнєву дію: **сказати, розповісти, окреслити, прояснити** тощо. Продуцент, удаючись до такої субкатегорійної моделі, налагоджує «нежорсткий» комунікативний зв'язок із реципієнтом. Суголосні тут із твердженням Флорія Бацевича про те, що

мовні засоби непрямих мовленнєвих актів “відсилають” до сфери немовних знань учасників комунікації (пресупозицій, знань принципів спілкування, ознак успішності комунікації)²⁹.

Опосередковано програмуючи дії контрагента, адресант у сугестивно-реквесивному мовленнєвому акті сподівається, що спрацюють так звані комунікативні

²⁹ Ф. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*, Київ 2004, с. 180

імплікатури: адресат зможе розпізнати наміри продуцента й адекватно на них відреагувати.

Більшим ступенем апелятивності та меншим зарядом увічливості позначені заперечна частка *не* та партикулятивний комплекс **чи не** в поєднанні з дієсловом майбутнього часу. Мовець ніби екстраполює на волюнтативне висловлення епістемійну й аксіологічну інтенцію, підкреслюючи недостатню обґрунтованість своєї гіпотези, прогнозує позитивну альтернативу:

З нетерпінням чекаємо на нього [фільм «Як там Катя?»] в кінотеатрах України. Не підкажете, коли ми зможемо його побачити? (<https://kino.24tv.ua>, 26.08.2022); *Чи не розколе це єдиний внутрішньополітичний фронт? Чи не відверне від України демократичний західний світ?* (<https://wz.lviv.ua>, 06.04.2022).

Почасти такі «**чи не-запитання**» є риторичними, а їхню інтенційну запроектованість на відповідь реципієнта нівелює емоційно-аксіологічний зміст невластиво-питальної конструкції.

Оптативна модальність

Цариною непрямих мовленнєвих актів є оптативна модальність, семантичний простір якої постулює відсутність виконавця каузальної дії та неадресованість висловленого мовцем бажання.

З-поміж мовознавців немає однастайності в поглядах на оптативність як лінгвістичну категорію. Дехто з дослідників розглядає в системі оптативних так звану некатегоричну волюнтативність, репрезентовану розгляданими вище невластиво-спонукальними конструкціями³⁰, оскільки мовець оцінює запрограмовану у висловленні дію як бажану, проте неконтрольовану його зусиллями. Услід за авторами *Теоретичної морфології української мови*, вважаємо, що оптативний сегмент волітвності (бажальний спосіб у кваліфікації Катерини Городенської)

виражає волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує його до співрозмовника чи співрозмовників, щоб вони виконали цю дію чи реалізували потрібний стан. Мовець не спонукає когось виконати бажану для нього дію, а лише повідомляє про неї собі або іншим особам. Саме в цьому полягає основна семантична відмінність бажального способу від наказового. Вона зумовила нейтралізацію в ньому такої іманентної ознаки наказового способу, як апелятивність³¹.

³⁰ Див.: М. Вінтонів, К. Бортун, *Структурно-семантичні типи та функції імперативних висловлень у публіцистичному й офіційно-діловому стилях*, Київ 2020; Л. Умрихіна, *Семантика оптатива та засоби його вираження в сучасній українській мові*, Харків 2007.

³¹ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови*, Київ 2004, с. 262.

Зауважимо також, що експлікаційне поле оптативности не обмежене грамами бажального способу вербати́ва. В опрацьованих масмедійних текстах розглядане субкатегорійне модальне значення (17 % візрі́ців, що є в нашому розпорядженні) репрезентоване:

а) поєднанням транспонованої з умовної функції віддієслівної частки **б** (**би**) з інфінітивною формою дієслова:

*Це одна з хат моєї родини в селі. Дерев'яна, автентична. **Зробити б** тут музей села! (<https://susidy.city>, 23.11.2024); **Зробити б** швидше справу, вигнати цю наволоч з нашої землі – й усе (<https://www.ukrinform.ua>, 18.11.2023); Ще в нас є гарнющий алабай, дуже боїться обстрілів, ховається, **вивезти** його **б** його звідси (<https://lb.ua>, 20.10.2023);*

б) аналітичними особовими формами, структурованими частками **хай**, **нехай** та кон'юнктивом 1 ос. однини чи множини:

*Доведеться нам боротися з бестіями протягом наступних років. Не тільки тими Достоевського, лиш зі значно гіршими, справжніми – фальшивим смиренням і спокусливим конформізмом. **І хай би я помилилась!** (<https://zbruc.eu>, 08.04.2022); **Я не вірю... Це помилка! Хай би я замість нього загинула!** (<https://pereiaslav.city>, 26.08.2022);*

в) сполученням похідного спонукально-оптативного партикулятива (**аби**, **щоб**, **коли б**, **якби**, **хоч би**) з особовими й неособовими дієслівними формами:

*Бачу величезну вирву від вибуху. **Хоч би знайти** когось живого в цих завалах (<https://lb.ua>, 09.04.2022); **Коли б ми навчилися** жити для України так, як уміємо для неї вмирати... (<https://glavcom.ua>, 01.02.2023); **Якби знайти** більш-менш нормальне приміщення, колишній ресторан чи їдальню, з частковим ремонтом та обладнанням, бо це дуже дорого коштує (<https://1news.zp.ua>, 30.01.2024); **Аби я тут могла почувати** і серце моє було спокійне (<https://cheline.com.ua>, 03.11.2022);*

г) повними або почасті еліпсованими конструкціями з невластиво-модальними частками, які вналежнюємо до модифікаційно-супровідного рівня (**тільки б**, **хоча б**):

*Останні дні – мешканці, нарешті, без зайвих слів, готові їхати. **Тільки б** в тишу... (<https://tsn.ua>, 14.06.2022); **Тільки б не занизити рівня! Тільки б дорівняти традиції!** (<https://zbruc.eu>, 18.05.2024); Якщо вже війна і я тут, то краще піду у військо. **Хоча б** щось **зроблю**, аби захистити свій дім (<https://www.liga.net/ua>, 03.02.2024); Тут дуже важко всім... **Хоч би** скоріше це все **закінчилося** (<https://shostkanews.city>, 11.08.2024);*

г) синтаксемами, у яких оптативна семантика оприявлена дієсловами з інваріантним значенням ‘прагнути, мати бажання здійснити, одержати, здобути щонебудь’ (**хотіти, бажати, прагнути, мріяти, воліти** тощо):

Хочу, щоб мене зараз почули правильно: не було ще жодного дня від початку блокади Маріуполя, щоб ми не шукали рішення (<https://www.ukrinform.ua>, 16.04.2022); *Хочу, щоб у нас була люстрація* (<https://gazeta.ua>, 01.02.2024); *Прагнемо миру, безпеки і стабільності на всьому Європейському континенті* (<https://porasnaia.city>, 09.05.2024); *Мріємо про перемогу – нашу, українську – і робимо на своєму рівні все, щоб її наближати* (<https://shostkanews.city>, 11.08.2024).

Оптативність в останньому з вирізнених виражальних типів транспонована в зону дезидеративности, що її більшість дослідників кваліфікує як бажання діяча, інтенції якого, хоча й не адресовані конкретному виконавцеві каузованої дії, проте спрямовані на таку виміряну в українських зовнішньополітичних умовах зміну екстралінгвальної реальности.

Висновки

Рефлексії війни й опору надзвичайно цінні для глибокого лінгвокогнітивного аналізу подій, які нині переживає українське суспільство. Публіцистичний дискурс як сфера побутування живого мовлення чи не найповніше відбиває трансформаційні перетворення в тій чи тій субкатегорійній семантиці. Зміна вербалізаційного контенту, що оприявнює волітивну та оптативну зони мовної модальности, детермінована передусім прагматичними чинниками, зокрема стратегіями нейтралізації шокового стану, піднесення національного духу, героїзації, стимулювання до роздумів, когнітивного зіштовхування, прагненнями консолідувати суспільство тощо. Експлікаційний корпус волонтеративности представлений системою модальних кваліфікаторів (імперативні дієслівні форми, перформативи, лексеми зі значенням імперативности / оптативности, спонукально-оптативні частки) та модифікаторів (транспоновані в імперативну зону дієслівні форми дійсного й умовного способу, заперечні, питальні, вказівні, видільні партикули, експресивно-конотовані лексичні маркери тощо). Кожен з означених експліцитних маркерів залежно від контекстно-ситуативних умов та інтенцій продуцента мовлення на тлі різних мовленнєвих актів (наказу, вимоги, заборони, розпорядження, застереження, попередження, прохання, благання, запрошення, побажання, заклику, прохання, власне-бажання та ін.) перебирає на себе функцію ядерного чи периферійного репрезентанта з відповідним набором іманентних категорійних характеристик.

Отже, волітивний складник суб'єктивної модальности в масмедійному дискурсі 2022-2024 рр. набув ознак лінгвального маніфестанта голосу війни. Розглядааний наратив сьогодні не одноосібний, як у тоталітарному радянському суспільстві часів Другої світової, а збірний, такий, що репрезентує кризь призму

універсуму концептуальної картини світу логічні конструкти мовної картини сучасного українства. Це синергетичний лінгвопортрет народу, який бореться за свою окремішність і самобутність.

References

- Balandina N., *Performatyvny yak indykatory funktsiy konventsiynykh vysloven'*, «Movoznavstvo» 2010, № 2/3.
- Batsevych F., *Osnovy komunikatyvnoyi linhvistyky*, Kyiv 2004.
- Halaur S., Shramko R., Pedchenko S., *Positional emphasis in the modern literary text*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 11, issue 1, [in:] <https://doi.org/10.33543/1101287291>.
- Hryshchenko A., Mats'ko L., Plyushch M. ta in., *Suchasna ukrayins'ka literaturna mova*, za red. A. Hryshchenka, Kyiv 2020.
- Hrytsyuk V., Lysenko O., *Viyina Rosiys'koyi Federatsiyi proty Ukrayiny: voyennyy, mizhnarodno-pravovyy, heopolitychnyy ta ekonomichnyy vymiry*, «Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal» 2023, chyslo 2.
- Ishchenko O., Stepanenko M., *Ukrayins'ka entsyklopedystyka v sotsiokomunikatyvnykh vyklykakh suchasnosti*, Kyiv 2024.
- Kharchenko S., *Semantyko-syntaksychna i komunikatyvna struktura rechen' sponukal'noyi modal'nosti*, Kyiv 2001.
- Kosmeda T., Khaliman O., *Semantics and pragmatics of the feminitives жіночка, жінка in Ukrainian linguistic culture (synchronic-diachronic aspect)*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 1.
- Kostusiak N., Naval'na M., Mezhev O., *Verbal identifiers of the enemy: cultural-linguistic and deaestheticized models*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 4.
- Kostusyak N., *Funktsiyni osoblyvosti hramemy bazhal'noyi modal'nosti*, «Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Movoznavstvo» 2013, t. 21, vyp. 19 (1).
- Kostusyak N., *Funktsiyni oznaky hramemy sponukal'noyi syntaksychnoyi modal'nosti*, «Volyn' filolohichna: tekst i kontekst» 2012, vyp. 14.
- Kuravs'ka N., *Modal'nist' volevyavlennya v khudozhn'omu styli suchasnoyi ukrayins'koyi movy*, Ivano-Frankivs'k 2016.
- Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *Lexical-grammatical means of expression of psycho-emotional states in contemporary Ukrainian media texts of the war period*, „Slavia Orientalis” 2024, t. LXXIII, nr 27.
- Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785>.
- Narushevych-Vasyl'yeva O., *Katehoriya sponukal'nosti u prahmastylistychnomu aspekti*, Odesa 2002.
- Pedchenko S., *Klasyfikatsiyni parametry subkatehoriynykh sub'yektyvno-modal'nykh znachen'*, «Molodyy vchenyy» 2016, № 8 (35), t. 1.
- Pukhonska O., *The war's literary reflection: from the affective to the rational*, „Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 4.
- Shabat-Savka S., *Katehoriya komunikatyvnoyi intentsiyi: typovi vyjavy ta syntaksychna realizatsiya v suchasniy ukrayins'kiy movi*, «Ukrayins'ka mova» 2013, № 1.

- Shabat-Savka S., *Katehoriya komunikatyvnoyi intentsiyi v ukrayins'kiy movi*, Chernivtsi 2016.
- Shapoval I., *Semantyko-prahmatychni parametry optatyva v ukrayins'kiy ta anhliys'kiy movakh*, L'viv 2021.
- Stepanenko M., Pedchenko S., *Semantyka i funktsiyuvannya modal'nykh chastok u suchasniy ukrayins'kiy movi*, Poltava 2019.
- Stepanenko M., *Polityka i viyna: zakonomirnosti ta paradoksy movnoho rozvytku (2022-2023)*, Kharkiv 2024.
- Syuta H., *Linhvofilosofiya opozytsiyi «sviy – chuzhyy» u tekstakh periodu rosiys'ko-ukrayins'koy viyny*, «Ukrayins'ka mova» 2023, № 2 (86).
- Umrykhina L., *Semantyka optatyva ta zasoby yoho vyrazhennya v suchasniy ukrayins'kiy movi*, Kharkiv 2007.
- Vintoniv M., Bortun K., *Strukturno-semantychni typy ta funktsiyi imperatyvnykh vyslovlen' u publitsystychnomu y ofitsiyno-dilovomu stylyakh*, Kyiv 2020.
- Vykhovanets' I., Horodens'ka K., *Teoretychna morfolohiya ukrayins'koy movy*, Kyiv 2004.

ПРО АВТОРІВ

Микола Степаненко – доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів і природокористування України (National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine). **Вибрані публікації:** **книги:** *Найновіші динамічні процеси в українському політичному лексиконі: 2020 рік*, Полтава 2021; *Публіцистично-політичний дискурс 2021: лексико-словотвірні інновації, перифрастичний ресурс*, Харків 2023; *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022-2023)*, Харків 2024. **Статті:** R. Shramko, M. Stepanenko, S. Pedchenko, L. Pryma, N. Komlyk, *Teaching Ukrainian as foreign language (TUKFL) at pedagogical university: innovations and perspectives*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2023, № 13/01, p. 222-227, [in:] <https://doi.org/10.33543/j.1302.222227>; *Офіційна назва «повномасштабне вторгнення» денотата «воєнні дії в Україні 2014-2023»: семантика, аксіологія, кореляція*, «Міжнародний філологічний часопис» 2023, т. 4, № 3, с. 23-36; *Номінативно-аксіологічна парадигма денотата «Воєнні дії в Україні: 2022-2023»*, „Studia Ucrainica Posnaniensia” 2023, vol. XI/1, p. 71-85; *Авторська концепція української термінографічної критики крізь призму історії, теорії, практики*, «Лінгвістичні дослідження» 2024, вип. 61, с. 86-97.

ORCID: 0000-0002-6727-1265

Email: myk_ivan@ukr.net

Світлана Педченко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка (Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University). **Вибрані публікації:** **книги:** М. Степаненко, С. Педченко, *Семантика і функціонування модальних часток в сучасній українській літературній мові*, Полтава 2019. **Статті:** *The subjective modality in modern Ukrainian: the lingual-pragmatic dimension*, «Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації» 2020, т. 31 (70), № 4, с. 98-104; S. Halaur, R. Shramko, S. Pedchenko, *Positional emphasis in the modern literary text*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 11, issue 1, p. 287-291, [in:] <https://doi.org/10.33543/j.1302.222227>

org/10.33543/1101287291; R. Shramko, M. Stepanenko, S. Pedchenko, L. Pryima, N. Komlyk, *Teaching Ukrainian as foreign language (TUKFL) at pedagogical university: innovations and perspectives*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2023, vol. 13, issue 01, p. 222-227, [in:] <https://doi.org/10.33543/j.1302.222227>; R. Zhovtani, M. Lizon, S. Shekhavtsova, I. Lobachova, S. Pedchenko, N. Komlyk, *Intertextuality in the works of émigré writers of the twentieth century*, „SYNESIS” 2024, vol. 16, issue 01, p. 61-80, [in:] <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS>.

ORCID: 0000-0003-3995-6619

Email: svpedchenko@gmail.com; ffgumsvpedchenko@gsuite.pnpu.edu.ua

Руслана Шрамко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської та німецької філології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University). **Вибрані публікації: книги:** Р. Г. Шрамко, М. І. Степаненко, *Ізофункційні парадигми в системі предикатів стану в українській мові*, Полтава 2017. **Статті:** S. Halaur, R. Shramko, S. Pedchenko, *Positional emphasis in the modern literary text*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 11, issue 1, p. 287-291, [in:] <https://doi.org/10.33543/1101287291>; M. Boichenko, T. Kozlova, A. Kulichenko, R. Shramko, Y. Polyezhaev, *Creative activity at higher education institutions: Ukrainian pedagogical overview*, „AMAZONIA INVESTIGA” 2022, vol. 11, issue 59, p. 161-171, [in:] <https://doi.org/10.34069/AI/2022.59.11.15>; Р.Г. Шрамко, Л.Ю. Прийма, *Англізми в сучасному українському масмедійному дискурсі: семантико-функційний аспект*, «Закарпатські філологічні студії» 2023, вип. 28, т. 2, с. 62-72, [in:] <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.2.11>; R. Shramko, M. Stepanenko, S. Pedchenko, L. Pryima, N. Komlyk, *Teaching Ukrainian as foreign language (TUKFL) at pedagogical university: innovations and perspectives*, „AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2023, vol. 13, issue 1, p. 222-227, [in:] <https://doi.org/10.33543/j.1302.222227>.

ORCID: 0000-0002-9258-9128

Email: shramenlatk02006@gmail.com; iflanfshramenlatk02006@gsuite.pnpu.edu.ua

Katarzyna Kondziola-Pich
Szczecin, Uniwersytet Szczeciński

ROSYJSKI KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY WOBEC ZBROJNEJ AGRESJI NA UKRAINĘ. NARRACJA WOJENNA W KAZANIACH PATRIARCHY CYRYLA I

The Russian Orthodox Church in the Face of the Military Aggression Against Ukraine – the Martial Narrative in Patriarch Kirill I's Sermons

ABSTRACT: The aim of the article is to examine the sermons of the patriarch of the Russian Orthodox Church, Kirill I, in order to find elements that might be regarded as examples of war propaganda. The analysis was based on sermons Kirill I gave during the first two years of the Russian-Ukrainian war (2022-2024). As a result of the examination some mission statements in the patriarch's utterances were discovered, among which the idea of the ethnical identity of East Slavic nations and the necessity to unify them may be treated as one of the most crucial. The main purpose of Kirill I's statements is to trigger emotions in his listeners and make them change their attitude to the war and to Ukraine and Ukrainians according to the expectations of the Russian authorities. The vocabulary and the persuasive strategies Kirill has employed in his sermons allow us to qualify his statements as a part of Russian war propaganda.

KEYWORDS: war in Ukraine, war propaganda, Russian Orthodox Church, Patriarch Kirill I of Moscow, sermon

Wstęp

Lew Tołstoj, rosyjski klasyk światowej literatury w XIX wieku tak pisał o rosyjskim prawosławiu:

Wyznawanie prawosławia i ortodoksyjne spełnianie jego obrzędów na ogół spotyka się raczej wśród ludzi niemoralnych, okrutnych, wysoko postawionych, dopuszczających się przemocy lub zaspokajania żądz – bogactwa, dumy, lubieżności. Bez wyjątku wszyscy ludzie władzy [...] szczerze lub nieszczerze wyznawali i wyznają prawosławie. Zatem w życiu prawosławna wiara jako przewodniczka ku moralnemu doskonaleniu się nie ma żadnego znaczenia. Jest tylko oznaką zewnętrzną¹.

¹ L. Tołstoj, *Spowiedź*, przeł. B. Baran, A. Kunicka, Warszawa 2023, s. 37.

Słowa te nie są krytyką prawosławia, lecz ludzi, którzy je wykorzystują do własnych celów. Historia Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego pokazuje, że zawsze służył on imperialnym celom politycznym, niezależnie do tego, czy chodziło o carów, czy o Putina². I choć Rosjanie nie są narodem szczególnie religijnym, a do cerkwi regularnie chodzi zaledwie kilka procent społeczeństwa, to aż ok. 80% deklaruje wyznanie prawosławne. Dlatego ta przynależność religijna ma przede wszystkim wymiar kulturowy i etniczny³. Oficjalne przekazy Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego mają ogromne znaczenie dla państwowej propagandy, która opiera się na kilku filarach, m. in. na idei Świętej Rusi, traktowanej jako wyraz kulturowej, etnicznej i prawosławnej jedności narodów wschodniosłowiańskich⁴. Z tej koncepcji wynikają pozostałe elementy, które leżą u podstaw współczesnej propagandy w Rosji. Po pierwsze, jest to zniekształcenie obrazu tożsamości narodowej, w którym Ukraińcy i Rosjanie są jednym narodem. Po drugie – przekonanie o konieczności uwolnienia bratnich Ukraińców spod nazistowskiego jarzma Europy Zachodniej⁵. Po trzecie – postrzeganie „kolektywnego Zachodu” jako wroga Rosji i siedliska moralnego zepsucia oraz kreowanie go na geopolitycznego następcę III Rzeszy⁶. I po czwarte – odniesienia do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej (tak w Rosji nazywa się wojnę sowiecko-niemiecką w latach 1941-1945) jako przykładu światowej misji Rosji i jej roli w obronie Europy przed faszystami⁷.

Wszystkie wymienione wyżej elementy współczesnej propagandy rosyjskiej odnajdujemy w oficjalnych wystąpieniach Patriarchy moskiewskiego Cyryla I, zwierzchnika Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Wypowiedzi duchownego dotyczące rosyjskiej agresji na Ukrainę są od początku wojny przedmiotem refleksji publicystów oraz ekspertów zajmujących się monitorowaniem sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej w Rosji⁸. W ostatnim czasie ukazał się też tekst naukowy, poświęcony tłumaczeniom wypowiedzi Cyryla I, publikowanym w zachodnioeuropejskich i polskich

² S. Woźniak, A. Czeluskin, *Rosyjska Cerkiew Prawosławna a imperialna polityka Kremla*, „Przegląd Geopolityczny” 2023, nr 43, s. 31; A. Jawor, *Rosyjska cerkiew zawsze w służbie imperium*, [w:] <https://infosecurity24.pl/za-granica/rosyjska-cerkiew-zawsze-w-sluzbie-imperium> (13.11.2024).

³ G. Dutkiewicz, K. Szydywar-Grabowska, *Religia w polityce Rosji w latach 1991-2020. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Religioznawczy” 2023, nr 1 (287), s. 193-196; K. Chawryło, *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, Warszawa 2015, s. 5, 10; M. Pieczyński, *Nie ma innej Rosji*, Warszawa 2024, s. 289.

⁴ P. Kościński, *Przyszłość propagandy w razie zmiany w najwyższych władzach Federacji Rosyjskiej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2020, nr 2 (63), s. 45.

⁵ N. Hado, *Rosyjska propaganda religijna podczas wojny w Ukrainie: historia powstania i mechanizmy oddziaływania*, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 17, s. 44.

⁶ M. Labuda, *Współczesna propaganda rosyjska a wojna w Ukrainie*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2023, nr 1 (37), s. 86.

⁷ M. Pieczyński, *Stalin wiecznie żywy. Obraz czerwonego cara we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim*, Warszawa 2023, s. 46-48.

⁸ M.in. K. Chawryło, *Święta wojna. Rosyjska Cerkiew sakralizuje wojnę z Zachodem*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2024-04-12/swieta-wojna-rosyjska-cerkiew-sakralizuje-wojne-z-zachodem#_ftn1 (12.04.2024); N. Dubtsova, *The role of*

mediach⁹. Zauważa się jednak brak tekstów naukowych, badających język oryginalnych wypowiedzi patriarchy moskiewskiego. Temu problemowi został poświęcony niniejszy artykuł, którego celem jest analiza kazań Cyryla I pod kątem występujących w nich środków językowych oraz wyłonienie i opisanie słów-haseł, wokół których duchowny buduje propagandowe przekazy dotyczące wojny w Ukrainie. Przeanalizowano w sumie 181 kazań¹⁰ publikowanych na oficjalnej stronie internetowej Patriarchatu Moskiewskiego, które patriarcha wygłosił w ciągu dwóch pierwszych lat wojny, tj. po 24 lutego 2022 r. do końca lutego 2024 r.¹¹

Większość wystąpień Cyryla I ma charakter propagandowy. Zgodnie z powszechnie przyjętą interpretacją, propaganda to:

ogół mniej lub bardziej systematycznych i planowanych działań podejmowanych przez polityczne, społeczne, gospodarcze itd. organizacje i grupy, w tym: władze państwowe, partie polityczne, sekty religijne, władze wojskowe itp. – w celu kształtowania opinii, nastawień oraz działań określonej grupy lub grup, ludzi: obywateli państwa, polityków, grup zawodowych, lokalnych społeczności, żołnierzy wrogich armii, rządów innych państw itp.¹²

Badania nad propagandą dowodzą, że objaśnienia świata wywodzące się z chrześcijaństwa niezwykle często wspierają polityczne cele władzy¹³, a otwarcie antychrześcijańskie ideologie niejednokrotnie posługują się autorytetem Kościoła. Mussolini wykorzystywał Kościół do legitymizacji swojej władzy, a hitlerowski faszyzm, bazując na chrześcijańskich poglądach, ogłosił Hitlera „nowym Chrystusem”¹⁴. We współczesnej Rosji również istnieją organizacje o charakterze religijnym, w których aktualnego prezydenta wynosi się do rangi świętego¹⁵. I choć Cerkiew odcina się od wszelkich

the Orthodox Church in advancing Putin's war messaging, [in:] https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-02/RISJ%20Fellows%20Paper_Natalia_Trinity2023_Final.pdf (30.01.2025).

⁹ P.A. Owsiański, *Wypowiedzi Cyryla I w zachodnioeuropejskich i polskich massmediach, czyli Kościół Prawosławny w służbie propagandy wojennej w obliczu agresji Rosji na Ukrainę (2022)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2024, t. 15, nr 2, s. 199-212.

¹⁰ Zebrany materiał okazał się zbyt obszerny, aby podjąć próbę przeanalizowania go w jednym artykule, dlatego posłużył autorce do napisania jeszcze dwóch oddzielnych tekstów. W pierwszym z nich została podjęta próba przeprowadzenia pragmatyngwistycznej analizy wypowiedzi Cyryla I oraz opisanie stosowanych przez niego strategii i technik perswazyjnych. W drugim poruszono temat wykorzystywania przez patriarchę aktu mowy modlitwy w celach propagandowych. W momencie pisania tych słów oba teksty przechodzą wstępną weryfikację zespołów redakcyjnych czasopism, do których zostały złożone.

¹¹ Kazania Patriarchy moskiewskiego i całej Rusi są dostępne pod adresem: <http://www.patriarchia.ru/patriarh/sermons>.

¹² K. Szymanek, *Sztuka argumentacji, Słownik terminologiczny*, Warszawa 2004, s. 250.

¹³ B.A. Patrick, *10 przykazań propagandy*, przeł. J. Sugiero, Gliwice 2015, s. 71.

¹⁴ A. Zwoliński, *Wojna – wybrane zagadnienia*, Kraków 2003, s. 171-172.

¹⁵ A. Reglińska-Jamioł, *O związkach tańca z propagandą – przypadek Siergieja Połunina*, [w:] *Zjawiska propagandy i manipulacji w prasie, telewizji, radiu i Internecie*, red. P. Czarnek-Wnuk, Z. Nacewska, t. II, Łódź 2003, s. 99.

niekanonicznych odłamów prawosławia, to Cyryl I w swoich wystąpieniach niejednokrotnie mówił, że Putin jest wzorem osoby wierzącej i jako przywódca narodu wypełnia Bożą wolę.

Wzywanie i podżeganie do wojny jest formalnie zabronione i z całą pewnością nie może być stosowane przez hierarchę kościelnego. Dlatego też uzasadnienie społeczeństwu wojennych celów państwa wymaga przemyślenia odpowiednich strategii¹⁶. Patriarcha moskiewski stosuje metodę tworzenia i rozbudowywania propagandowych treści wokół ograniczonego zbioru słów-haseł. W wygłaszanych przez niego kazaniach można wyróżnić przeplatające się dwa odmienne typy tekstów: teksty-katarynki i teksty argumentacyjne¹⁷. Pierwszy typ polega na oddziaływaniu na odbiorcę bez wyraźnej argumentacji, ale poprzez hasłowanie / etykietowanie w celu wywołania emocji. Stosując drugi typ tekstów nadawca próbuje narzucić odbiorcy własną postawę i uzasadnić jej słuszność poprzez emocjonalną argumentację opartą na wartościowaniu i ocenianiu.

1. Teksty-katarynki

Ten rodzaj tekstów wiąże się z techniką etykietowania i wielokrotnego powtarzania haseł, które nie wynikają z żadnej argumentacji, a jedynie odnoszą się do emocji. W wystąpieniach Cyryla I często mamy do czynienia z pozytywnym etykietowaniem, które odwołuje się do takich wartości jak jedność, pokój czy prawda. Można przypuszczać, że celem nadawcy jest to, aby pod wpływem emocjonalnych kazań bazujących na wyznawanym systemie aksjologicznym odbiorca sam doszedł do założonych przez mówcę konkluzji i przyjął je jako swoje. Obrazują to liczne wypowiedzi, w których Cyryl opisuje Ukraińców jako braci i siostry, a naród ukraiński jako bratni, np.

(1) Ведь все это – люди и народы Святой Руси, всё это наши **братья и сестры**.

(2) Другими словами, сегодня в конфликт вступили два **братских народа** – а по сути один, **русский народ**¹⁸.

Przy pomocy słów-haseł **братья и сестры** oraz **братский народ** Cyryl I wyraża przekonanie o istnieniu ukraińsko-rosyjskiej jedności etnicznej. Należy zwrócić uwagę na wyrażenie *русский народ*, które zostało użyte w celu wskazania na wspólną tożsamość narodową Rosjan i Ukraińców. Przekonanie o jej istnieniu opiera się na kilku ideach, m.in. na radzieckiej tożsamości, wspólnocie językowej i trójjedynym narodzie ruskim¹⁹. Radziecka tożsamość powstała w wyniku długiego okresu rusyfikacji

¹⁶ Ł. Olejnik, *Propaganda. Od dezinformacji i wpływu do operacji i wojny informacyjnej*, Warszawa 2024, s. 267.

¹⁷ Podział ten został zaproponowany przez A. Awdiejewa, por. G. Habrajska, *Perswazja i manipulacja w komunikacji. Wybrane zagadnienia*, Łódź 2020, s. 73.

¹⁸ Wyróżnienia w cytowanych przykładach pochodzą od Autorki artykułu (K.K.-P.).

¹⁹ A. Стародубцева, *Этнокультурная идентичность русских Украины: языковой вопрос*, „Studia Rusycystyczne” 2021, nr 29, s. 108.

w Związku Radzieckim i dotyczy rozmycia tożsamości narodowej, czyli trudności w samostanowieniu narodów wchodzących w skład ZSRR²⁰. Wspólnota językowa dotyczy powszechności używania języka rosyjskiego nie tylko wśród mieszkańców Rosji, ale także w krajach byłego ZSRR²¹. Natomiast koncepcja trójjedynego narodu polega na traktowaniu Ukraińców i Białorusinów jako dwóch gałęzi wspólnego z Rosjanami narodu ruskiego, określanego mianem **русский народ**. Używając tego określenia Cyryl I podkreśla istnienie wspólnoty. Nie stosuje tu żadnej argumentacji, dlatego można przypuszczać, że jego głównym celem jest wywołanie emocji opartych na poczuciu zagrożenia dla istnienia jedności Rosjan i Ukraińców. Podobnie działa opisywanie narodu rosyjskiego jako kochającego pokój i mówienie o Rosji jako kraju, który ten pokój utrzymuje. W takich wypowiedziach słowem-hasłem jest **мир**, np.

(3) **Да поможет нам Господь**, [...] нашему народу и нашей стране, которая сегодня является великой силой, несомненно удерживающей **мир**.

Stosując taki zabieg nadawca prawdopodobnie ma na celu doprowadzenie odbiorcy do konkluzji, że tocząca się w Ukrainie wojna nie została wszczęta przez Rosję, a jedynym celem jej pojednawczo nastawionej władzy jest ustanowienie pokoju. Technika stosowania słów-hasła przejawia się również w wielokrotnym wzywaniu wiernych do modlitwy o pokój poprzez bezpośrednie odniesienia do Boga, np. z użyciem formy **да поможет нам Господь** (jak w poprzednim przykładzie) lub z zastosowaniem form **мы должны молиться** i **мы будем молиться**:

(4) Одновременно **мы должны молиться** о том, чтобы как можно быстрее наступил **мир**, чтобы перестала литься кровь наших братьев и сестер, чтобы Господь приклонил милость Свою к многострадальной Донбасской земле [...]

(5) И **будем молиться**, чтобы все те, кто сегодня воюет, кто проливает кровь, кто страдает, также вошли в эту радость Воскресения в **мире** и спокойствии.

(6) **Мы должны молиться** за восстановление **мира**.

Paradoksalnie przypięcie Rosji etykiety kraju szczególnie miłującego pokój jest podstawą do budowania w społeczeństwie przekonania o konieczności realizacji wojennych celów. Obrazuje to następujący fragment:

²⁰ Ibidem, s. 107-108.

²¹ Należy zauważyć, że po 2014 r. w Ukrainie rozpoczął się proces eliminacji języka rosyjskiego z przestrzeni medialnej i publicznej. W jego wyniku mieszkańcy wschodnich i południowych obwodów, którzy przed wojną w większości posługiwali się językiem rosyjskim, zaczęli deklarować przejście na język ukraiński. Według socjologicznych badań grupy Rating zauważalny jest wyraźny wzrost liczby osób, które język ukraiński uważają za swój ojczysty: z 57% w 2012 r. do 76% w 2022. (M. Drabczuk, *Przyspieszona ukrainizacja językowa*, „Komentarze IES”, nr 676 (188/2022), [w:] <https://ies.lublin.pl/komentarze/przyspieszona-ukrainizacja-jezykowa/2022> (09.07.2025)).

(7) [...] **мы** миролюбивая страна и очень миролюбивый, многострадальный народ, который пострадал от войн **так, как мало кто из европейских народов**. У нас нет никакого стремления к войне или к тому, чтобы делать нечто, что могло бы причинить вред другим. Но **мы** уж так воспитаны всей нашей историей, что любим свое Отечество и **будем готовы** защищать его **так, как только русские могут** защищать свою страну.

W przytoczonym tekście można wyróżnić kilka technik perswazyjnych. Po pierwsze, jest to sformułowanie konstatacji o nieszkodzeniu innym i niedążeniu Rosji do wojny. Przekazanie informacji w formie niepodlegającego wątpliwości stwierdzenia może narzucać słuchaczowi konkretny i zamierzony przez nadawcę tok myślenia. Kolejną techniką jest budowanie w odbiorcy przekonania o wyjątkowości i wyróżniającej się na tle innych narodów determinacji w działaniach Rosjan. Kaznodzieja osiąga to dzięki użyciu sformułowań **так, как мало кто из европейских народов** oraz **так, как только русские могут**, które wzbudzają poczucie niezwykłości. Natomiast sposobem na wzbudzenie poczucia jedności między nadawcą a słuchaczami jest użycie pierwszej osoby liczby mnogiej w formie **будем готовы** oraz zaimka *мы*, charakteryzującego się inkluzywnością. W przytoczonej wypowiedzi zaimek ten oznacza całość złożoną z **я + вы**²², co służy budowaniu poczucia wspólnoty. Ten zabieg niezwykle często występuje w tekstach propagandowych. Wymienione tu techniki, zastosowane na tle etykietowania Rosjan jako pokojowego narodu, mają za zadanie wpłynąć na emocje odbiorców i wzbudzić w nich poczucie, że pokój jest zagrożony i należy o niego walczyć. Można przypuszczać, że tym samym Cyryl I pragnie przekonać odbiorców o słuszności polityki władz rosyjskich względem Ukrainy, buduje poparcie dla tej polityki i – jeśli zajdzie taka potrzeba – chce obudzić w słuchaczach chęć udzielenia indywidualnego wsparcia.

Kolejnym przykładem użycia słowa-hasła w celu wywołania i utrwalenia u odbiorców zamierzonych przez nadawcę przekonań jest odwoływanie się do pojęcia prawdy, w imię której Rosja prowadzi działania w Ukrainie:

(8) Кто-то должен отстаивать **Божью правду** о том, что мы – действительно один народ.

(9) Знаю, как сейчас закричат там, на Украине, противники этого народа: „Опять Патриарх говорит о том, что мы единый народ”. А Патриарх иначе и говорить не может, потому что это есть **историческая и Божья правда**.

(10) И верим, что Господь [...] укрепит наших братьев и сестер в **истине**, оградит их от расколов и разделений, сохранит их в вере православной, а через них дарует спасение и всему украинскому народу.

W przykładzie (8) twierdzenie o nierozzerwalnej jedności Rosji i Ukrainy zostało określone jako **Божья правда**. Jest to nadanie tej tezie sakralnego znaczenia, od-

²² Э. Бенвенист, *Общая лингвистика*, Москва 1974, с. 267.

zwierciadlającego chrześcijański pogląd (a w tym wypadku chrześcijańską prawdę), że Bóg jest najwyższym autorytetem, a **Божья правда** to nic innego, jak Słowo Boże, wyrażające Jego wolę²³. Boża prawda oznacza sprawiedliwy porządek świata, ustanowiony zgodnie z kanonami boskimi, a nie z zachowaniem dokładności odzwierciedlenia rzeczywistości²⁴. Wydaje się, że Cyryl I nie przez przypadek używa tego sformułowania w swoich kazaniach, a jego wypowiedzi sugerują, że narodowa jedność Rosjan i Ukraińców pochodzi od Stwórcy i dlatego nikt nie ma prawa jej naruszać. W ten sposób łatwo też przedstawić rosyjskie działania wojenne w Ukrainie jako słuszną walkę w obronie porządku ustanowionego przez Boga. W przykładzie (9) patriarcha do sformułowania **Божья правда** dodaje jeszcze przymiotnik **историческая**. Zgodnie z danymi słownikowymi **исторический** to taki, który istnieje naprawdę, nie został wymyślony²⁵, więc głoszona przez Cyryla I prawda o ukraińsko-rosyjskiej jedności jest obiektywna i niepodważalna. Zastosowanie przymiotnika *историческая* należy też odnieść do głębszego kontekstu historyczno-kulturowego, na który często wskazuje sam nadawca. Mowa o szczególnej przestrzeni cywilizacyjnej, w skład której wchodzi przede wszystkim członkowie tzw. trójkąta słowiańskiego, czyli Rosjanie, Ukraińcy i Białorusini²⁶. Są oni wschodniosłowiańskimi spadkobiercami historycznej Rusi, a o ich zjednoczeniu zadecydował fakt przyjęcia chrztu w 988 r. Od tego czasu posiadają wspólną tożsamość religijno-kulturową, która jest ponad wszelkimi granicami²⁷. W przykładzie (10) Cyryl I wzmacnia siłę przekazu na temat głoszonej prawdy i używa słowa **истина**. Oznacza ono to, co nie mija, jest wieczne, niezmiennie, niepodważalne i zawsze pozostaje takie samo²⁸. **Истина** wiąże się z wiedzą, która nie jest dostępna dla wszystkich ludzi, ale której wszyscy powinni szukać i do której każdy powinien dążyć, co potwierdzają funkcjonujące w języku rosyjskim związki wyrazowe, jak np. **поиск истины, приближаться к истине, путь к истине**²⁹. Atrybutami tak określonej prawdy jest też jej absolutność i boskość, co poświadczają użycia omawianego słowa w wyrażeniach: **святая истина, вечная истина, божеская истина**³⁰. Można

²³ Е. Е. Смирнова, *Концепт „правда” в русском языковом сознании (на материале фольклорных текстов, толковых и фразеологических словарей современного русского языка)*, «Филология. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского» 2010, № 5 (1), с. 358.

²⁴ Н. Печерская, *Справедливость: между правдой и истиной. (История формирования концепта в русской культуре)*, [в:] „Правда”: Дискурсы справедливости в русской интеллектуальной истории, ред. Н. С. Плотников, Москва 2011, с. 23.

²⁵ С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва 2002.

²⁶ С. М. Алейникова, *Русский мир: белорусский взгляд*, РИВШ, Минск 2017, s. 6.

²⁷ В. В. Петухов, Р. Э. Бараш, *Русские и „Русский мир”: исторический контекст и современное прочтение*, «Полис. Политические исследования» 2014, № 6, с. 84.

²⁸ М. В. Черников, *Концепты „правда” и „истина” в русской культурной традиции*, «Общественные науки и современность» 1999, № 2, с. 167.

²⁹ А. Вежицкая, *Русские культурные скрипты и их отражение в языке*, „Русский язык в научном освещении” 2002, nr 2 (4), с. 15-16.

³⁰ К. А. Брекнер, *Об употреблении слов „правда” (правда-справедливость) и „истина” (теоретическая правда) в русской интеллектуальной истории XIX столетия. На примере Н. К. Михай-*

przypuszczać, że w przypadku kazań patriarchy jest to odwołanie się do absolutu po to, aby uzasadnić własne interpretacje. Człowiek nie jest w stanie długo przeciwstawiać się Bogu, naturalnemu porządkowi czy historii. Dlatego też Cyryl I w celu uzasadnienia propagandowej wizji rzeczywistości bardzo często stosuje hasła **Божья правда, историческа правда і истина**. Takie wielokrotne powtórzenia są narzędziem tzw. perswazji utrwalającej³¹, która wzmacnia przekonania podprogowo narzucane odbiorcy. Polega ona na nagminnym stosowaniu słów-haseł w różnych kontekstach. Prawdopodobnie mają one ukształtować, a następnie utrwalić postawy członków społeczeństwa rosyjskiego względem prowadzonej w Ukrainie wojny.

1.1. Eufemizacja jako narzędzie perswazji utrwalającej

Należy zauważyć, że w kontekście rosyjskiej inwazji na Ukrainę kaznodzieja nie używa słowa **война**, ale stosuje różnorodne eufemizmy. Jest to podyktowane przyczynami formalno-prawnymi, ponieważ nazywanie inwazji zbrojnej wojną zostało w Rosji zakazane, a w tej sprawie przyjęto szereg ustaw. Spowodowało to tabuizację wywołanej przez Rosję wojny w Ukrainie, a w praktyce spowodowało się do zabronienia stosowania w odniesieniu do niej słowa **война**. Władze na Kremlu, przedstawiciele rosyjskiego rządu i państwowe media od początku konfliktu używały określenia, które, choć odnosi się do wojska, to nie ma wojennych konotacji, tj. **специальная военная операция (СВО)**. W oficjalnych przekazach można spotkać się też z innymi synonimicznymi wyrażeniami, np. **боевые действия на Украине**³². Cyryl I natomiast, zamiast używać słowa **война**, bardzo często mówi o konflikcie, np.:

(11) Сейчас мы проходим через **конфликт** между Россией и Украиной. [...] Но враг рода человеческого – через конкретных людей, через конкретные объединения людей – вбрасывает в отношения между нашими народами ложь, и на основе этой лжи развивается **конфликт**. И мы знаем, что это не просто ссора между соседями, а это **конфликт**, в который вовлекаются государства, то есть институты, которые имеют законное право употреблять силу, принуждая к повиновению своих граждан, если те нарушают законы, или принуждая другие страны, если видят в них угрозу, к тому, чтобы этой угрозы не было.

Powyższy przykład pokazuje, że tabu w planie wyrażania nie oznacza obowiązku przestrzegania tabu w planie treści³³. Patriarcha porusza tu temat konfliktu między

ловского и П. И. Пестеля, [в:] „Правда”: Дискурсы справедливости в русской интеллектуальной истории, ред. Н. С. Плотников, Москва 2011, с. 83-84.

³¹ G. Habrajska, *Perswazja i manipulacja...*, s. 73.

³² J. Miturska-Bojanowska, *Język wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę. Na materiale języka polskiego i rosyjskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2023, nr 23, s. 204.

³³ M. Rogalska, „O czym nie można mówić, o tym trzeba milczeć”? – obszary językowo tabuizowane w tekstach prasowych z okresu żałoby narodowej po śmierci Józefa Piłsudskiego, „Adeptus. Pismo Humanistów” 2014, nr 3, s. 51.

Rosją a Ukrainą i podkreśla jego międzypaństwowy charakter. Mówi też o możliwości użycia siły. Stosuje natomiast technikę neutralizującą, polegającą na zastąpieniu tabuizowanego słowa **война** słowem **конфликт**, które nie posiada bezpośrednich asocjacji militarnych.

Podobny przykład eufemizacji dostrzegamy w kolejnym przykładzie, w którym Cyryl I, zamiast o wojnie, mówi o tym, **что происходит в России и вокруг России**:

(12) И мы все, люди православные, вне зависимости от того, как кто понимает особенности политической ситуации и того, **что происходит в России и вокруг России**, должны быть так же преданы Господу [...].

Cyryl nazywa wojnę także **ухудшением политической ситуации**, zawężając opis do Donbasu:

(13) Но мы знаем, что нынешняя весна омрачена тяжкими событиями, связанными с **ухудшением политической ситуации** на Донбассе [...].

Używa też nieco bardziej kategorycznego określenia **военные столкновения**, a w kilku przypadkach wspomina o rozpoczęciu **практически военных действий**. Zastosowanie leksemu **практически** sugeruje jednak, że wciąż nie mamy do czynienia z prawdziwymi działaniami wojennymi, ale jedynie z czymś, co w pewnym stopniu jest bliskie takim działaniom:

(14) Конечно, когда я говорю все это, я не перестаю чувствовать тревогу за всех людей, которые живут в тех местах, где сегодня происходят **военные столкновения**.

(15) Более всего я хотел бы еще раз поблагодарить власти и воинство наше, которое сегодня в условиях **практически военных действий** несет свою службу, защищая наше Отечество.

Omówioną powyżej eufemizację należy zaliczyć do przejawów perswazji utrwalającej. Nie polega tu ona na wielokrotnym powtarzaniu słów-haseł, ale na uporczywym unikaniu słowa **война** i ciągłym zastępowaniu go bardziej oględnymi wyrażeniami. Służy to przedstawieniu wydarzeń w taki sposób, aby działania władz rosyjskich nie wzbudzały wśród Rosjan dezaprobaty oraz utrwaleniu wśród odbiorców wykreowanego obrazu rzeczywistości, w którym Rosja nie dokonała inwazji na Ukrainę³⁴.

³⁴ Ż. Ślădkiewicz, *Rola eufemizmów w kreowaniu obrazu rzeczywistości wojennej: pragmatyngwistyczna analiza rosyjskiego dyskursu medialnego na temat wojny w Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2024, nr 15 (2), s. 243-244.

1.2. Leksyka wojenna jako narzędzie perswazji utrwalającej

Z jednej strony Cyryl I unika słowa *война*, a z drugiej szerzy wojenną narrację poprzez stosowanie leksyki wojennej, co należy uznać za narzędzie perswazji utrwalającej, wzmacniającej przekonania odbiorców na temat konieczności prowadzenia walk. Nadawca wielokrotnie używa rzeczownika **враг** i przymiotnika **враждебный**, które pojawiają się w różnych kontekstach: 1) podczas klasyfikacji i charakteryzowania przeciwnika, np. *страшный враг, враг внешний, враг рода человеческого, враг народа*³⁵; czasem w liczbie mnogiej – dla podkreślenia jedności Rosjan i Ukraińców, którzy mają wspólnych wrogów: *враги и русского, и украинского народов, враги и России, и Украины*; 2) przy wskazywaniu na przeciwstawne postawy i orzekaniu o wrogości, np. *все эти люди – враги, никакие вы не братья, а вы враги, враждебные внешние силы*; 3) dla propagowania zwycięskiej postawy, np. *полная победа и полное сокрушение врага, не сдались врагу, остановить врага*; 4) podczas modlitwy, np. *от всяких врагов и супостатов, от всяких врагов внешних и внутренних*.

Liczne są też wypowiedzi z przymiotnikiem *героический*. Cyryl I używa go, kiedy charakteryzuje walkę z wrogiem, np. *героическое противостояние* oraz kiedy mówi o wartościach wpisanych w kulturę i historię Rosjan, np. *героическая традиция нашего единого народа, годы минувшие – героические, легендарные, эпические*.

W wypowiedziach o bohaterstwie znajdujemy też fragmenty z leksemami **защита**, **защитник**, **защищать / защитить**, używanymi podczas podkreślania roli i konieczności prowadzenia obrony poprzez 1) wymienianie wartości, które tej obrony wymagają, np. *защита нашего Отечества, защищать Родину, защитить свой народ и свою страну, в защите своей веры*; 2) opisywanie przeciwnika, np. *защита от всяких внешних, даже, может быть, самых опасных и страшных угроз*.

W wielu kazaniach patriarcha nazywa obrońców wprost – **армия**, **флот**, **Вооруженные силы**. Wtedy 1) zwraca się do nich, np. *ко всей нашей армии, к флоту, ко всем защитникам Отечества*; 2) modli się za nich bądź zachęca do modlitwy, np. *да хранит Господь Отечество наше, Вооруженные силы, нуждаются в наших молитвах и в помощи наша армия, флот, все наши Вооруженные силы*.

Cyryl I nawołuje do ofiary, np. *чтобы и весь народ наш был способен жертвовать*, nawet, jeśli jest to ofiara życia: *мы любим свою Родину и готовы жизнь за нее отдать*. Naucza też, że do walki powinni być gotowi nie tylko żołnierze, lecz cały naród, np.

³⁵ Wyrażenie **враг народа** w czasach totalitaryzmu sowieckiego zaczęło pełnić w języku rosyjskim funkcję ideologemu, czyli jednostki językowej organizującej świadomość na płaszczyźnie ideologicznej, odsyłającej uczestników komunikacji do sfery tego, co właściwe – poprawnego myślenia i nienagannego zachowania – i ostrzegającej przed tym, co niedozwolone (Г. Ч. Гусейнов, *Советские идеологи в русском дискурсе 1990-х.*, Москва 2004, с. 14). Jak pokazują badania, ideologem **враг народа** był jedną z najskuteczniejszych sowieckich technik propagandowych, która służyła budzeniu masowej podejrzliwości w społeczeństwie i sprzyjała powstawaniu atmosfery strachu (О. Е. Чернова, *Идеологема „враг” в советских и современных политически ориентированных текстах*, «Научный диалог: Филология» 2013, № 5/17, с. 154). Wyrażenie znane jest także współcześnie i można przypuszczać, że patriarcha Cyryl celowo używa go w swoich kazaniach, nawiązując do jego ideologicznego wydźwięku.

(16) [...] я имею в виду, в первую очередь, Вооруженные силы – но не только. **Весь наш народ** сегодня должен **проснуться**, встрепетаться, понять, что наступило время особенное, от которого может зависеть историческая судьба нашего народа.

W powyższym fragmencie użyto metafory przebudzenia ze snu. Patriarcha moskiewski naucza, jak zachować czujność, aby nie przeoczyć ważnego momentu, od którego może zależeć przyszłość. W tym celu przywołuje znaną z czasów socjalistycznej propagandy **бдительность**³⁶, np.

(17) Мы должны быть очень **бдительными** ко всему тому, что сейчас говорится в связи со скорбным конфликтом, возникшем на Донбасской земле.

Przestrzega też przed utraceniem czujności duchowej, np.

(18) Мы ни в коем случае не должны терять духовную **бдительность**.

Kolejnym przykładem stosowania leksyki wojennej jest odnoszenie się do walki. Cyryl I używa w tym celu dwóch czasowników: *воевать* i *бороться* (a także rzeczownika *борьба*). Częstotliwość użycia pierwszego z nich jest znacznie mniejsza – w całym zebranych materiale wystąpiły jedynie trzy użycia. Prawdopodobnie wiąże się to z faktem, że znaczenie słowa *воевать* odnosi się do prowadzenia wojny, a ta w propagandzie rosyjskiej podlega tabuizacji. Patriarcha używa tego leksemu w celu zaprzeczenia, że celem Rosji jest wojna, np.

(19) Мы ни с кем не хотим **воевать**. Россия никогда ни на кого не нападала. Это удивительно, что великая и могучая страна никогда ни на кого не нападала – она только **защищала** свои рубежи.

Zestawienie w powyższym przykładzie słów **воевать** i **защищать** wydaje się nieprzypadkowe i ma służyć perswazji utrwalającej, zgodnie z którą Rosja nie prowadzi wojny, a jedynie się broni.

Znacznie częstsze są użycia słów **бороться** i **борьба**, które mają szersze znaczenie i akcentują przeciwstawianie się komuś lub czemuś, pokonywanie trudności oraz wysiłki dla osiągnięcia jakiegoś celu. Łatwo połączyć je z działaniem ze szlachetnych pobudek, dlatego patriarcha używa ich, kiedy mówi o konieczności walki, która jest prowadzona z celach obronnych, np. *бороться за то, чтобы сохранялась свободная и ни от кого не зависящая жизнь нашего народа и нашей страны*. W swoich kazaniach Cyryl I często przekonuje też, że Rosja prowadzi walkę z siłami zła i wtedy używa słów **бороться** i **борьба**, próbując nadać opisywanym wydarzeniom duchowy charakter, np.

³⁶ Por. M. Głowiński, *Zła mowa. Jak nie dać się propagandzie*, Warszawa 2016, s. 22.

- (20) Все сказанное свидетельствует о том, что мы вступили в **борьбу**, которая имеет не физическое, а метафизическое значение.
- (21) Не дай Бог, чтобы нынешняя политическая ситуация в близкой нам братской Украине была направлена на то, чтобы злые силы, которые всегда **боролись** с единством Руси и Русской Церкви, одержали верх.
- (22) Вот с этим духом нельзя иначе **бороться**, как только молитвой и постом.

Ważnym elementem omawianej retoryki wojennej jest wynik prowadzonej walki, opisywany za pomocą leksemu **победа**, np. *победа будет с нами*. Samo słowo było wykorzystywane jeszcze w czasach propagandy radzieckiej, w której budowano mit wielkości ZSRR na zwycięstwie nad faszyzmem w czasie II wojny światowej. W przekazach propagandowych słowo **победа** było jednak wykorzystywane nie tyle do opisu rzeczywistości, ile do jej tworzenia. Bazując na historycznym zwycięstwie nad hitlerowskimi Niemcami, kreowano radziecką rzeczywistość i gloryfikowano osiągnięcia państwa radzieckiego³⁷. Wydaje się, że ten sam mechanizm jest stosowany przez współczesną propagandę rosyjską, o czym świadczą przykłady z kazań Cyryla I, w których jest przywoływany przykład zwycięstwa ZSRR w II wojnie światowej, np.

- (23) В свое время именно Россия спасла мир от страшной чумы фашизма, и в первую очередь благодаря жертвам России была достигнута **победа**.
- (24) Но ведь подобные примеры можно приводить до бесконечности. А наша **победа** в Великой Отечественной войне?

Przywołując to historyczne zwycięstwo, patriarcha Cyryl próbuje kreować analogiczną rzeczywistość, w której współczesna Rosja prowadzi zwycięską walkę. Jak w poprzednich przykładach, tu również mówi o walce obronnej i wynosi ją na poziom duchowy, przekonując o wstawiennictwie świętych:

- (25) И верим, что по молитвам пред лицом Пречистой Царицы Небесной, которые будут проистекать от чистых сердец и от искренней глубокой веры, будет и ныне дарована нам **победа**, и сохраним мы свою свободу, свою независимость, свое право жить по великим традициям, которые предназначали нам предшествующие героические поколения.
- (26) **Победа** — это всегда не только **победа** физическая, не только **победа** оружия, с которым воин встречает врага, но это всегда **победа** духа.

³⁷ T. Graczykowska, *Wybrane cechy języka propagandy politycznej w polszczyźnie radzieckiej okresu międzywojennego (na materiale moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej”)*, „Slavia Orientalis” 2018, t. LXVII, nr 4, s. 726.

2. Teksty argumentacyjne

Wśród kazań Cyryla I wyróżniają się teksty, w których patriarcha wprost przedstawia swoje stanowisko dotyczące Ukrainy i Rosji oraz je uzasadnia. Przekonuje w nich, że Ukraińcy i Rosjanie stanowią narodową, religijną i kulturową jedność, o nierozzerwalność której walczą rosyjscy żołnierze. Dla uzasadnienia tej idei stosuje argumentację aksjologiczną, której baza składa się z przyjętych przez odbiorców przekonań dotyczących rzeczywistości społecznej i politycznej. Założenie, że przekonania te są przez wszystkich słuchaczy podzielane jednakowo może być ryzykowne, stąd też konieczność doboru różnych przesłanek³⁸. W argumentacji Cyryla I są nimi wartościowane pozytywnie pojęcia: naród, historia i wiara. Dlatego też głównym celem tego rodzaju wypowiedzi nie jest zmiana przekonań, ale indukowanie w odbiorcach emocji, które odwołują się do ideologii wyznawanych przez grupę, do której należy nadawca³⁹.

Podstawą idei jedności rozpowszechnianej przez Cyryla I jest przekonanie o istnieniu wschodniosłowiańskiej wspólnoty narodowej. Często głosi pogląd, że jedność między narodem Ukraińskim i Rosyjskim ma wymiar duchowy:

(27) И дай Бог нам всем сохранить единство, невзирая ни на какие внешние давления и ни на какие старания сил, чуждых Церкви, разрушить **духовное единство наших народов**.

(28) [...] все те, кто сегодня готов работать для сохранения **духовного единства наших народов**.

W przytoczonych powyżej przykładach mamy do czynienia z użyciem rzeczownika **народ** w liczbie mnogiej. Analiza materiału wykazała jednak, że mówiąc o jedności Rosjan i Ukraińców (a także Białorusinów) w większości przypadków Cyryl I stosuje liczbę pojedynczą tego rzeczownika⁴⁰. Wydaje się, że ma to związek z tym, co akurat chce zaakcentować nadawca. Kiedy mówi o relacjach rosyjsko-ukraińskich i o tym, że mimo różnic, narody te powinny dążyć do jedności, to stara się szanować ich odrębność i używa formy **народы**. Jest jednak w tej narracji niekonsekwentny, ponieważ, jak pokazuje poniższy przykład, jawnie kwestionuje zasadę autonomiczności:

(29) [...] дабы Он благодатию Своей сохранил наш **народ** (или наши **народы**, как теперь принято говорить) в мире, в любви, в единомыслии.

Sformułowanie **как теперь принято говорить** jest elementem deprecjonującym pogląd, do którego się odnosi, czyli to, że Ukraińcy i Rosjanie to dwa odrębne narody.

³⁸ G. Habrajska, *Perswazja i manipulacja...*, s. 19.

³⁹ P. Lewiński, *Obiekty ideologiczne w argumentacji aksjologicznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica” 2018, nr 2 (48), s. 71.

⁴⁰ Po wyekscerpowaniu z badanych tekstów rzeczownika **народ** we wszystkich formach gramatycznych okazało się, że stosunek użyć liczby pojedynczej do liczby mnogiej wynosi 91% do 9%.

Zdarza się też, że niekonsekwencja w tym zakresie ujawnia się w jednej wypowiedzi. Poniżej znajduje się fragment kazania, w którym Cyryl I, mówiąc o Rosjanach, Ukraińcach i Białorusinach, najpierw określa ich mianem trzech narodów, a za chwilę mówi o nich jako jednym narodzie:

(30) Пусть Господь хранит землю Русскую, **народы**, которые сегодня населяют эту землю, Россию, Украину, Беларусь, потому что всех нас, представителей этих трех **народов**, связывает также единая славянская культура и практически единая история. [...] И самая главная молитва должна быть о том, чтобы диавол не попустил того страшного момента, когда брат поднимет руку на брата. А потому мы все должны молиться за мир, за благостояние святых Божиих Церквей, за наш единый **народ**, который сегодня живет в разных странах, но который вышел из единой Киевской купели Крещения, который соединен общностью веры и общностью исторической судьбы. Молитвами [...] всех святых, которые включены в дивную единую традицию Русского Православия, да хранит Господь в духовном единстве **народ** наш и Церковь нашу, великую хранительницу духовной культуры и веры православной, которая и сформировала **единый народ** единой Святой Руси.

Przytoczony fragment zdaje się ujawniać pewną prawidłowość stosowania rzeczownika **народ** w liczbie pojedynczej. W momencie, w którym Cyryl I zaczyna mówić o jednoczącej roli Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego akcentuje duchową nierozdzielność jego wyznawców – bez względu na to, czy są Rosjanami, Ukraińcami, czy Białorusinami. Określa ich wtedy za pomocą słowa **народ** lub wyrażenia **единый народ**. Podkreśla wspólne chrześcijańskie korzenie i opartą na wartościach religijnych kulturę. Można więc wysnuć wniosek, że za podstawę rosyjsko-ukraińskiej (wraz z białoruską) jedności narodowej Cyryl I uważa przynależność do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Potwierdzają to także inne przykłady:

(31) Наша Церковь – и в России, и, надеюсь, на Украине, потому что у нас общие ценности, общие идеалы, общая христианская совесть, в конце концов. [...] Мы должны делать все для того, чтобы умиротворить и умирить сердца, чтобы враг рода человеческого не сумел разрушить наше духовное единство, вокруг которого и сформировалась религиозная и культурная жизнь нашего **единого народа** – россиян и украинцев.

(32) Ответственности за Церковь нашу единую и неделимую, за то, чтобы она сохраняла свое единство и через это единство являла волю Божию о всем нашем **народе**, где бы он ни жил, – в Москве или Киеве, в Минске или других городах. Ведь это единая духовная общность, соединенная узами Русской Православной Церкви.

(33) Сегодняшнее евангельское чтение о том, как люди принесли расслабленного к ногам Спасителя и Господь его исцелил, – не помогает ли нам понять, что есть Церковь Русская? Единая Церковь, вышедшая из Киевской купели Крещения, которая и в России, и в Украине, и в Беларуси и еще во многих странах, – не подобна ли она тем, кто принес расслабленного ко Спасителю? Ведь кто-то должен молиться о **едином народе** нашем, которого желают сделать расслабленным!

Wyraz **народ** ma dużą wartość emocjonalną ze względu na funkcję identyfikacyjną, dlatego w tekstach propagandowych często dokonuje się próby jego zideologizowania⁴¹. Zauważamy to również w wypowiedziach patriarchy moskiewskiego, który w odniesieniu do narodu ukraińskiego często stosuje zaimek **наш**, sugerując tym samym przynależność mieszkańców Ukrainy do Rosji, np.

(34) Поэтому сегодня моя молитва о том, чтобы **народ наш на Украине** сохранил веру православную.

(35) [...] чтобы **народ наш** благочестивый **на Украине** мог наслаждаться миром и спокойствием.

Rosyjsko-ukraińska jedność w rozumieniu Cyryla I jest prawdziwa i nienaruszalna, ponieważ wynika z historii i posiada wspólne korzenie religijne. Stąd w jego tekstach często znajdujemy połączenia: **исторический народ** oraz **исторически единый народ**, np.

(36) [...] за весь наш **исторический народ**, за град Москву и Киев, за все земли, которые некогда были объединены в единое государство [...]

(37) Это **исторически единый народ**. [...] Это единый народ, вышедший из Киевской купели Крещения.

Mówiąc o prawdzie historycznej Cyryl I odwołuje się przede do idei Świętej Rusi, czyli państwa, w którym harmonijnie współistnieją: naród i Kościół Prawosławny. Zgodnie z jego poglądami, granice tego państwa obejmują współczesną Rosję, Ukrainę i Białoruś. Ruś to jedyne w świecie państwo kultywujące prawdziwe, nieskażone chrześcijaństwo⁴². Jej świętość nie została wypracowana i osiągnięta konkretnymi działaniami, lecz jest dziedziczona i przypisana przez sam fakt istnienia danej społeczności⁴³. Patriarcha moskiewski uważa Świętą Ruś za realną podstawę wschodniosłowiańskiej jedności narodowej, o czym świadczą poniższe cytaty:

(38) Будем молиться за единство **Святой Руси**, чтобы никакие силы не сумели разделить наш народ.

(39) **Русь** – одна страна, один народ.

(40) Да хранит Господь в духовном единстве народ наш и Церковь нашу [...], которая и сформировала единый народ единой **Святой Руси**.

⁴¹ J. Bralczyk, *O języku propagandy i polityki*, Warszawa 2007, s. 162-163.

⁴² M. Żydek, *Rosja a „Święta Ruś”. Obraz ojczyzny w twórczości prozaików pierwszej fali emigracji rosyjskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 2002, t. L, z. 7, s. 23.

⁴³ M. Ławreszuk, „Święta Ruś” w relacji z etnofiletyzmem i ideą imperialną, „Rocznik Teologiczny” 2022, LXIV, s. 444.

Cyryl I w swoich kazaniach często stosuje przymiotnik **русский** – czyli taki, który przynależy Świętej Rusi. Wielokrotnie tłumaczy znaczenie tego słowa, powołując się na prawdę historyczną, np.

(41) Пусть Господь хранит землю **Русскую**. Когда говорю '**Русскую**', то употребляю древнее выражение из 'Повести временных лет'⁴⁴ 'Откуда есть пошла **Русская** земля'. Землю, в которую ныне входят и Россия, и Украина, и Беларусь, и другие племена и народы.

We współczesnym języku rosyjskim przymiotnik *русский* jest dwuznaczny, ponieważ w zależności od kontekstu znaczy albo 'ruski', czyli odnoszący się do Rusi, albo 'rosyjski', czyli łączący się z Rosją⁴⁵. Na podstawie badanego materiału widać, że Cyryl I stosuje przymiotnik **русский** w odniesieniu do współczesnych Słowian wschodnich, a więc nie tylko do Rosjan, ale również do Ukraińców i Białorusinów. W analizowanych tekstach znajdujemy m.in. następujące połączenia z tym przymiotnikiem – *русская земля, русский народ, русские православные, русские люди, русские святые, русская церковь*. Wszystkie występują w kontekście głoszonej przez Cyryla I rosyjsko-ukraińskiej (często też białoruskiej) jedności etnicznej, narodowej i religijnej, której gwarantem jest Rosyjski Kościół Prawosławny. Jego znaczenie dla zachowania jedności wschodniosłowiańskiej patriarcha moskiewski podkreśla, odwołując się do stereotypu matki:

(42) Пусть все эти искушения [...] не колеблют наше единство в единой Русской Православной Церкви, которая является **матерью** для всех народов, живущих на просторах исторической Руси.

Powyższa wypowiedź pełni funkcję emotywną, która bazuje na wykorzystaniu stereotypowych cech pozytywnych przypisywanych matce, np. miłości, troski, opie-

⁴⁴ *Повести временных лет (Powieść lat minionych)* to staroruski latopis, opisujący dzieje państwa ruskiego od najdawniejszych czasów do początku XII wieku. Jest podstawowym źródłem pisanym dla poznania historii Słowiańszczyzny wschodniej (szczególnie historii państw ruskich). Stanowi ważny element wschodniosłowiańskiej świadomości narodowej. (L. Wyszczelski, *Moskiewska i kijowska wizja interpretacji sporów o przeszłość ciągłości historycznych korzeni wzajemnej państwowości*, „Pomiędzy. Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne” 2023, nr 1 (8), s. 14-15.)

⁴⁵ W języku rosyjskim funkcjonują dwa przymiotniki związane z nazwą państwa – **российский** i **русский**, z których pierwszy oznacza przynależność do państwa, np. *российский флаг*, a drugi odnosi się do etnosu np. *русский народ*. Na język polski oba przymiotniki tłumaczy się jednakowo jako 'rosyjski'. I choć w języku rosyjskim te przymiotniki różnią się znaczeniowo, to ich użycie często bywa niejednoznaczne. Potwierdza to definicja słownikowa, w której przymiotnik *русский* tłumaczy się jako 'odnoszący się do narodu, jego języka, charakteru narodowego, sposobu życia, kultury, a także do Rosji, jej terytorium, struktury wewnętrznej, historii' (С. И. Ожegov, Н. Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, Москва 2002).

kuńczości, oddania, poświęcenia i cierpliwości⁴⁶. W ten sposób powstaje obraz Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jako miejsca, w którym wszyscy członkowie wschodniosłowiańskiej jedności – Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini i inni – znajdują schronienie, są akceptowani, obdarzani miłością i otoczeni troską. Ta jedność opiera się na ruskim, czyli odnoszącym się do Rusi, wspólnym pochodzeniu. Cyryl I w swoich kazaniach wskazuje na działania zewnętrznych wrogów, których celem jest rozbięcie wschodniosłowiańskiego społeczeństwa i tym samym pozbawienie go bezpieczeństwa i siły płynącej ze zjednoczenia.

Zakończenie

Analiza kazań patriarchy Cyryla I wykazała, że ich propagandowy przekaz opiera się na głoszeniu wspólnej tożsamości narodowej Ukraińców i Rosjan. Duchowny posługuje się tekstami, w których wielokrotnie powtarza wybrane słowa-hasła – **братья и сестры, мир, Божья правда, историческая правда и истина**. Głosi tym samym, że Ukraińców i Rosjan łączy braterstwo, które gwarantuje pokój i wynika z Bożej i historycznej prawdy. Jednocześnie uzasadnia rosyjskie wtargnięcie do Ukrainy tym, że jedność jest zagrożona przez zewnętrznych wrogów, dlatego Rosjanie są zmuszeni walczyć w obronie ukraińskich braci i sióstr. Unika wtedy słowa **война** i stosuje następujące eufemizmy: **конфликт, то что происходит в России и вокруг России, ухудшение политической ситуации, военные столкновения, практически военные действия**. W celu oswojenia słuchaczy z tematem wojny posługuje się leksyką o charakterze militarnym. Wśród najczęściej używanych wyrazów z tego zakresu można wymienić następujące: **враг, враждебный, героический, защита, защитник, защищать, армия, флот, Вооруженные силы, жертва, бороться, борьба, победа**. Analizowane wypowiedzi zawierają również teksty, w których patriarcha buduje argumentację opartą na emocjach i wykorzystuje pozytywnie wartościowane pojęcia: **narod, historia i wiara**. Przekonuje o istnieniu zjednoczonego narodu złożonego z mieszkańców współczesnej Rosji, Ukrainy i Białorusi, zamieszkującego Świętą Ruś – państwo, które trwa od wieków i które powstało z Bożej woli. Z kazań Cyryla I wynika, że choć Święta Ruś nie istnieje na współczesnych mapach, to jest realna i opiera się na kulturowej, historycznej i religijnej jedności. Jest zagrożona przez zewnętrzne siły, dlatego należy bezwzględnie stanąć w jej obronie, co uczynili Rosjanie, wkraczając do znajdującej się pod wpływem zachodnich wrogów Ukrainy. W ten sposób wypowiedzi Cyryla I w pełni realizują imperialną propagandę rosyjską.

Zgromadzony w niniejszym tekście materiał językowy może służyć dalszym pogłębionym badaniom, dotyczącym kazań Cyryla I. Wartym uwagi byłoby przeanalizowanie konkretnych działań językowych, które pomagają w realizacji celów propagandowych. Mowa tu o aktach mowy, takich jak prośba, rada, instrukcja, ostrzeżenie czy nawet groźba – ich występowanie jest zauważalne w zaprezentowanym materiale. Przy

⁴⁶ Я. Вежбиньски, *Концепт мать в русской и польской лингвокультурах*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Linguistica Rossica” 2017, nr 14, s. 45.

takich analizach należałoby również dokładniej przyjrzeć się roli nadawcy i odbiorcy (może nim być zarówno pojedyncza osoba, jaki i odbiorca grupowy). Analizie można także poddać przykłady powoływania się na słowa Cyryla I przez przedstawicieli władz państwowych oraz cytowanie jego wypowiedzi w mediach publicznych. Liczne możliwości kontynuowania zaprezentowanych tu badań potwierdzają, że poruszony temat jest aktualny i istotny.

References

- Aleynikova S. M., *Russkiy mir: beloruskiy vzglyad*, Minsk 2017.
- Benvenist E., *Obshchaya lingvistika*, Moskva 1974.
- Bralczyk J., *O języku propagandy i polityki*, Warszawa 2007.
- Brekner K. A., *Ob upotreblenii slov 'pravda' (pravda-spravedlivost') i 'istina' (teoreticheskaya pravda) v russkoy intellektual'noy istorii XIX stoletiya. Na primere N. K. Mikhaylovskogo i P. I. Pestelya*, [v:] *"Pravda": Diskursy spravedlivosti v russkoy intellektual'noy istorii*, red. N. Plotnikov, Moskva 2011.
- Chawryło K., *Sojusz ołtarza z tronem. Rosyjski Kościół Prawosławny a władza w Rosji*, Warszawa 2015.
- Chawryło K., *Święta wojna. Rosyjska Cerkiew sakralizuje wojnę z Zachodem*, [w:] https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2024-04-12/swieta-wojna-rosyjska-cerkiew-sakralizuje-wojne-z-zachodem#_ftn1.
- Chernikov M. V., *Kontsepty 'pravda' i 'istina' v russkoy kul'turnoy traditsii*, „Obshchestvennyye nauki i sovremennost” 1999, № 2.
- Chernova O. E., *Ideologema 'vrag' v sovetskikh i sovremennykh politicheskikh oriyentirovannykh tekstakh*, „Nauchnyy dialog: Filologiya” 2013, № 5 (17).
- Drabczuk M., *Przyspieszona ukrainizacja językowa*, „Komentarze IES” nr 676 (188/2022), [w:] <https://ies.lublin.pl/komentarze/przyspieszona-ukrainizacja-jezykowa/>.
- Dubtsova N., *The role of the Orthodox Church in advancing Putin's war messaging*, [in:] https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-02/RISJ%20Fellows%20Paper_Natalia_Trinity2023_Final.pdf.
- Dutkiewicz G., Szydywar-Grabowska K., *Religia w polityce Rosji w latach 1991-2020. Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Religioznawczy” 2023, nr 1 (287).
- Głowiński M., *Zła mowa. Jak nie dać się propagandzie*, Warszawa 2016.
- Graczykowska T., *Wybrane cechy języka propagandy politycznej w polszczyźnie radzieckiej okresu międzywojennego (na materiale moskiewskiej „Trybuny Radzieckiej”)*, „Slavia Orientalis” 2018, tom LXVII, nr 4.
- Guseynov G. Ch., *Sovetskiye ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*, Moskva 2004.
- Habrajska G., *Stereotyp w komunikacji*, „Postscriptum Polonistyczne” 2008, nr 1 (1).
- Habrajska G., *Perswazja i manipulacja w komunikacji. Wybrane zagadnienia*, Łódź 2020.
- Hado N., *Rosyjska propaganda religijna podczas wojny w Ukrainie: historia powstania i mechanizmy oddziaływania*, „Media i Społeczeństwo” 2022, nr 17.
- Jawor A., *Rosyjska cerkiew zawsze w służbie imperium*, „Info Security 24” 2024, [w:] <https://infosecurity24.pl/za-granica/rosyjska-cerkiew-zawsze-w-sluzbie-imperium>.
- Kościński P., *Przyszłość propagandy w razie zmiany w najwyższych władzach Federacji Rosyjskiej*, „Społeczeństwo i Polityka” 2020, nr 2 (63).

- Labuda M., *Współczesna propaganda rosyjska a wojna w Ukrainie*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2023, nr 1 (37).
- Lewiński P., *Obiekty ideologiczne w argumentacji aksjologicznej*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2018, nr 2 (48).
- Ławreszuk M., *‘Święta Ruś’ w relacji z etnofiletyzmem i ideą imperialną*, „Rocznik Teologiczny” 2022, nr LXIV.
- Miturska-Bojanowska J., *Język wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę. Na materiale języka polskiego i rosyjskiego*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2023, nr 23.
- Olejniak Ł., *Propaganda. Od dezinformacji i wpływu do operacji i wojny informacyjnej*, Warszawa 2024.
- Owsiński P.A., *Wypowiedzi Cyryla I w zachodnioeuropejskich i polskich massmediach, czyli Kościół Prawosławny w służbie propagandy wojennej w obliczu agresji Rosji na Ukrainę (2022)*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2024, vol. 15, nr 2.
- Ozhegov S. I. i Shvedova N. Y., *Tolkovyj slovar’ russkogo yazyka*, Moskva 2002.
- Patrick B.A., *10 przykazań propagandy*, tłum. J. Sugiero, Gliwice 2015.
- Pecherskaya N., *Spravedlivost’: mezhdru pravdy i istiny. (Istoriya formirovaniya kontsepta v russkoy kul’ture)*, [v:] „Pravda”: Diskursy spravedlivosti v russkoy intelektual’noy istorii, red. N. Plotnikov, Moskva 2011.
- Petukhov V. V., Barash R. E., *Russkiye i ‘Russkiy mir’: istoricheskij kontekst i sovremennoye prochtenie*, „Polis. Politicheskiye issledovaniya” 2014, № 6.
- Pieczyński M., *Nie ma innej Rosji*, Warszawa 2024.
- Pieczyński M., *Stalin wiecznie żywy. Obraz czerwonego cara we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim*, Warszawa 2023.
- Propovedi Syvateyshego Patriarkha Kirilla*, [v:] <http://www.patriarchia.ru/patriarh/sermons>.
- Reglińska-Jemioł A., *O związkach tańca z propagandą – przypadek Siergieja Polunina*, [w:] *Zjawiska propagandy i manipulacji w prasie, telewizji, radiu i Internecie*, t. II, red. P. Czarnek-Wnuk i Z. Nacewska, Łódź 2023.
- Rogalska M., *„O czym nie można mówić, o tym trzeba milczeć”? – obszary językowo tabuizowane w tekstach prasowych z okresu żałoby narodowej po śmierci Józefa Piłsudskiego*, „Adeptus. Pismo Humanistów” 2014, nr 3.
- Śladkiewicz Ż., *Rola eufemizmów w kreowaniu obrazu rzeczywistości wojennej: pragmatyczna analiza rosyjskiego dyskursu medialnego na temat wojny w Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2024, nr 15 (2).
- Smirnova E. E., *Kontsept ‘pravda’ v russkom yazykovom soznanii (na materiale fol’klornykh tekstov, tolkovykh i frazeologicheskikh slovarey sovremennogo russkogo yazyka)*, „Filologiya. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo” 2010, № 5 (1).
- Starodubtseva A., *Etnokul’turnaya identichnost’ russkikh Ukrainy: yazykovoy vopros*, „Studia Rusycystyczne” 2021, № 29.
- Szymanek K., *Sztuka argumentacji, Słownik terminologiczny*, Warszawa 2004.
- Tołstoj L., *Spowiedź*, przeł. B. Baran, A. Kunicka, Warszawa 2023.
- Wierziński J., *Kontsept mat’ v russkoy i pol’skoy lingvokul’turakh*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica Rossica” 2017, № 14.
- Vezhbitskaya A., *Russkiye kul’turnyye skripty i ikh otrazheniye v yazyke*, „Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii” 2002, № 2 (4).
- Woźniak S., Czeluskin A., *Rosyjska Cerkiew Prawosławna a imperialna polityka Kremla*, „Przegląd Geopolityczny” 2023, nr 43.

Wyszczelski L., *Moskiewska i kijowska wizja interpretacji sporów o przeszłość ciągłości historycznych korzeni wzajemnej państwowości*, „Pomiędzy. Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne” 2023, nr 1(8).

Zwoliński A., *Wojna – wybrane zagadnienia*, Kraków 2003.

Żydek M., *Rosja a ‘Święta Ruś’. Obraz ojczyzny w twórczości prozaików pierwszej fali emigracji rosyjskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 2002, nr 50/7.

NOTA O AUTORCE

Katarzyna Kondziola-Pich – dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego **Publikacje:** monografia: *Pocieszenie jako akt mowy w języku polskim i rosyjskim. Studium pragmalingwistyczne*, Szczecin 2015. **Artykuły:** *O czym wiosną i latem rozmawiają ogrodnicy? Kilka uwag o wpływie pór roku na komunikację w Internecie (na podstawie serwisu Instagram)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF – Philologiae” 2022, vol. 40, nr 1, s. 221-238; *Covidoci kontra covidanie – kilka uwag o hejcie w czasach zarazy*, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2021, t. 20, s. 79-90; *Niewerbalne składniki dyrektywnych aktów mowy w języku polskim i rosyjskim*, [w:] *Contributions to the 21st Annual Scientific Conference of the Associations of Slavists (Polyslav)*: Novi Sad, September 11th-13th, 2017, ed. R.E. Gutiérrez, A. Grishchenko, E. Kislova, D. Kruk, T. Speed, Z. Týrová, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2018, p. 105-113; *Charakterystyka dyrektywnych aktów mowy występujących w hejcie internetowym*, „Socjolingwistyka” 2018, t. 32, s. 63-174.

ORCID: 0000-0003-1950-9299

Email: katarzyna.kondziola-pich@usz.edu.pl

Dorota Dziadosz
Szczecin, Uniwersytet Szczeciński

WIZERUNEK ROSJI I ROSJAN W POLSKICH MEMACH INTERNETOWYCH TRZY LATA PO AGRESJI ROSJI NA UKRAINĘ

The Image of Russia and Russians in Polish Internet Memes Three Years After Russia's Aggression Against Ukraine

ABSTRACT: The aim of this article is to analyze the image of Russia and Russians in Polish internet memes that have emerged following the outbreak of the full-scale Russian-Ukrainian war in February 2022. The study is based on the assumption that memes – as a form of contemporary online communication – serve not only a humorous function but also a symbolic and opinion-shaping one. In contemporary Polish internet memes, Russia is depicted as a brutal and merciless force destroying Ukraine and threatening Europe. The memes frequently compare Russia to Nazi Germany, while Putin is portrayed as a new Hitler. Numerous incidental memes also appear, functioning as ironic commentaries on current political and social events in Russia. The image of Russia and Russians that emerges from contemporary Polish internet memes radically differs from the representations of Russia and Russians embedded in Polish society prior to 2022.

KEYWORDS: memes, internet language, image of Russia, semiotics, contextual analysis

Wstęp

Memy internetowe to krótkie, często humorystyczne formy przekazu, które łączą obraz z tekstem i szybko rozprzestrzeniają się w sieci. Cechują się zwięzłością, ponieważ przekazują treść w uproszczonej, skondensowanej formie. Często zawierają odniesienia do znanych wydarzeń, stereotypów lub popkultury, wykazując silną intertekstualność. Charakterystyczny dla memów jest humor, ironia, sarkazm lub absurd, które służą komentowaniu rzeczywistości. Memy są łatwe do modyfikacji i rozpowszechniania, dzięki czemu mogą być wielokrotnie przekształcane i dostosowywane do nowych kontekstów.

Nie bez znaczenia jest też sposób, w jaki memy oddziałują na odbiorców. Często są swoistą grą z odbiorcą – sugestywnym przekazem, który ma rozbawić, zaskoczyć lub sprowokować określoną reakcję emocjonalną. Twórcy memów chętnie sięgają po kon-

trasty wizualne, nieoczywiste zestawienia i różne zabiegi językowe, by osiągnąć zamierzony efekt.

Memy pełnią również ważną funkcję społeczną – pozwalają użytkownikom Internetu na wyrażanie opinii, emocji i postaw, stając się częścią współczesnego dyskursu kulturowego i politycznego. W tym kontekście w memach odzwierciedlone zostają poglądy ich twórców oraz ich postrzeganie rzeczywistości, co pozwala np. na odtworzenie funkcjonującego w polskim społeczeństwie wizerunku Rosji i Rosjan.

Terminologia

Autorem pojęcia mem jest Richard Dawkins, który użył go po raz pierwszy w publikacji *Samolubny gen*¹. Autor pisze: „Tak jak geny rozprzestrzeniają się w puli genowej, przeskakując z ciała do ciała za pośrednictwem plemników lub jaj, tak memy propagują się w puli memów, przeskakując z jednego mózgu do drugiego w procesie szeroko rozumianego naśladownictwa”², tłumacząc w ten sposób analogię pomiędzy obydwojma pojęciami. Dawkins mówi o trzech cechach memów, analogicznych do właściwości genów: długowieczności, płodności oraz wierności kopiowania³.

Termin mem wywodzący się z teorii Richarda Dawkinsa został wykorzystany do zidentyfikowania zjawiska memu internetowego.

Samo pojęcie memu internetowego podlega ciągłym modyfikacjom. W różnych publikacjach przedstawiane są rozmaite jego definicje. *Słownik języka polskiego* PWN określa mem jako „chwytliwą porcję informacji, zwykle w formie krótkiego filmu, obrazka lub zdjęcia, na którym umieszczono jakiś tekst, rozpowszechnianą w Internecie”⁴.

Limor Shifman określa memy internetowe jako grupy cyfrowych elementów (np. obrazów, filmików, fraz), które są tworzone przez użytkowników i które przekształcają się w czasie dzięki aktywnemu udziałowi społeczności internetowej⁵. Z kolei Rob Brown definiuje mem jako jednostkę kulturową rozprzestrzeniającą się w Internecie. Mem internetowy jest jego zdaniem jednostką kulturową – często filmem wideo, obrazem lub historią, która rozprzestrzenia się szybko w sieci, przekazywana od osoby do osoby; jest propagacją pliku lub nawet linku poprzez pocztę elektroniczną, komunikatory internetowe, blogi lub serwisy społecznościowe. Treść memu z reguły opiera się na humorze, plotce lub wnikliwym spostrzeżeniu. Mem może być parodią, zaś niektóre memy inspirują parodie, które również stają się memami⁶. Wiktor Kołowiecki, polski badacz zajmujący się memami internetowymi, definiuje je jako zdigitalizowane jednostki informacji (tekst, obraz, film, dźwięk), które są rozpowszechniane drogą internetową, kopiowane, przetwarzane i publikowane w zmienionej formie. Podstawowym

¹ R. Dawkins, *Samolubny gen*, Warszawa 1996.

² Ibidem, s. 146.

³ R. Dawkins, *Samolubny...*, s. 147.

⁴ *Słownik języka polskiego PWN*, [w:] <https://sjp.pwn.pl/slowniki/mem.html> (20.02.2025).

⁵ L. Shifman, *Memes in Digital Culture*, MIT Press 2013, p. 41.

⁶ R. Brown, *Public Relations and the Social Web: How to Use Social Media and Web 2.0 in Communications*, New York 2009, p. 119.

pojęciem w tej definicji jest naśladownictwo, które w kontekście Internetu przybiera postać cyfrowej replikacji za pośrednictwem mediów społecznościowych. Zdaniem Kołowieckiego, memy stanowią swoiste szablony dla wyrażenia ekspresji, poglądów, lęków, opinii lub pragnień⁷.

Inna polska badaczka Małgorzata Kowalewska opisuje mem internetowy jako „zdigitalizowaną jednostkę informacji (obrazek, film, stronę internetową, hasło, hiperłącze), która rozprzestrzenia się w Sieci”⁸. Maciej Zaremba, natomiast, określa mem internetowy jako

dowolny fragment informacji, rozpowszechniany i powielany przy użyciu aktualnie funkcjonujących technologii komunikowania w Internecie (rozumianym jako globalna przestrzeń wirtualna). Może on przyjąć formę linku, materiału audio-wideo, obrazu/fotografii, całej strony internetowej, znacznika hash, frazy czy nawet pojedynczego słowa⁹.

Tematykę memów, a w szczególności ich wpływ na kształtowanie opinii publicznej porusza publikacja *Kreowanie sensów w komunikacji internetowej: mem, stereotyp, mit*¹⁰. Autorzy monografii podkreślają perswazyjny charakter przekazu memów, który wykorzystuje stereotypy oraz wskazują główne cechy memów, do których zaliczają zdolność replikacji oraz mutacji.

Podobne definicje przytaczają inni polscy badacze, np. Iwona Burkacka¹¹, Agnieszka Niekrewicz¹², Marcin Sieńko¹³, Magdalena Kamińska¹⁴, Wojciech Kułaga¹⁵, Jakub Sroka¹⁶, Marta Wójcicka¹⁷ czy Danuta Kępa-Figura¹⁸.

⁷ W. Kołowiecki, *Memy internetowe jako nowy język Internetu*, „Kultura i Historia” 2012, nr 21, [w:] <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3637> (21.02.2025).

⁸ M. Kowalewska, *O rozumieniu i o braku zrozumienia dla memów*, [w:] *E-gatunki. Dziennikarz w nowej przestrzeni komunikowania*, red. W. Godzic, Z. Bauer, Warszawa 2015, s. 183.

⁹ M. Zaremba, *Memy internetowe (2010-2011)*, „Media i Społeczeństwo” 2012, nr 2, s. 61.

¹⁰ A. Klimkiewicz, Ż. Śladkiewicz, M. Trendowicz, *Kreowanie sensów w komunikacji internetowej: mem, stereotyp, mit*, Gdańsk 2025.

¹¹ I. Burkacka, *Język memów internetowych*, [w:] *Polszczyzna w dobie cyfryzacji*, red. A. Hącia, K. Kłosińska, P. Zbróg, Warszawa 2020, s. 199-216.

¹² A.A. Niekrewicz, *Od schematyzmu do kreatywności. Język memów internetowych*, Gorzów Wielkopolski 2015.

¹³ M. Sieńko, *Demotywatory. Graficzne makra w komunikacji i kulturze*, [w:] *Komunikowanie (się) w mediach elektronicznych*, red. M. Filiciak, G. Ptaszek, Warszawa 2009, s. 127-145.

¹⁴ M. Kamińska, *Nieczne memy. Dwanaście wykładów o kulturze internetu*, Poznań 2011.

¹⁵ W. Kułaga, *Od demotywatorów do wideomemów na TikToku. Ewolucja memów internetowych*, Gdańsk 2024.

¹⁶ J. Sroka, *Obrazkowe memy internetowe*, Warszawa 2014.

¹⁷ M. Wójcicka, *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej*, Lublin 2020.

¹⁸ D. Kępa-Figura, *Mem (internetowy) jako nośnik narracji o świecie*, [w:] *Dyskursologiczne tezy i syntezy język – kultura – media prace ofiarowane prof. dr. hab. Maciejowi Kawce*, red. P. Planeta, R. Filas, Kraków 2019, s. 171-188.

Niewątpliwie wszystkie definicje memu internetowego określają jego formę (obraz, tekst, krótki film, link) i podkreślają szybkość jego rozprzestrzeniania się w Internecie, a w niektórych wskazuje się również na ich humorystyczny, ekspresywny charakter.

Materiał, cel i metoda opisu

Celem niniejszego artykułu jest analiza wizerunku Rosji i Rosjan w polskich mech internetowych, które pojawiły się po wybuchu pełnoskalowej wojny rosyjsko-ukraińskiej w lutym 2022 roku. Badanie opiera się na założeniu, że memy – jako forma współczesnej komunikacji internetowej – pełnią funkcję nie tylko humorystyczną, ale także symboliczną i opiniotwórczą. Umożliwiają one szybkie rozpowszechnianie emocji, ocen oraz uproszczonych narracji dotyczących bieżących wydarzeń politycznych i społecznych.

W analizie wykorzystane zostały następujące narzędzia i podejścia badawcze:

- a) Jakościowa analiza treści: zidentyfikowano najczęściej powtarzające się tematy i motywy (np. Putin jako agresor, rosyjska armia jako niekompetentna, Rosja jako państwo zacofane), oceniano ton przekazu (sarkastyczny, poważny, karykaturalny) oraz sposób przedstawiania postaci zbiorowych (Rosjanie jako naród, rosyjscy żołnierze itp.).
- b) Elementy analizy semiotycznej: badano używane symbole, ikony i znaki kulturowe (np. kolory flag, mundury, rekwizyty, odniesienia do historii czy popkultury) oraz sposób ich zestawiania w warstwie wizualnej.
- c) Analiza kontekstualna: uwzględniono kontekst społeczno-polityczny, w jakim memy powstają i są rozpowszechniane. Interpretowano memy jako część dyskursu narodowego, antyrosyjskiego oraz (niekiedy) rusofobicznego, a także jako narzędzie wyrażania emocji zbiorowych (strachu, złości, pogardy, żartu w obliczu traumy).

W niniejszych badaniach jako źródło materiału empirycznego wykorzystane zostały polskie strony internetowe: demotywatory.pl, memy.pl, kwejk.pl. Na wymienionych stronach zastosowano wyszukiwania Rosja oraz Rosjanie. Dzięki takiemu wyszukiwaniu wybrane zostały memy z wieloma hasztagami dotyczącymi Rosji i Rosjan, np.: #rosja, #rosjanie, #rosjanki, #rosjaxd, #rosjatostanumyslu, #putin rosja, #wojna rosja NATO, #rosja atakuje Ukrainę, #wojna ukraina rosja, #zla rosja itd. Wyniki wyszukiwania ograniczone zostały do lat 2022-2025. Po zastosowaniu na wybranych stronach powyższego wyszukiwania zebrano materiał liczący około 4100 memów. Odfiltrowanie memów-filmów oraz memów, które nie dotyczyły *stricto* Rosji i Rosjan, ograniczyło materiał badawczy do ponad 2500 memów.

Analiza zebranego materiału empirycznego dotyczącego wizerunku Rosji i Rosjan, a także badanie językowych środków wyrazu wykorzystywanych przez twórców memów internetowych, umożliwi rekonstrukcję dominujących wśród polskiego społeczeństwa postaw politycznych, sposobów postrzegania rzeczywistości społeczno-politycznej – w szczególności związanej z Rosją i jej działaniami na arenie międzynarodowej – oraz pozwoli zidentyfikować utrwalone w polskim społeczeństwie stereotypy.

Rosja i Rosjanie w polskich memach internetowych

W celu ukazania zmian w postrzeganiu Rosji i Rosjan po rozpoczęciu rosyjskiej agresji na Ukrainę jako kontekst analizy zebranego materiału empirycznego wykorzystano wizerunek Rosji i jej obywateli wyłaniający się z memów internetowych pochodzących z lat 2018-2019. Został on przedstawiony w publikacji dotyczącej wizerunku Rosji i Rosjan w polskich memach przed wybuchem wojny¹⁹. Obecne badania skoncentrowane zostały na ukazaniu radykalnych zmian w sposobie postrzegania Rosji i Rosjan w polskich memach, które pojawiły się w przestrzeni internetowej po wybuchu wojny.

W memach sprzed wybuchu wojny Rosja ukazywana była jako kraj osobliwy, pełen niekonwencjonalnych, często absurdalnych rozwiązań technologicznych, natomiast Rosjanie przedstawiani byli jako ekscentryczni, z wyraźnym akcentem na stereotypowe skojarzenia z nadużywaniem alkoholu. Ponadto, rozpowszechnione były uproszczone wyobrażenia dotyczące urody Rosjank, wysokiego poziomu przestępczości, ubóstwa na rosyjskiej prowincji oraz obecności niedźwiedzi w przestrzeni codziennego życia. Zaskakującym aspektem ówczesnych materiałów jest stosunkowo łagodne, a nawet pobłażliwe ukazywanie postaci Władimira Putina, który – zamiast być obiektem krytyki – częściej stawał się bohaterem humorystycznych, ironicznych komentarzy dotyczących jego stylu przywództwa. Podobna tendencja dotyczyła także innych przedstawień Rosji i Rosjan: dominował w nich ton satyryczny i lekki, nierzadko nacechowany akceptacją, a nawet sympatią wobec przedstawianych zjawisk²⁰.

Od momentu wybuchu wojny w lutym 2022 roku postrzeganie Rosji i Rosjan w Polsce uległo diametralnej zmianie. Zmiana ta bardzo wyraźnie odzwierciedla się w powstających od tego czasu memach. Memy dotyczące Rosji i Rosjan nader często przybierają formę krytyki rosyjskiej inwazji na Ukrainę, przedstawiając Rosję jako państwo agresywne i niebezpieczne, a Rosjan jako społeczeństwo bezwolne, nierozumne, zmanipulowane lub zastraszone i ślepo popierające politykę Putina.

Współczesne memy odnoszące się do Rosji i Rosjan w przeważającej mierze przedstawiają rosyjskich żołnierzy jako sprawców zbrodni wojennych i aktów przemocy, zaś Władimir Putin najczęściej ukazywany jest jako autorytarny przywódca lub bezpośrednio porównywany do zbrodniarzy wojennych znanych z historii XX wieku, zwłaszcza z okresu nazizmu. Równolegle funkcjonuje także niewielka liczba memów reprodukujących utrwalone w polskiej kulturze stereotypy dotyczące Rosji i Rosjan, odnoszące się do ich mentalności, stylu życia oraz warunków społeczno-gospodarczych.

Zgromadzony materiał empiryczny podzielony został na grupy ze względu na zakres tematyczny, a następnie poddany analizie jakościowo-semiotycznej i kontekstualnej.

Wyróżniono następujące grupy memów:

1. Memy dotyczące W. Putina i jego polityki.
2. Memy dotyczące armii rosyjskiej i jej uzbrojenia.

¹⁹ D. Dziadosz, *Wizerunek Rosji i Rosjan w polskich memach internetowych*, „Heteroglossia – Studia kulturoznawczo-filologiczne” 2022, nr 12, s. 109-127.

²⁰ Ibidem.

3. Memy dotyczące rosyjskiej symboliki wojennej.
4. Memy dotyczące sankcji nakładanych na Rosję.
5. Memy akcydentalne odnoszące się do:
 - a) puczu J. Prigożyna
 - b) wyborów prezydenckich w Rosji
 - c) katastrofy azerbejdżańskiego samolotu
6. Memy dotyczące stosunków rosyjsko-amerykańskich.
7. Memy dotyczące zacofania technologicznego Rosji.
8. Memy przedstawiające biedę rosyjskiej prowincji.
9. Memy przedstawiające rosyjskie absurdy.

W oparciu o najbardziej reprezentatywne memy i przy zastosowaniu omówionej powyżej metodologii, w niniejszych rozważaniach przeanalizowane zostaną wyróżnione grupy.

Memy dotyczące W. Putina i jego polityki

W zgromadzonym materiale badawczym bardzo wiele jest memów, w których bezpośrednio lub pośrednio krytykowany jest prezydent Rosji i prowadzona przez niego polityka. Nader często powstają memy, w których zdjęcie W. Putina zestawiane jest z wizerunkiem A. Hitlera, np.:

Rys. 1

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 2

Źródło: kwejk.pl

Rys. 3

Źródło: demotywatory.pl

Pierwszy mem przedstawia Putina w mundurze stylizowanym na hitlerowski (ze zmodyfikowaną opaską zawierającą sierp i młot zamiast swastyki). Twarz została wklejona na ciało z przemówienia Hitlera, gest sugeruje typową nazistowską ekspresję retoryczną. Napisy: „Bloody-mir” (gra słów: „Bloody-mir” = „krwawy pokój”) oraz „Putler” (kontaminacja słów „Putin” i „Hitler”) wzmacniają sugestię, że Putin jest współczesnym odpowiednikiem Hitlera. Mem ma wyraźnie satyryczny i potępiający charakter. Użycie krwistego tonu czcionki oraz skojarzeń z totalitaryzmem i agresją ma na celu demonizację rosyjskiego przywódcy, który postrzegany jest jako tyran, agresor i zbrodniarz wojenny.

W drugim memie zdjęcia Władimira Putina i Adolfa Hitlera są zestawione w sposób symetryczny. Obaj politycy uśmiechają się, co tworzy niepokojący efekt „normalizacji” ich postaci. Nadpisany tekst głosi: „Obaj zostali wybrani w wolnych wyborach. Na obu głosowali ludzie z własnej woli”. Mem wykorzystuje ironię – sugeruje, że demokratyczne procedury mogą prowadzić do objęcia władzy przez tyranów. Przekaz podważa legitymizację władzy Putina oraz uświadamia, że poparcie społeczne nie zawsze oznacza moralną słusność przywódcy. Mem odnosi się do dyskusji o autorytaryzmie, który może wyrastać w demokratycznych warunkach. W polskim kontekście może również pełnić funkcję ostrzeżenia przed ślepym zaufaniem do liderów. W tle obecna jest sugestia manipulacji społeczeństwem (propaganda, kontrola mediów, fałszerstwa wyborcze).

Trzeci mem przedstawia zdjęcie stylizowane na starą fotografię rodzinną, z wklejonymi twarzami Putina jako dziecka, Hitlera jako matki i Stalina jako ojca. Zastosowano efekt postarzania zdjęcia, aby nadać mu charakter „dokumentalny”. To mem pełen czarnego humoru i sarkazmu. Ma charakter symboliczny – sugeruje, że Putin jest „dzieckiem” Hitlera i Stalina, czyli dwóch największych totalitarnych dyktatorów XX wieku. Przekaz memu jest przejrzysty: Putin to spadkobierca totalitaryzmów, przemocy i zbrodni. Mem ten wpisuje się w kulturowe potępienie totalitaryzmu, będąc równocześnie formą psychologicznej delegitymizacji Putina. W Polsce, gdzie pamięć o zbrodniach III Rzeszy i ZSRR jest szczególnie żywa, zestawienie to ma bardzo silny wydźwięk emocjonalny.

Inne memy operują zestawieniem wizerunków obu postaci, ukazując je w analogicznych pozach, scenach lub sytuacjach, np.:

Rys. 4
Źródło: kwejk.pl

Rys. 5
Źródło: memy.pl

Mem nr 4 przedstawia zestawienie dwóch zdjęć: po lewej stronie widzimy Hitlera wykonującego salut nazistowski, po prawej – Putina z ręką uniesioną w podobnym geście. Całość opatrzona jest podpisem „Gdy widzicie się z ziomkiem po dwóch stronach ruchliwej ulicy”, co stanowi przykład ironii polegającej na zestawieniu brutalnej symboliki historycznej z codzienną sytuacją. Gest uniesionej ręki, który w przy-

padku Hitlera ma jednoznaczne konotacje faszystowskie, zostaje tu przekształcony w żart o pozdrawianiu kolegi przez ulicę. Taki zabieg prowadzi do humorystycznej trywializacji przemocy, która w tym przypadku pełni funkcję ironicznego komentarza politycznego. Obraz Putina obok Hitlera sugeruje nie tylko wizualne, lecz także ideologiczne powiązanie – to jasny sygnał krytyki, w której Putin jest przedstawiony jako kontynuator autorytarnych wzorców.

Piąty mem ukazuje Putina i Hitlera przemawiających do tłumu. Obaj przedstawieni są w dynamicznych, emocjonalnych pozach. Mimiką, gestami i kompozycją zdjęcia przypominają siebie nawzajem. Hitler, jako figura jednoznacznie zła w kulturze europejskiej, zostaje tu zestawiony z Putinem, co ma na celu przeniesienie tej symboliki na współczesną postać polityczną. Porównanie to nie jest neutralne, jest świadomym zabiegiem estetycznym i ideologicznym, który ma przekonać odbiorcę o zbliżonym charakterze politycznym i moralnym obu postaci. W tle tego obrazu znajduje się także odniesienie do propagandy – zarówno Hitler, jak i Putin korzystali z masowych wieców, silnych emocji i kultu jednostki w budowaniu swojego wizerunku.

Oba memy działają na zasadzie konfrontacji wizualnej i ideologicznej. Operują czarnym humorem, ironią oraz zestawieniem symboli, które mają silny ładunek emocjonalny. Ich zadaniem nie jest obiektywna analiza polityczna, lecz raczej stworzenie uproszczonego, a przy tym, wyrazistego komunikatu sprzeciwu wobec działań Putina. Są to przykłady memetycznego oporu, który wykorzystuje siłę obrazu i groteski jako formę walki z autorytaryzmem.

W kolejnych memach wykorzystane zostało zdjęcie Putina siedzącego przy bardzo długim stole. Por.:

Rys. 6

Źródło: memy.pl

Rys. 7

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 8

Źródło: demotywatory.pl

W memie nr 6 zastosowano zabieg przeniesienia sytuacji politycznej na grunt znany z życia codziennego, a konkretnie ze szkolnych realiów. „Ostatnia ławka” to wyrażenie przywołujące typową szkolną sytuację, w której nauczyciel upomina uczniów z tyłu klasy. Taki zabieg semiotyczny opiera się na komicznej analogii: potężny przywódca Rosji zostaje przedstawiony jako nauczyciel z klasą niesfornych uczniów, co dekonstruuje jego autorytet i przedstawia go w absurdalnym świetle. Semiotycznie mamy tu do czynienia z wyraźnym dysonansem statusowym – majestatyczna przestrzeń władzy zostaje zestawiona z infantylnym kontekstem. To zabieg typowy dla memetyki: ope-

rowanie kontrastem między wysokim statusem postaci a niskim, wręcz żartobliwym językiem, który służy ośmieszeniu.

Kolejny mem posługuje się absurdem i ironią w czystej postaci. Wyjaśnienie tak poważnego aktu politycznego jak inwazja na sąsiedni kraj zostaje zredukowane do trywialnego problemu przestrzennego. Zastosowanie pozornie logicznego, lecz groteskowego uzasadnienia (braku miejsca na stół) obnaża niedorzeczność propagandowych narracji, jakie pojawiają się w politycznym dyskursie. Semiotycznie stół staje się tu metonimią władzy imperialnej – jego długość symbolizuje ekspansję, dominację, potrzebę dystansu. Ironia polega na tym, że ta „wielkość” staje się śmiesznym balastem, który rzekomo skłania do agresji. Memy tego typu podważają racjonalność argumentacji Kremla poprzez groteskowe przejawienie.

W ósmym memie autor odnosi się do prób mediacji między Rosją a Ukrainą, wskazując na techniczną przeszkodę, która w rzeczywistości jest tylko pretekstem dla humorystycznej pointy. Przestrzeni fizycznej zostaje nadane absurdałne znaczenie polityczne – niemożność porozumienia tłumaczona jest brakiem mebla odpowiednich rozmiarów. Stół ponownie gra rolę nośnika znaczeń: jego długość przestaje być tylko fizyczną cechą, a staje się znakiem dystansu dyplomatycznego, chłodu i braku gotowości do kompromisu.

Memy dotyczące armii rosyjskiej i jej uzbrojenia

W memach powstających po wybuchu wojny bardzo często ośmieszana jest również armia rosyjska. Twórcy memów wyśmiewają braki w wyposażeniu wojska, przestarzałość sprzętu, złą organizację, niekompetencję. Por:

Rys. 9

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 10

Źródło: demotywatory.pl

Rysunek nr 9 przedstawia żołnierza jadącego na rowerze, który ciągnie wózek z drugim żołnierzem trzymającym atrapę karabinu. Napis „Rosyjska piechota zmotoryzowana” wywołuje natychmiastowy dysonans, ponieważ użycie słowa „zmotoryzowana” sugeruje zaawansowanie techniczne, tymczasem zestawienie tego z rowerem i dziecięcym wózkiem staje się nośnikiem ironii. Semiotycznie mamy tu wyraźną grę

znaczeń. Rower jako symbol prostoty i prymitywnego środka transportu zostaje zestawiony z ideą militarnej potęgi. Strój wojskowy zachowuje pewną powagę, ale kontekst użycia pojazdu ją niweluje. Obraz staje się karykaturą armii – żołnierze wydają się groteskowo niegroźni, wręcz śmieszni. Mem odnosi się do doniesień o problemach logistycznych i technicznych rosyjskiego wojska w trakcie inwazji na Ukrainę, w tym o brakach w sprzęcie, paliwie czy nowoczesnym uzbrojeniu. Jest to forma krytyki przedstawiona przez hiperbolizację i wizualną parodię.

Fotografia z kolejnego memu przedstawia porzucony lub uszkodzony czołg stojący do góry gąsienicami. Napis informuje, że czołg „udaje martwego po wykryciu zbliżającego się traktora” i jest rzekomo wyposażony w AI. Jest to odniesienie do internetowych żartów z początków wojny, gdy ukraińscy rolnicy holowali porzucone rosyjskie czołgi. Semiotycznie mamy tu dwie warstwy: obraz ukazuje fizyczną bezradność maszyny wojskowej (co samo w sobie jest znaczące), a tekst nadaje temu nową interpretację – antropomorfizuje technologię, sugerując, że czołg „symuluje” śmierć jak przestraszone zwierzę. Użycie „AI” dodaje kolejny wymiar absurdu: coś, co ma być szczytem techniki wojennej, staje się obiektem żartu o dziecinnyim zachowaniu. Kontekst memu osadzony jest w szerokim zjawisku internetowego folkloru wojennego – viralowych filmów i zdjęć ukazujących niezdarność i dezorganizację rosyjskich sił zbrojnych. W tym przypadku czołg staje się nie symbolem siły, ale strachu i kapitulacji, nawet wobec cywilów.

Braki wyposażenia rosyjskiej armii wyśmiewane są również w memach dotyczących moskiewskich parad z okazji Dnia Zwycięstwa 9 maja. Wspólnym mianownikiem tych memów jest satyryczne podważenie militarnej i politycznej pozycji Rosji poprzez wyśmianie jej zasobów wojskowych, zwłaszcza w kontekście wojny w Ukrainie, np.:

Rys. 11
Źródło: memy.pl

Rys. 12
Źródło: demotywatory.pl

Rys. 11 przedstawia żołnierzy rosyjskich maszerujących podczas parady zwycięstwa. Zamiast prawdziwych pojazdów ciągną oni atrapy czołgów wykonane z desek i pomalowane na zielono. Na trybunie znajduje się postać przypominająca Putina, salutująca znad rosyjskiej flagi i napisu „Victory Day”. Głównym znakiem jest tu kontrast między realnym sprzętem wojskowym a atrapami. Czołgi z desek symbolizują upadek rosyjskiej potęgi militarnej i stanowią wizualną metaforę propagandowego

pozoru siły. Żołnierze zamiast demonstrować potęgę, odgrywają teatr wojenny dla kamery. Litera „Z” pojawiająca się na czołgach w tle podkreśla odniesienie do inwazji na Ukrainę, stając się znakiem aktualnego konfliktu.

W dwunastym memie przedstawiony jest zabytkowy radziecki czołg T-34 biorący udział w paradzie z okazji 9 maja w Moskwie. Napis sugeruje, że jest to „ostatni działający ruski czołg”. Pod spodem znajduje się ironiczna konstatacja: „Rosja chwali się swoim najnowszym sprzętem... z muzeum”. Semiotycznie kluczowy jest tu symbol T-34 – pojazdu, który odegrał ważną rolę w czasie II wojny światowej i do dziś funkcjonuje jako ikona zwycięstwa nad nazizmem. W kontekście memu ten sam czołg zostaje jednak ukazany jako rekwizyt przeszłości, którego obecność na paradzie ma nie gloryfikować, lecz kompromitować współczesne zdolności wojskowe Rosji. Zabieg ten przekształca relikwie zwycięstwa w dowód słabości.

Liczne memy ironicznie komentują grabieże dokonywane przez rosyjskich żołnierzy w czasie wojny w Ukrainie. Ich wspólnym celem jest ośmieszenie i zdyskredytowanie rosyjskiej armii, poprzez przedstawienie jej nie jako militarnej potęgi, lecz jako prymitywnej, złodziejskiej siły okupacyjnej. Por.:

Rosyjskie tradycje wojskowe

Dziadek

Ojciec

Syn

kwejk.pl

Rys. 13

Źródło: kwejk.pl

ROSYJSCY ŻOŁNIERZE NIOSĄ POKÓJ

kwejk.pl

Rys. 14

Źródło: kwejk.pl

Mem nr 13 zestawia trzy zdjęcia żołnierza w mundurze, trzymającego różne typy telewizorów: starszy, kineskopowy (dziadek), późniejszy CRT z dużym ekranem (ojciec) i nowoczesny, płaski telewizor (syn). Tekst sugeruje istnienie rodzinnej, pokoleniowej „tradycji” wojskowej. Mamy tu do czynienia z ironią opartą na odwróceniu znaczenia słowa „tradycja”. Zamiast honoru, służby czy patriotyzmu, tradycja zostaje zredukowana do systematycznego szabru sprzętu RTV. Przejście od jednego pokolenia do następnego symbolizuje nie tylko ciągłość zachowań, ale też ich niezmienną, niską moralnie jakość. Żołnierz uśmiechnięty, dumny z łupu, zostaje przedstawiony jako typowy „reprezentant armii”, co ośmiesza jej etos.

Na ilustracji nr 14 widzimy obraz stylizowany na rysunek, który przedstawia żołnierzy rosyjskich w zielonych mundurach niosących nie broń czy sprzęt wojskowy, lecz telewizor, lampę, sofę i inne przedmioty domowego użytku. Na dole znajduje się podpis: „Rosyjscy żołnierze niosą pokój”. Użycie hasła „niosą pokój” jest tu oczywiście przewrotne – żołnierze nie niosą pokoju w sensie ideologicznym, ale dosłownie wynoszą cudze rzeczy, co staje się nośnikiem ironicznej treści. Mem jest więc kalam-

burem opartym na dwóch znaczeniach wyrazu „pokój”. Rysunkowa, niemal dziecinna forma graficzna kontrastuje z brutalnością przekazu – to zabieg często stosowany w satyrze, który potęguje absurd i dezaprobatę. Kontekstowo mem komentuje propagandową narrację Rosji, która przedstawiała swoje działania w Ukrainie jako „operację pokojową” i „wyzwolenie”. Autor memu poprzez groteskową wizualizację pokazuje, co faktycznie „niosą” rosyjscy żołnierze – nie pokój, lecz kradzione dobra.

W innych memach wyśmiewana jest głupota i brak profesjonalizmu rosyjskich żołnierzy. Por.:

Rys. 15
Źródło: memy.pl

Rys. 16
Źródło: demotywatory.pl

Grafika nr 15 przedstawia młodego mężczyznę w wojskowym mundurze, który próbuje odpalić papierosa za pomocą zapalniczki oraz napis: „To jest Aleksiej. Jest odpowiedzialny za zniszczenie 30 rosyjskich czołgów. Aleksiej jest najgorszym mechanikiem w rosyjskiej armii”. Mem bazuje na odwróceniu oczekiwania: początkowy tekst sugeruje bohaterski czyn – zniszczenie dużej liczby czołgów – co naturalnie kojarzy się z zasługami wojennymi. Druga część ujawnia, że to nie przeciwnik, lecz własny żołnierz przyczynił się do strat przez nieudolność, a nie odwagę. Z perspektywy kontekstualnej mem dotyczy często omawianych w mediach przykładów awarii, błędów technicznych i złego stanu technicznego rosyjskiego sprzętu militarnego. Wykorzystuje również internetową formułę tzw. „antybohatera” – postaci, która odnosi sukces przez przypadek lub własną niekompetencję. To sposób na podważenie mitu o sprawności rosyjskiej armii nie frontalnym atakiem, ale drwiną z jej wewnętrznych słabości.

Kolejny mem ukazuje dwóch żołnierzy, którzy na plaży przenoszą obiekt przypominający pocisk artyleryjski lub niewybuch. Obrazowi towarzyszy tekst w formie dialogu: „– A jak wybuchnie?” i odpowiedź: „– Spokojnie, mam drugą”. W warstwie językowej zastosowano ironię i absurd – reakcja jednego z bohaterów memu całkowicie przeczy logice i zdrowemu rozsądkowi. Zamiast strachu pojawia się nonszalancka odpowiedź, która stanowi główną oś humorystyczną przekazu. Humor polega na skonstruowaniu poważnego zagrożenia z całkowicie nieadekwatną, bez troską reakcją. Pojawia się tu krytyka niekompetencji, z jaką jest postrzegane rosyjskie wojsko.

Memy dotyczące rosyjskiej symboliki wojennej

Kolejną grupę stanowią memy porównujące symbole putinowskiej Rosji do symboli faszystowskich Niemiec. Memy tego typu stanowią jeden z najbardziej bezpośrednich przykładów wizualnego porównania Rosji z nazistowskimi Niemcami, co jest częstym zabiegiem w sferze satyrycznej i propagandowej narracji antyrosyjskiej po inwazji na Ukrainę w 2022 roku. Por.:

Rys. 17
Źródło: memy.pl

Rys. 18
Źródło: demotywatory.pl

Mem nr 17 to zestawienie dwóch fotografii. Górna przedstawia żołnierzy ustawionych w kształcie swastyki. Dolna, podpisana „Russia – 2022”, pokazuje grupę ludzi (prawdopodobnie dzieci lub uczniów), ustawionych w śniegu w kształcie litery „Z” – symbolu kojarzonego z inwazją Rosji na Ukrainę. Semiotycznie mamy tu bezpośrednie zestawienie dwóch ideogramów totalitaryzmu: swastyki jako symbolu nazizmu i litery „Z” jako nieoficjalnego, wojennego znaku putinowskiej Rosji. To zestawienie jest celowo silnie emocjonalne – ma wywołać natychmiastowe skojarzenie między ideologiami, przedstawiając współczesną Rosję jako spadkobierczynię nazizmu w jego symbolicznym, represyjnym wymiarze. Kontekstualnie mem odnosi się do wydarzeń z 2022 roku, kiedy to w różnych częściach Rosji organizowano inscenizacje patriotyczne z udziałem dzieci i młodzieży ustawianych w formacje litery „Z”. W oczach Zachodu były to działania o charakterze indoktrynacyjnym, odbierane jako niepokojąco podobne do praktyk z czasów III Rzeszy.

W kolejnym memie widzimy rosyjską flagę, na której zamiast godła pojawia się znak „Z” stylizowany na swastykę. Pod obrazem znajduje się podpis: „Wojna rozpoczęła się 24 lutego, w tym samym dniu, 102 lata wcześniej powstała NSDAP, przypadek?”. Treść sugeruje, że data rosyjskiej inwazji – 24 lutego 2022 – nieprzypadkowo zbiega się z datą założenia niemieckiej partii nazistowskiej w 1920 roku. Mem ten

posługuje się symboliczną konstrukcją przypadkowego, ale znaczącego zbiegu dat, co nadaje wydarzeniu charakter przeznaczenia lub wzoru historycznego. Semiotycznie mamy tu przekształcenie narodowego symbolu Rosji w coś głęboko kompromitującego. Połączenie flagi i znaku „Z” tworzy zupełnie nową, oskarżającą tożsamość wizualną. Hasło „Nowa flaga Rosji” w tym kontekście działa nie jako opis, lecz jako oskarżenie i diagnoza moralna.

Memy dotyczące sankcji nakładanych na Rosję

Licznie powstają również memy odnoszące się do obecnej sytuacji rosyjskiej gospodarki oraz sankcji nałożonych na Rosję przez kraje UE i Stany Zjednoczone. Por.:

Rys. 19

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 20

Źródło: demotywatory.pl

Mem nr 19 przedstawia zdjęcie Władimira Putina z ironicznym uśmiechem, a pod nim napis: „Sankcje srancje”. Pod spodem znajduje się komentarz odwołujący się do danych Bloomberg Economics, według których Rosja w danym roku miała zarobić 321 miliardów dolarów na eksporcie energii, co stanowiło wzrost o ponad jedną trzecią względem roku poprzedniego. Semiotycznie ten mem jest bardzo prosty: wyraz twarzy Putina koresponduje z kpiącym tonem tytułu, co nadaje całości zabarwienie sarkastyczne i defetystyczne. Słowo „srancje” to celowa, wulgarna zbitka słowna, która kwestionuje skuteczność „sankcji”, sugerując, że nie robią one na Rosji większego wrażenia. Całość opiera się na sprzeczności między oczekiwanym efektem sankcji a rzeczywistością ekonomiczną. Autor obrazu sugeruje, że sankcje są iluzoryczne, nieskuteczne lub wręcz przeciwnie skuteczne, bo rosyjska gospodarka, zwłaszcza w sektorze energetycznym, nadal generuje gigantyczne dochody.

Na rysunku nr 20 widzimy rękę nalewającą brązowy płyn z dużego kotła do prostych szklanek ustawionych w rzędzie. Zdjęcie wygląda na wykonane w placówce zbiorowego żywienia, przypominającej kantinę lub stołówkę z czasów radzieckich. Podpis głosi: „Starbucks w Rosji”. Obraz wykorzystuje kontrast pomiędzy marką globalnego luksusu a przaśną rzeczywistością zastępującą. Marka Starbucks, znana z dobrych kaw i eleganckiego stylu, zostaje tutaj zderzona z siermiężną, „postkomunistyczną” alter-

natywą. Użycie lokalnego kotła, braku estetyki i taniego szkła staje się symbolicznym upadkiem standardów i zarazem wyśmianiem prób zastąpienia zachodniego stylu życia przez rosyjskie odpowiedniki. Kontekst memu to masowe wycofanie się zachodnich marek z Rosji po rozpoczęciu wojny, w tym również Starbucksa, który oficjalnie opuścił rosyjski rynek w 2022 roku. W miejsce zagranicznych marek zaczęto tworzyć rosyjskie substytuty, często niższej jakości, co w mediach społecznościowych stało się obiektem licznych żartów i memów.

Memy akcydentalne

Memy tego typu stanowią reakcję, komentarz dotyczący jakiegoś konkretnego wydarzenia. Polskie memy akcydentalne dotyczące Rosji skupiają się wokół kilku wydarzeń. Przedstawione zostaną one w porządku chronologicznym.

a) Pucz Prigożyna

Pierwsza grupa to memy odnoszące się do działalności Grupy Wagnera – rosyjskiej prywatnej formacji wojskowej – oraz do jej przywódcy Jewgienija Prigożyna i głośnego buntu przeciwko rosyjskiemu dowództwu w czerwcu 2023 roku. Przekaz tych obrazów opiera się na ironii, ośmieszaniu dezorganizacji w armii rosyjskiej i ukazaniu absurdów wewnętrznych konfliktów władzy. Por.:

Rys. 21
Źródło: kwejk.pl

Rys. 22
Źródło: demotywatory.pl

Na mem nr 21 składają się dwie sceny rozmowy Putina z rosyjskim generałem. W pierwszym kadrze pada pytanie: „Jak sytuacja na froncie?”. Generał odpowiada: „Grupa Wagnera zdobyła kolejne miasto”. Na pytanie „A zła?” odpowiada: „To rosyjskie miasto”. Ten mem opiera się na klasycznym mechanizmie dowcipu dwuczło-

nowego – dobra i zła wiadomość. Jednak jego treść wyśmiewa nie tylko samą Grupę Wagnera, ale wewnętrzne absurdy rosyjskiej polityki militarnej – sytuację, w której paramilitarna formacja, działająca teoretycznie w interesie Rosji, zaczyna zagrażać samej Rosji. W warstwie wizualnej kluczowa jest mimika – twarz generała jest poważna, co kontrastuje z absurdem przekazu i podkreśla komizm sytuacyjny.

Kolejna grafika przedstawia Jewgienija Prigożyna siedzącego w wojskowym ubraniu na wersalce, w przygarbionej pozycji. Tekst mówi: „Ale zachlałem, nic nie pamiętam, mam nadzieję, że nic nie odwalilem głupiego”. Pod spodem znajduje się dopisek wyjaśniający, że pucz Grupy Wagnera trwał ledwie jedną dobę. Semiotycznie mem działa na dwóch poziomach. Po pierwsze, deheroizuje Prigożyna, który w rosyjskich mediach przedstawiany był jako twardy, brutalny dowódca. Tutaj staje się on postacią komiczną, wręcz żenującą – przypominającą kogoś „po imprezie”, kto nie pamięta swoich czynów. Po drugie, redukuje skalę puczu do pijackiego wybryku, co całkowicie podważa jego powagę i polityczne znaczenie.

b) Wybory prezydenckie w Rosji

W dniach 15-17 marca 2024 r. odbyły się wybory prezydenckie w Rosji. Stały się one tematem wielu memów. Por.:

Rys. 23
Źródło: kwejk.pl

Nasza wielowiekowa tradycja,
gwarantuje wszystkim obywatelom
wolność wypowiedzi.

Oczywiście, kwestią otwartą
pozostaje wolność po wypowiedzi.

Rys. 24
Źródło: kwejk.pl

Mem nr 23 przedstawia Władimira Putina siedzącego przy stole i wpatrującego się w dokument, co wygląda na poważną chwilę skupienia. Napis głosi: „Putin zastanawiający się, jakim wynikiem ma wygrać”. To klasyczny przykład memu bazującego na krytyce farsy wyborczej. Użycie słów „jakim wynikiem ma wygrać” ujawnia ironię – chodzi nie o to, czy wygra, ale z jakim wynikiem jego wygrana będzie wyglądać „naturalnie” lub „imponująco”. W tym ujęciu wybory nie są demokratycznym procesem, lecz spektaklem zaplanowanym odgórnie, a Putin występuje jako jego reżyser. Semiotycznie, pozornie neutralna scena biurokratyczna (czytanie dokumentu) zostaje naładowana politycznym znaczeniem: to obraz prezydenta jako człowieka manipulującego faktami.

Rysunek nr 24 zawiera dwie wypowiedzi przypisane Putinowi – górną: „Nasza wielowiekowa tradycja gwarantuje wszystkim obywatelom wolność wypowiedzi” i dol-

ną: „Oczywiście, kwestią otwartą pozostaje wolność po wypowiedzi”. Obie frazy są sarkastyczne i głęboko ironiczne. Pierwsza sugeruje oficjalną, deklaracyjną linię propagandową, że Rosja jest krajem szanującym wolność słowa. Druga, jako komentarz, demaskuje fałsz tej deklaracji, wskazując, że rzeczywisty problem nie leży w samym mówieniu, lecz w represjach, które mogą po nim nastąpić. Mem ten działa na zasadzie dysonansu między oficjalną retoryką a realną praktyką polityczną. Twarz Putina – najpierw neutralna, potem z ironicznym uśmiechem – dopełnia satyrycznego przekazu, pokazując, że sam jest świadomy tej dwuznaczności i wręcz ją aprobuje.

c) Katastrofa azerbejdżańskiego samolotu

Katastrofa samolotu, która miała miejsce 25 grudnia 2024 roku stała się impulsem do powstania kolejnych memów, np.:

Rys. 25
Źródło: kwejk.pl

Rys. 26
Źródło: kwejk.pl

Mem po lewej stronie przedstawia uszkodzoną część samolotu z podpisem: „Rosjanie poinformowali, że azerbejdżański samolot zderzył się z rosyjskim gołębkiem pokoju”. Mamy tu bardzo wyraźny kontrast symboliczny – zniszczony samolot (znak tragedii, przemocy) zostaje zestawiony z „gołębkiem pokoju”, który w tradycji ikonograficznej symbolizuje pokój, niewinność i nadzieję. Efekt humorystyczny wynika z brutalnej sprzeczności pomiędzy łagodnością tego symbolu a rzeczywistością zniszczenia. Przekaz memu dotyczy więc manipulacji informacją i unikania odpowiedzialności przez Rosję, która utrzymywała, że przyczyną katastrofy samolotu było zderzenie z ptakami.

Grafika z prawej przedstawia zdjęcie zestawu rakiet ziemia-powietrze z podpisem: „Według Rosji tak wygląda stado ptaków, które powoduje katastrofy samolotów”. Tutaj głównym mechanizmem jest hiperboliczne wyolbrzymienie i parodia. Rosyjskie władze wielokrotnie w swoich oświadczeniach mówiły o „stłuczce z ptakami” jako przyczynie katastrofy lotniczej. Autor memu kpi z tego, wskazując, że „ptaki” są w istocie pociskami przeciwlotniczymi. Semiotycznie rakiety stają się tu satyrycznym zamiennikiem fauny – „ptakami” w propagandowym ujęciu, co ma uwypuklić absurd tłumaczenia. Zdjęcie przygotowanych do wystrzelenia rakiet jest surowe, wojskowe i jednoznacznie agresywne, co potęguje kontrast z niewinnym tłumaczeniem rosyjskich władz.

Memy dotyczące stosunków rosyjsko-amerykańskich

Najnowsze memy odnoszące się do stosunków rosyjsko-amerykańskich, a w szczególności do stosunków między prezydentami obu krajów, zaczęły powstawać po wygranej Donalda Trumpa w wyborach prezydenckich w USA. Por.:

Rys. 27

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 28

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 29

źródło: demotywatory.pl

Wszystkie powyższe memy wykorzystują postać Donalda Trumpa i Władimira Putina, aby przedstawić w sposób ironiczny i satyryczny relacje, sympatie lub zależności między prezydentem USA a przywódcą Rosji. Humor, który się tu pojawia, jest mocno nacechowany politycznie i opiera się na szeroko dyskutowanych kontrowersjach związanych z wyborem Trumpa i jego stosunkiem do Rosji.

Mem nr 27 przedstawia Donalda Trumpa w pozie modlitewnej przed wizerunkiem przypominającym ikonę Jezusa, ale z twarzą Władimira Putina. Podpis głosi: „Panie prowadź mnie, niech twoja wola się stanie”. Mem opiera się na zamianie świętości na polityczny autorytet – twarz Putina umieszczona w miejscu Chrystusa jest silną metaforą podporządkowania się lub oddania. Trump zostaje tu przedstawiony nie jako niezależny polityk, ale jako ktoś, kto traktuje Putina niemal jak bóstwo lub duchowego przewodnika. Kontekstowo mem nawiązuje do wielokrotnie omawianych przez media oskarżeń wobec Trumpa o zbyt łagodne podejście do Rosji, unikanie krytyki wobec Putina i rzekome powiązania finansowe lub polityczne.

W kolejnym memie widzimy Władimira Putina z kieliszkiem szampana i ironicznym uśmiechem. Podpis sugeruje, że „jego ziomek” – Trump – ponownie został wybrany na prezydenta USA. Mem ten opiera się na humorystycznym uproszczeniu geopolityki do poziomu prywatnej znajomości („ziomek”) oraz radosnego świętowania z powodu odzyskania wpływów. Putin jawi się tu jako korzystający z wyboru Trumpa bardziej niż sam Trump, co sugeruje tezę, że Rosja zyskuje więcej niż USA, gdy u władzy znajduje się Trump.

Rysunek nr 29 przedstawia zdjęcie z oficjalnego spotkania Donalda Trumpa i Władimira Putina oraz podpis: „No to przyjacielu, Ameryka jest twoja, a Ukraina moja”. Obraz ten jest silnie nacechowany symbolicznie i politycznie, pełni funkcję oskarżenia, a jego główne przesłanie dotyczy domniemanej zмовy lub układu między liderami USA i Rosji kosztem suwerenności innych państw i interesów demokratycznych. Zdjęcie przedstawia uścisk dłoni między Trumpem a Putinem. Gest ten, choć formalnie

dyplomatyczny, w kontekście podpisu zyskuje zupełnie inne znaczenie. Nie jest wyrazem porozumienia międzynarodowego, lecz symbolem zakulisowego układu. Flagi USA i Rosji w tle wzmacniają wrażenie, że sytuacja dotyczy polityki międzynarodowej najwyższej rangi. Wyraz twarzy Putina, spokojny i opanowany, może być odczytywany jako przejaw jego pewności siebie i dominacji. W kontraście Trump wydaje się mniej zdecydowany, co w konwencji memu wzmacnia jego przedstawienie jako polityka uległego wobec rosyjskiego prezydenta.

Memy dotyczące zacofania technologicznego Rosji

Po agresji Rosji na Ukrainę nadal powstają memy, w których podkreślane jest technologiczne zacofanie Rosji, jednak w porównaniu z wcześniejszymi badaniami jest ich niewiele. Por.:

Rys. 30

Źródło: demotywatory.pl

Rys. 31

Źródło: kwejk.pl

Rys. 32

Źródło: demotywatory.pl

Wszystkie przedstawione powyżej memy uderzają w wizerunek Rosji jako państwa technologicznie rozwiniętego, a humor służy tu jako narzędzie dekonstrukcji propagandowego przekazu o „wielkości” i „nowoczesności” Federacji Rosyjskiej.

Mem trzydziesty przedstawia Putina siedzącego przy biurku z komputerem – scenariusz znany jest z oficjalnych transmisji z Kremla, co przydaje całości autorytetu i powagi. Jednak podpis całkowicie ten obraz burzy, sugerując, że rosyjski prezydent używa przestarzałego i niewspieranego systemu operacyjnego. To ironiczne zestawienie władzy z technologicznym zapóźnieniem tworzy efekt humorystyczny, ale też podważa symbolicznie skuteczność i nowoczesność rosyjskiego państwa.

Rysunek nr 31 ukazuje prowizoryczne zabezpieczenie samochodu – łańcuch przypięty do betonowego słupa. Obraz ten semiotycznie odwołuje się do znaku prymitywności, improwizacji i braku instytucjonalnego zaufania. Samochód, jako symbol nowoczesności i mobilności, zostaje zderzony z prostym, niemal absurdalnym systemem zabezpieczeń. Powstaje wizualny oksymoron, który ma bawić, ale też zawstydząć. Pod powierzchnią humoru kryje się krytyka stanu państwa, zaufania publicznego oraz infrastruktury miejskiej.

Kolejny mem bazuje na anachronizmie. Stary telefon z tarczą obrotową zostaje nazwany „smartfonem”, co stanowi wyrazistą ironię i hiperbolę. Wizualny kontrast między słowem „smartfon” – symbolem mobilności, innowacji i cyfrowego postępu – a obrazem archaicznego urządzenia z epoki radzieckiej, tworzy komiczny dysonans. Przestarzała technologia zostaje ironicznie zaprezentowana jako „nowość”. Kontekstualnie mem odnosi się do konsekwencji sankcji międzynarodowych i technologicznej izolacji Rosji po 2022 roku. W kontekście ograniczonego dostępu do nowoczesnych technologii, zakazu eksportu chipów czy wycofywania się zachodnich firm, Rosja zmuszona jest do korzystania z własnych zasobów, co w przekazie memu jest przedstawione jako cofnięcie się w czasie. To rodzaj kpiny z „suwerenności technologicznej”, którą Kreml próbuje głosić.

Memy przedstawiające biedę rosyjskiej prowincji

W zgromadzonym materiale znalazły się również współczesne memy ukazujące biedę i zacofanie rosyjskiej prowincji. Są one jednak nieliczne. Por.:

Rys. 33

Źródło: kwejk.pl

Rys. 34

Źródło: kwejk.pl

Oba przedstawione powyżej memy opierają się na bardzo silnym kontraście pomiędzy oficjalną narracją propagandową a rzeczywistością społeczną i materialną współczesnej Rosji. Ich wspólnym motywem jest zderzenie ideologicznego przekazu o „potędze państwa” z obrazem prowincjonalnej biedy, zaniedbania i degradacji infrastrukturalnej. Użycie obrazu i ironicznego tekstu ma na celu zdyskredytowanie władzy i jej narracji sukcesu. Forma memów jest prosta, ale przekaz bardzo silny: sugerują, że władza Putina jest oderwana od społeczeństwa, że rozwój Rosji jest tylko hasłem, a nie realnym procesem.

Memy przedstawiające rosyjskie absurdy

We współczesnych materiałach memowych można odnaleźć również nieliczne memy przedstawiające Rosję jako kraj dziwny i pełen absurdów. Obraz Rosji jako kraju, w którym mogą zdarzyć się najbardziej absurdalne sytuacje, jest wykorzystywany do tworzenia treści humorystycznych. W porównaniu z okresem sprzed wybuchu wojny memów takich jest jednak bardzo mało, np.:

Rys. 35

Źródło: kwejk.pl

Rys. 36

Źródło: kwejk.pl

Rys. 37

Źródło: kwejk.pl

Mem umieszczony z lewej strony porównuje zdjęcie absurdalnej klatki schodowej z Hogwartem, czyli magiczną szkołą znaną z książek o Harrym Potterze. W oryginale Hogwart charakteryzuje się ruchomymi schodami i tajemnymi przejściami. Tu ten „magiczny chaos” zostaje sprowadzony do realiów rosyjskich blokowisk i urbanistycznego nonsensu. Kontekstualnie mamy tu parodię postsowieckiej architektury i infrastruktury. Słabo zaplanowane, funkcjonalnie niedoskonałe, często absurdalne rozwiązania budowlane są obiektem memicznego folkloru na całym obszarze postkomunistycznym.

Środkowy mem opiera się na wizualnym kontraście – kobieta w stroju ludowym używa miotacza ognia, by spalić symboliczną kukłę zimy. Sam rytuał Maslenicy (słowiańskiego święta pożegnania zimy) ma spokojny, tradycyjny charakter. Użycie broni wojskowej do wykonania obrzędu tworzy dysonans kulturowy, który wywołuje śmiech, ale też podkreśla militaryzację mentalności. Obraz odwołuje się do stereotypu rosyjskiego zamięłowania do przesady, przemocy i siły fizycznej, nawet w kontekście tradycji ludowych. Mem pokazuje więc nie tylko absurd, ale też rosyjską agresję jako element codzienności.

Zdjęcie z prawej strony przedstawia konia ciągnącego karoserię samochodu w absurdalnym zestawieniu maszyny i siły pociągowej. Semiotycznie jest to przykład odwrócenia ról: zamiast końca epoki konnej na rzecz samochodów, tu koń napędza auto. Symbolizuje to parodię postępu technologicznego. Zamiast ewolucji, mamy prowizoryczne rozwiązania. Mem ironizuje nad stanem transportu w Rosji (szczególnie na prowincji), gdzie nadal widuje się zaprzęgi konne, a samochody bywają tylko atrapami mobilności. Może to być również komentarz do stanu rosyjskiej gospodarki czy braku dostępu do nowoczesnych technologii i części zamiennych. Całość jest groteskowa, ale głęboko symboliczna: pokazuje pozory nowoczesności oparte na archaicznych rozwiązaniach.

Podsumowanie

Trzy lata po rozpoczęciu rosyjskiej inwazji na Ukrainę polska przestrzeń memiczna wciąż intensywnie reaguje na wydarzenia wojenne, kształtując bardzo wyrazisty, wielowymiarowy i jednoznacznie krytyczny wizerunek Rosji oraz Rosjan. Memy te funkcjonują jako nowoczesna forma komentarza społecznego, demaskując propagandę, wyśmiewając symbole władzy, ośmieszając patologie i absurdy systemowe oraz dokumentując (poprzez ironię) głęboki upadek mitu rosyjskiej wielkości.

W warstwie semiotycznej memy operują systematycznie powtarzającymi się kodami: znakiem „Z” jako odpowiednikiem swastyki, zestawieniami Putina z Hitlerem, wizerunkiem tekturowych czołgów, prymitywnego sprzętu wojskowego, czy parad o charakterze groteskowym. Świadomie stosowane są wizualne hiperbole: Putin przy absurdalnie długim stole, rzekomo nowoczesne uzbrojenie złożone z dziecięcych zabawek, czy wojsko „niosące pokój” w formie kradzionych sprzętów. Memy tworzą silnie antyimperialny, antymilitarny i antyputinowski przekaz, ostry w swojej satyrze, a jednocześnie czytelny w symbolice.

Na poziomie kontekstualnym memy te komentują:

- Wojnę i propagandę: wyśmiewają oficjalne komunikaty Kremla, które przeczą faktom (np. „zderzenie z gołąbką pokoju” jako aluzja do zestrzeliwanych samolotów); ukazują bezsens przemocy i absurdy wojskowe (samozniszczenie, błędy, pijaństwo);
- Autorytaryzm i kult jednostki: parodiują wszechobecność wizerunku Putina, jego kontrolę nad wyborami i narracją medialną, a także nierealistyczne deklaracje o „rosyjskiej potęgze”;
- Militarne niepowodzenia i kompromitację: w krzywym zwierciadle ukazują rosyjską armię jako prymitywną, nieprofesjonalną i skompromitowaną (czołgi udające martwe, rowery z wózkiem jako transport zmotoryzowany, porażki z ukraińskimi traktorami);
- Biedę, chaos i prowizorkę: przedstawiają Rosję jako kraj schyłkowy, w którym codzienność toczy się wśród błota, prowizorycznej inżynierii, ruin, starych technologii i chaotycznych rozwiązań rodem z postapokaliptycznego świata;
- Absurd codzienności i „rosyjski folklor”: ukazują życie w Rosji jako pełne improvizacji i nonsensu – zarówno w architekturze („rosyjski Hogwart”), jak i w zachowaniach społecznych (palenie kukły miotaczem ognia).

Nie brakuje także memów ukierunkowanych na relacje międzynarodowe, w których np. Władimir Putin pokazany jest jako duchowy przewodnik Donalda Trumpa, czy też jako cieszący się z jego zwycięstwa w wyborach. Te obrazy wzmacniają narrację o globalnym zagrożeniu, jakie niesie ekspansja rosyjskich wpływów oraz dezinformacji.

Memy, choć przeważnie humorystyczne, pełnią funkcję poważną i polityczną: są narzędziem społecznego oporu, sposobem odreagowania lęków wojennych oraz symbolicznym aktem walki z przemocą i imperializmem. Współczesna memosfera przekształca Rosję z groźnego imperium w obiekt zbiorowej ironii – karykaturę wielkości, której symboliczna potęga rozpada się pod ciężarem własnej propagandy, absurdów i nielogiczności.

Warto podkreślić, że wizerunek Rosji i Rosjan wyłaniający się z materiału empirycznego zebranego w roku 2025 znacząco odbiega od obrazu funkcjonującego w polskich memach przed wybuchem pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę w lutym 2022 roku. Przed tym momentem Rosjanie przedstawiani byli głównie jako postacie osobliwe, często o skłonnościach do nadużywania alkoholu, Rosjanki ukazywano stereotypowo jako wyjątkowo atrakcyjne fizycznie, zaś sama Rosja jawiła się jako kraj egzotyczny, pełen osobliwych, nierzadko absurdalnych, ale zarazem intrygujących rozwiązań technologicznych i sytuacji społecznych. Mimo obecności elementów ironii i satyry, dominował wówczas ton relatywnie przyjazny, nacechowany dystansem, lecz pozbawiony jednoznacznie wrogiego nacechowania.

Wnioski

Wizerunek Rosji w polskich memach po trzech latach wojny to obraz skrajnie zdevaluowany, prześmiewczy, zdeheroizowany i odczłowieczony. Memy służą tu nie tylko rozrywce, ale również walce narracyjnej, mobilizacji emocjonalnej i budowaniu wspólnoty odbiorców zjednoczonych wokół wyśmiania agresora. Powtarzające się schematy wizualne, językowe i symboliczne utrwalają społeczną percepcję Rosji jako państwa pogrążonego w chaosie, przeszłości i paranoi, groźnego jedynie w swojej propagandzie, a w praktyce groteskowego i nieporadnego.

Polskie memy tworzą więc alternatywną kronikę wojny i systemu rosyjskiego, w której śmiech staje się narzędziem oporu, a memiczna ironia – aktem politycznej świadomości.

References

Sources

demotywatory.pl
kwejk.pl
memy.pl

Studies

- Brown R., *Public Relations and the Social Web: How to Use Social Media and Web 2.0 in Communications*, New York 2009.
- Burkacka I., *Język memów internetowych*, [w:] *Polszczyzna w dobie cyfryzacji*, red. A. Hącia, K. Kłosińska, P. Zbróg, Warszawa 2020.
- Dawkins R., *Samolubny gen*, Warszawa 1996.
- Dziadosz D., *Wizerunek Rosji i Rosjan w polskich memach internetowych*, „Heteroglossia – Studia kulturoznawczo-filologiczne” 2022, nr 12.
- Caplan D.B., *Exploring the Dynamics of Internet Memes: Memetics, Virality and Cultural Evolution*, „Journal of Media and Communication Studies” 2015, № 7 (3).
- Kamińska M., *Niecie memy. Dwanaście wykładów o kulturze internetu*, Poznań 2011.
- Kępa-Figura D., *Mem (internetowy) jako nośnik narracji o świecie*, [w:] *Dyskursologiczne tezy i syntezy język – kultura – media prace ofiarowane prof. dr. hab. Maciejowi Kawce*, red. P. Płaneta, R. Filas, Kraków 2019.

- Klimkiewicz A., Ślaskiewicz Ż., Trendowicz M., *Kreowanie sensów w komunikacji internetowej: mem, stereotyp, mit*, Gdańsk 2025.
- Kołodziej W., *Memy internetowe jako nowy język Internetu*, „Kultura i Historia” 2012, nr 21, [w:] <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/3637>].
- Kowalewska M., *O rozumieniu i o braku zrozumienia dla memów*, [w:] *E-gatunki. Dziennikarz w nowej przestrzeni komunikowania*, red. W. Godzic, Z. Bauer, Warszawa 2015.
- Kuługa W., *Od demotyatorów do wideomemów na TikToku. Ewolucja memów internetowych*, Gdańsk 2024.
- Niekrewicz A.A., *Od schematyzmu do kreacyjności. Język memów internetowych*, Gorzów Wielkopolski 2015.
- Shifman L., *Memes in Digital Culture*, MIT Press 2013.
- Sieńko M., *Demotyatory. Graficzne makra w komunikacji i kulturze*, [w:] *Komunikowanie (się) w mediach elektronicznych*, red. M. Filiciak, G. Ptaszek, Warszawa 2009.
- Słownik języka polskiego PWN*, [w:] <https://sjp.pwn.pl/slowniki/mem.html>.
- Sroka J., *Obrazkowe memy internetowe*, Warszawa 2014.
- Wójcicka M., *Mem internetowy jako multimodalny gatunek pamięci zbiorowej*, Lublin 2020.
- Zaremba M., *Memy internetowe (2010-2011)*, „Media i Społeczeństwo” 2012, nr 2.

Nota o autorce

Dorota Dziadosz – dr adiunkt w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego. **Publikacje: monografie:** *Leksykalno-semantyczne i pragmatyczne aspekty interiekcji w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2018, 304 s.; *Socjolekt studentów uczelni szczecińskich i petersburskich*, Wydawnictwo Volumina.pl, Szczecin 2008, 276 s. **Artykuły:** *Wizerunek Rosji i Rosjan w polskich memach internetowych*, „Heteroglossia – Studia kulturoznawczo-filologiczne” 2022, nr 12, s. 109-127; *Verbs derived from interjections in Polish, Russian and German*, “Beyond Philology: An International Journal of Linguistics, Literary Studies and English Language Teaching” 2021, № 18/1, p. 27-47; *Говорят ли животные на разных языках? О звукоподражаниях в польском, русском и английском языках*, „Annales Neophilologiarum” 2015, nr 9, Szczecin, s. 57-73.

ORCID: 0000-0001-6882-2084

Email: dorota.dziadosz@usz.edu.pl

RECENZJA

CHRISTIAN RUS IN THE MAKING, eds. A. Jusupović, A. Paroń, A. Vukovich, Leiden – Boston – Singapore – Paderborn – Vienna: Brill 2025, ss. XLVI + 458 [= “Worlds of the Slavs”, vol. I]*

W katalogu cieszącego się pewnym uznaniem w środowisku akademickim wydawnictwa Brill od bieżącego roku odnaleźć będzie można także serię naukową *Worlds of the Slavs*. Nazwa tego cyklu publikacji pozwala przypuszczać, że w zamierzeniach jego inicjatorów, tj. mediewistów z Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk (prof. dr. hab. Adriana Jusupovicia, prof. dr. hab. Macieja Janowskiego) – we współpracy z uczonymi z Uniwersytetu w Oksfordzie (prof. Jonathan Shepard, prof. Natalia Nowakowska), Kolegium Królewskiego w Londynie (dr Alexandra Vukovich), Uniwersytetu w Lipsku (prof. Maren Röger), Uniwersytetu Warszawskiego (prof. dr hab. Leszek Zasztowt) oraz Uniwersytetu Wrocławskiego (prof. dr hab. Jakub Tyszkiewicz) – ma się ona stać dogodną przestrzenią dla udostępniania szerokiego, międzynarodowemu kręgowi czytelników monografii naukowych poświęconych „światom Słowian” od czasów najdawniejszych po współczesność.

Jak zaznaczają twórcy serii w przedmowie do pierwszego tomu, zatytułowanego *Christian Rus in the Making*¹, który ukazał się wiosną 2025 r., wzmiankowane pojęcie definiują szeroko, zapraszając do współpracy zarówno specjalistów badających historię Słowian bizantyńsko-prawosławnych, tj. tych, którzy od czasu swej chrystianizacji pozostawali w orbicie cywilizacyjnych wpływów Kościołów wschodnich, jak i ich

* Niniejszy artykuł recenzyjny powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji DEC-2022/47/B/HS3/00389 – *Hamartolos odnaleziony. Bizantyńska kronika Jerzego Mnicha z IX w. w świetle niepublikowanych dotąd rękopisów greckich i cerkiewnosłowiańskich*.

¹ Tytuł tomu nawiązuje zapewne do zbioru reedycji artykułów prof. Andrzeja Poppe: A. Poppe, *Christian Russia in the Making*, London – New York 2018.

współtworzących kulturę zachodnioeuropejską pobratymców. Co więcej, nie zapominają też o reprezentantach innych etnosów, zamieszkujących „światy słowiańskie” lub z nimi sąsiadujących czy wchodzących z nimi w różnego rodzaju interakcje, od starć militarnych poczynając, a na kulturowym oddziaływaniu kończąc. Tak inkluzyjne ujęcie sprawia, iż choć – sądząc na podstawie tematyki pierwszego tomu serii oraz dotychczasowych zainteresowań naukowych jej twórców – cykl ten będzie poświęcony przede wszystkim Słowiańszczyźnie Wschodniej, przestrzeń ta ma szansę zostać osadzona w szerokim kontekście, umożliwiając dialog z reprezentantami wielu innych, pokrewnych dyscyplin, m.in. bizantynistami, bałkanistami, sławistami, orientalistami, skandynawistami, itp. Inicjatywa ma także interdyscyplinarny charakter.

Potrzebę stworzenia nowej serii w wydawnictwie Brill wyżej wymienieni uczeni tłumaczą dwójako. Po pierwsze, zwracają uwagę na fakt, iż w bogatej ofercie tej oficyny do tej pory istniały zaledwie dwa cykle, dedykowane studiom nad Europą Wschodnią i Słowiańszczyzną (s. XI). Nowopowstała seria ma w ich odczuciu zapełnić pewną lukę, dostrzegalną zwłaszcza na gruncie mediewistyki polskiej, tj. fakt, iż studia nad średniowieczną Rusią są u nas wciąż słabiej rozwinięte w porównaniu z klasycznie pojmowaną bizantynologią, tj. badaniami nad cesarstwem wschodniorzymskim, Bizancjum (s. XII)². Co więcej, ma ona także na celu upamiętnienie i kontynuowanie myśli badawczej wybitnego polskiego uczonego-mediewisty, prof. Andrzeja Poppe (1926-2019). W przedmowie do recenzowanego tu tomu znajdziemy zatem wyczerpujące omówienie jego biografii i ścieżki naukowej pióra Adriana Jusupowicia wraz z pieczołowicie zestawioną bibliografią, obejmującą wszystkie publikacje Profesora, od najwcześniejszych, jeszcze z czasów studenckich po ostatnią, wydaną w 2016 r., a nawet – uwzględniającą mniej rozległe objętościowo teksty w rodzaju haseł encyklopedycznych (m.in. ze *Słownika Starożytności Słowiańskich* czy *Oxford Dictionary of Byzantium*).

² Tu pewna uwaga: cechą charakterystyczną bizantynistyki polskiej jest od kilku już dekad – poczynając od badań przywoływanego przez redaktorów tomu prof. Tadeusza Wasilewskiego (s. XII), a zwłaszcza dzięki studiom prowadzonym w zespole Centrum *Ceraneum* Uniwersytetu Łódzkiego (m.in. M.J. Leszka, K. Marinow, J.M. Wolski, *Carstwo bułgarskie: polityka, społeczeństwo, gospodarka, kultura 866-971*, Warszawa 2015; G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, Łódź 2015; *The Bulgarian State in 927-969. The Epoch of Tsar Peter I*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź – Kraków 2018) – znaczne zainteresowanie dziejami i kulturą średniowiecznej Bułgarii, a zatem niejako modelu „siostrzanego” względem Rusi, podobnie jak ona ukształtowanego pod wpływem chrześcijaństwa wschodniego i impulsów cywilizacyjnych płynących z Konstantynopola. Co więcej, piśmiennictwo powstawało na obu rozpatrywanych obszarach, bułgarskim i ruskim, w tym samym języku: (staro)cerkiewnosłowiańskim (w różnych lokalnych odmianach), ożywione były też kontakty między Bałkanami a wschodem Europy. Stan ten powoduje, że wiele zagadnień, zwłaszcza z zakresu historii literatury czy też szeroko pojętej kultury, najlepiej badać w swoistym „trójkącie”: Bizancjum – Bułgaria – Ruś. W większości przypadków stykamy się bowiem z sytuacją, iż rozpatrywane przez nas źródło jest tekstem powstałym w cesarstwie bizantyńskim w języku greckim, na (staro)cerkiewnosłowiański przetłumaczonym w Bułgarii, do naszych dni zachowanym wyłącznie (lub prawie wyłącznie) w rękopisach proveniencji ruskiej. Tak jest np. w przypadku kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosen.

Tom, inaugurujący dedykowany „światom Słowian” cykl, pod redakcją naukową Adriana Jusupovicia, Alexandry Vukovich oraz dr. hab. Aleksandra Paronia, profesora Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, stanowi natomiast zbiór materiałów z konferencji, która odbyła się w 2020 r. w Warszawie. Został podzielony na dwie części, posiadające jednak wspólną oprawę i paginację. Zawiera łącznie dwadzieścia cztery artykuły, pogrupowane tematycznie w osiem sekcji. Części pierwszej redaktorzy tomu i serii nadali tytuł *Politics and Culture*, sugerujący, iż prezentowane w jej obrębie teksty poruszać będą kwestie z pogranicza dwóch dziedzin: dziejów politycznych średniowiecznej Rusi oraz historii kulturowej tego obszaru. Otwierają ją zatem trzy artykuły poświęcone wzajemnym związkom między upowszechniającą się od drugiej połowy X w. na terenie Słowiańszczyzny Wschodniej religią chrześcijańską (w obrządku bizantyńskim), a sytuacją wewnętrzną w państwie ruskim. Petr S. Stefanovich podejmuje próbę ponownej analizy dość dobrze naświetlonego już w dotychczasowej literaturze przedmiotu fenomenu sakralizacji władzy monarszej na wskazanym obszarze w okresie przedmongolskim (s. 9-26). Anna Litvina i Fiodor Uspenskii prezentują interesujący aspekt swoich badań nad doborem imion w rodzie Rurykowiczów (s. 27-35). Jonathan Shepard zaś przybliży czytelnikom postać Leoncjusza z monasteru św. Jana w Patmos, który – być może – pełnił przez kilka lat godność metropolity kijowskiego (s. 37-49). Tu warto zwrócić uwagę na jedną kwestię: celem szkicu Petra S. Stefanovicha jest, jak się wydaje, wykazanie, iż wpływ bizantyńskiej „teologii politycznej” na staroruskie wyobrażenia o idealnym władcy był znacznie mniejszy niż dotychczas sądzono. Badacz konstatuje, że traktat konstantynopolitańskiego diakona Agapeta z VI w. dedykowany cesarzowi Justynianowi I Wielkiemu nie został nawet przetłumaczony w całości na język (staro)cerkiewnosłowiański (s. 20). Przekład ten, na co zwracał już uwagę Ihor Ševčenko pod koniec XX w., z pewnością istniał³. Najprawdopodobniej został wykonany w Bułgarii w X stuleciu, a do naszych czasów zachował się m.in. w XV-wiecznym rękopisie ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ, Син. 489, fol. 33'-47': Се же и к боларомъ и къ епискомъ и ко игоуменомъ лѣпо есть черньцемъ. Incipit: Чѣти всакыя превыше имѣяи санъ црїю...).

Artykuły zgrupowane w kolejnej sekcji mają natomiast na celu ukazać chrystianizację Rusi na szerokim tle historii średniowiecznej Europy. Márta Font przybliża zaprowadzanie nowej religii w ujęciu komparatystycznym w czterech sąsiadujących ze sobą państwach: w Polsce wczesnopiastowskiej, rządzonych przez Przemyślidów Czechach, węgierskiej monarchii Arpadów i Rusi Rurykowiczów (s. 53-76). Jest to niezwykle cenne porównanie, pozwalające wyjść poza przyjęte w literaturze przedmiotu klisze myślowe i ściśle rozgraniczenia między kulturą Wschodu i Zachodu, nie zawsze mające zastosowanie dla studiów nad X-XI w. Simon Malmenvall zestawia natomiast sylwetki czterech

³ I. Ševčenko, „*Ljubomudrějšij Kyr*” Agapit Diakon. *On a Kiev Edition of a Byzantine „Mirror of Princes”*, [w:] tenże, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Cambridge, MA – Napoli 1991, p. 502-504; tenże, *On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076*, [w:] tamże, p. 244-251.

świętych władców-męczenników (s. 77-89): ruskich książąt Borysa i Gleba (zm. 1015 r.), południowosłowiańskiego księcia Dukli-Zety, Jana Włodzimierza (zm. 1016 r.) oraz jarla Magnusa Erlendssona (zm. 1117 r.). Jakkolwiek interesująca jest teza, iż postać Jana Włodzimierza poczynając od XIII w. została zepchnięta w kulturze staroserbskiej w cień przez świętych władców z dynastii Nemanjiciów (s. 85), warto zwrócić uwagę na fakt, że kult księcia Dukli w świecie słowiańskim przetrwał. Najstarsza zachowana wzmianka o nim pochodzi z ewangeliarza typu aprakos z przełomu XIII i XIV w. (PHБ, Q.п.I.46, fol. 90)⁴. Sekcję zamyka tekst Alekseja Martyniuka, ukazujący mniej znane badaczom średniowiecznej Rusi źródło, tj. kronikę Jansa Enikela, spisana w drugiej połowie XIII w. (najprawdopodobniej ok. 1270 r.) w Wiedniu (s. 91-99).

Na kolejnych stronach prezentowanego tu tomu odnajdziemy artykuły, których autorzy łączą analizę źródeł pisanych i efektów badań archeologicznych. I tak, Aneta Gołębiowska-Tobiasz dowodzi, że utrwalona w *Powieści minionych lat* i innych latopisach ruskich opowieść o pobycie u schyłku X w. posłów księcia kijowskiego Włodzimierza u Bułgarów Wołżańsko-Kamskich w celu zapoznania się z islamem, może stanowić odbicie realnych wrażeń podróżników słowiańskich z wizyty w Bilär (s. 103-116). Dariusz Dąbrowski pokazuje natomiast, w jaki sposób autorzy *Kroniki halicko-wołyńskiej* opisywali obiekty architektoniczne, zlokalizowane np. na Wysokiej Górcie w Chełmie (s. 117-128)⁵. Z tekstem tym doskonale koresponduje kolejny szkic, autorstwa Andrzeja Buko, na temat rezultatów wykopalisk w rezydencji księcia Daniela Romanowicza w wyżej wspomnianym miejscu (s. 129-144).

Pierwszą część omawianej publikacji zamyka sekcja poświęcona przestrzeni kulturowych pograniczy między dwoma „światami słowiańskimi”, przez filologów-slawistów określanych często mianem obszarów *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*. Odnajdziemy tu szkic Talii Zajac o pieczęci majestatycznej wywodzącej się z Rurykowiczów wołyńskich księżnej krakowskiej i sandomierskiej Grzymisławy (zm. 1258 r.), wdowy po Leszku Białym (s. 147-164). Na kolejnych stronach Aleksander Paroń udowadnia, że Konstantyn VII Porfirogeneta terminem „Białych Chorwatów” (Βελοχρωβάτοι) określał w swym traktacie *De administrando imperio* z połowy X w. Czechy pod panowaniem księcia Bolesława I (s. 165-181)⁶. Andrzej Buczyło analizuje natomiast specyfikę organizacyjną eparchii włodzimierskiej Kościoła unickiego w XVII stuleciu i pierwszej połowie XVIII w. (s. 183-195).

⁴ K. Giakoumis, *Contesting the Sacred in Space. Saint John Vladimir and the Westernmost Dominions of Tsar Samuel*, [w:] *Европейскят Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция. София, 6-8 октомври 2014 г.*, red. B. Гюзелев, Г. Н. Николов, София 2015, s. 610.

⁵ Artykuł ten stanowi fragment większego, niezwykle wartościowego projektu badawczego tego uczonego, którego rezultatem jest m.in. monografia: D. Dąbrowski, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o sztuce*, t. I, *Architektura*, Kraków 2023.

⁶ Podobną konstatację odnaleźć możemy w komentarzu do przygotowanego przez tego badacza tłumaczenia dzieła *De administrando imperio* na język polski: Konstantyn Porfirogeneta, *O zarządzaniu cesarstwem*, przełożył, wstępem i przypisami opatrzył A. Paroń, Wrocław – Warszawa 2024, s. 142.

Części drugiej interesującego nas tomu nadano tytuł *Textual Production*, sugerujący, że w jego ramach pomieszczono artykuły odnoszące się do szeroko pojętego piśmiennictwa wschodniosłowiańskiego: studia filologiczne, tekstologiczne czy źródłoznawcze. Rozpoczyna ją blok tekstów poświęconych jednemu z najwcześniejszych zabytków literatury staroruskiej, tj. *Słowu o prawie i łasce* pióra metropolity kijowskiego Ilariona z połowy XI w. Andrey Vinogradov dokonuje tu korekty przyjętej w historiografii datacji sprawowania przez tego duchownego funkcji zwierzchnika Kościoła ruskiego (*nota bene*, będącego pierwszym Słowianinem na tym stanowisku), lokując je na lata 1051-1052 (s. 247-261). Taras Shumeyko odnajduje w tekście traktatu nawiązania do działalności fundacyjnej książąt kijowskich, zestawiając przekaz źródła z rezultatami badań archeologicznych (s. 263-271). Tatiana Vilkuł analizuje natomiast odwołania do starotestamentowej Księgi Rodzaju, wplecione w treść *Słowa o prawie i łasce* oraz *Powieści minionych lat* (s. 273-281).

Osią tematyczną kolejnej sekcji są studia nad historiografią wschodniosłowiańską. Maria Lavrenchenko i Dmitriy Dobrowolski analizują w swoim artykule jeden mniej znany epizod, zamieszczony w *Latopisie kijowskim* pod datą roczną AM 6660 (AD 1152/1153), wskazując, iż krzyż, który wówczas pocałowali podczas składania przysięgi książęta ruscy, pochodził zapewne z Węgier i może mieć związek z relikwiami przechowywanymi obecnie na Świętym Krzyżu (Łysej Górze) w Małopolsce (s. 285-298). Adrian Jusupović prezentuje zaś fragment swoich wieloletnich badań nad zależnościami między poszczególnymi odpisami *Kroniki halicko-wołyńskiej* (s. 299-310)⁷. Elena Melnikova poświęca natomiast swe studium ukazaniu nastawienia autorów *Powieści minionych lat* do przedchrześcijańskich wyobrażeń religijnych mieszkańców Rusi (s. 311-329).

Na kolejnych kartach omawianego tu tomu znalazło się miejsce dla studiów o charakterze propozograficznym. Vadym Aristov stawia w swym artykule pytanie o to, czy wspomniany dwukrotnie w *Powieści minionych lat* (pod AM 6551 i AM 6572) Wyszata mógł być synem posadnika Ostromira, fundatora słynnego ewangeliarza nowogrodzkiego z 1056/1057 r. (s. 333-343). Tu pewna uwaga: twórcy najstarszego zachowanego latopisu kijowskiego nie mogli zaczerpnąć informacji o cesarzu Konstantynie VII Porfirogenecie (913-959), jak chce autor, z kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem (s. 341), gdyż tekst tego dzieła, ukończonego w 846/847 r., a następnie kilkakrotnie przeredagowywanego (wersja, będąca podstawą znanego na Rusi przekładu starobułgarskiego z X w., powstała przed 900 r.), urywa się na opisie wydarzeń z 842/843 r. Twórca *De administrando imperio* pojawiał się natomiast na kartach anonimowej kontynuacji kroniki Jerzego Mnicha (tzw. *Georgius Monachus Continuatus*), spisanej w Bizancjum w połowie X w., pokrewnej przekazowi Symeona Magistra

⁷ Rezultaty tych badań uczony opublikował m.in. w monografiach: A. Jusupović, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków – Warszawa 2019; tenże, *The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus'*, Leiden – Boston 2022 (*stemma codicum* na s. XX).

i Logotety. W tradycji staroruskiej autorstwo kontynuacji przypisywano powszechnie Hamartolosowi⁸.

W kolejnym tekście Ćura Hardi wysuwa propozycję datacji narodzin księcia haliczkiego Roścysława Michajłowicza, syna Michała Wsiewłodowicza i Heleny Romanówny. Zdaniem badacza, przyszedł on na świat przed 1227 r., najprawdopodobniej między 1220 a 1225 r. (s. 345-353)⁹. Myroslav Voloshchuk porusza natomiast w swym przekrojowym artykule problematykę jeńców ruskich, znajdujących się w niewoli książąt piastowskich w XI-XIV w. (s. 355-369).

Ostatnia sekcja grupuje teksty, których tematyka związana jest ze zjawiskiem przenikania się kultur i ich wzajemnego oddziaływania. Pavel V. Lukin za przedmiot swych analiz obrał *Historię Mongołów* Jana di Piano Carpiniego (Giovanni da Pian del Carpine) z połowy XIII w., wychytując w tym przekazie wszystkie wzmianki o Rusi i jej mieszkańcach (s. 373-382). Vitaliy Mykhaylovskiy natomiast skupił uwagę na dwujęzycznym (łacińsko-ruskim) dokumencie z Medyki, wystawionym 19 X 1404 r. (s. 383-395). Tom zamyka obszerne studium Victorii Legkikh na temat XVI-wiecznego utworu hymnograficznego dedykowanego Antoniemu Rzymskiemu, poświadczonemu w *Latopisie nowogrodzkim* pierwszym starszej redakcji jako fundator cerkwi i monasteru Narodzenia Matki Bożej w Nowogrodzie Wielkim (AM 6625, AD 1117/1118)¹⁰, nazwanego z czasem od jego imienia Antoniewskim. Zgodnie z lokalną tradycją miał on być italskim mnichem, porwanym przez morskie fale i cudownie przeniesionym nad Wołchow. W poczet świętych został zaliczony oficjalnie dopiero w 1597 r., jednak – jak zaznacza autorka – teksty na jego cześć mogły być tworzone w Nowogrodzie Wielkim już kilka dekad wcześniej (s. 397-423).

Konkludując, prezentowany tom stanowi zbiór wartościowych studiów na temat historii i szeroko pojętej kultury Słowiańszczyzny Wschodniej w średniowieczu i epoce nowożytnej. Z zaciekawieniem oczekiwać będziemy na kolejne publikacje z serii *Worlds of the Slavs*.

Zofia A. Brzozowska, Andrzej R. Hołasek
Uniwersytet Łódzki

⁸ S. Franklin, *The Empire of the Rhomaioi as Viewed from Kievan Russia: Aspects of Byzantino-Russian Cultural Relations*, „Byzantion” 1983, t. 53 s. [=Tenże, *Byzantium – Rus – Russia. Studies in the Translation of Christian Culture*, Aldershot 2002]; D. Afinogenov, *Le manuscrit grec Coislin. 305: la version primitive de la Chronique de Georges le Moine*, „Revue des études byzantines” 2004, t. 62, s. 246; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, p. 87, 118-120; T.V. Guimon, *Historical Writing of Early Rus (c. 1000 – c. 1400) in a Comparative Perspective*, Leiden – Boston 2021, p. 46-47.

⁹ Por. *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków – Warszawa 2017, s. 152: „urodzony ok. 1218-1223 r.”

¹⁰ Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, Łódź 2019, s. 14-15.

RECENZJA

Lew Tołstoj, KŁAMSTWO PATRIOTYZMU, przełożył Marek Radziwon, Warszawa: Wydawnictwo Agora 2023, ss. 248.

W omawianej książce zebrane zostały cztery eseje Lwa Tołstoja na temat patriotyzmu w tłumaczeniu Marka Radziwona – *Chrześcijaństwo i patriotyzm* (*Христианство и напмуотизм*, 1894), *Patriotyzm albo pokój?* (*Напмуотизм или мир?*, 1896), *Patriotyzm i rząd* (*Напмуотизм и правительство*, 1900) oraz *Przebudźcie się!* (*Одъймайтесь!*, 1904). Radziwon, który jest również autorem wstępu i posłowa (noty bibliograficznej), poświęcił książkę pamięci prof. Wiktorii Śliwowskiej, wybitnej badaczki historii Rosji i losów Polaków na Syberii, współautorki (z mężem, rusycystą i tłumaczem – prof. René Śliwowskim) wspomnień o prowokacyjnie brzmiącym już w 2008 r. tytule *Rosja, nasza miłość*. Na tylnej okładce zamieszczona została rekomendacja „antysowieckiego rusofila” Adama Michnika. Już same te nazwiska (łącznie z nazwiskiem tłumacza) wpisują książkę w bardzo konkretny kontekst – najogólniej mówiąc, polskich sympatii dla antyreżimowych postaw w kulturze rosyjskiej. Taką postawę reprezentował Lew Tołstoj, szczególnie wyrażnie w tekstach powstałych po tzw. przełomie światopoglądowym, gdy formalnie z literaturą zerwał. Polski czytelnik otrzymuje zatem możliwość zapoznania się z ważnym wycinkiem spuścizny ideowej Tołstoja, przez długi czas lekceważonym i pomijanym, a w Polsce prawie nieznanym – jego poglądami na patriotyzm i instytucję państwa.

W obszernym wstępie, zbudowanym z pięciu paragrafów, Radziwon sytuje poglądy późnego Tołstoja na ideowej mapie dziewiętnastowiecznej Rosji, przypominając zarazem, że patriotyczne uniesienia nie były mu w młodości obce. Dalej przedstawia historię powstania każdego z esejów. Najbardziej zajmuje go natomiast wydźwięk poglądów Tołstoja w dwudziestym wieku i współcześnie (nieprzypadkowo temu aspektowi poświęcone są trzy paragrafy), przy czym głównie w kontekście polskim. Na jednym polskim wątku, związanym z esejem *Chrześcijaństwo i patriotyzm*, chciałabym się zatrzymać trochę dłużej.

W tym tekście Tołstoj już w pełni sformułował swoje rozumienie patriotyzmu, w kolejnych esejach w zasadzie tylko je rozwijał. Pojęcie patriotyzmu Tołstoj opierał na triadzie „kościół – państwo – nacja” (i jej rosyjskim wariacie w postaci triady Uwarowa). Poszczególne jej komponenty postrzegał jako różne przejawy królestwa ziemskiego, a co za tym idzie – jako przeszkodę na drodze do urzeczywistnienia „Królestwa Bożego na ziemi”. Przez nację rozumiał konstrukt ideologiczny, który państwo wykorzystuje do zniewolenia, podporządkowania sobie ludzi i utrzymywania ich pod swoją władzą. Tołstoj głosił, że wraz z nastaniem „Królestwa Bożego na ziemi” sankcjonującego równość wszystkich ludzi i szacunek do godności każdego człowieka pojęcie nacji (a więc również państwa) przestanie istnieć.

W polskim kontekście ten esej jest istotny również dlatego, że sprowokował reakcję Mariana Zdziechowskiego, który w liście z 12 sierpnia 1895 r. przekonywał – bezskutecznie – Tołstoja o istnieniu dwóch patriotyzmów – „złego”, antychrześcijańskiego patriotyzmu imperialnego oraz „dobrego”, chrześcijańskiego patriotyzmu narodowo-wyzwoleńczego¹. Radziwon pisze, że „między krakowskim profesorem a pisarzem z Jasnej Polany wywiązała się dłuższa dyskusja”². Trudno jednak zgodzić się z takim stwierdzeniem: Tołstoj w odpowiedzi na łącznie osiem listów Zdziechowskiego skierował do niego zaledwie dwa, w tym – jeden obszerny – z 10 września 1895 r., w którym drobiazgowo (mając świadomość, że jego odpowiedź zostanie opublikowana) wyjaśniał swoje rozumienie patriotyzmu³. Myśląc o ich relacjach, należy pamiętać, że w 1895 r. Zdziechowski miał 34 lata i rozpoznawalność jeszcze lokalną, podczas gdy 67-letni Tołstoj był już światowej sławy pisarzem, a dla wielu również autorytetem moralnym. Wymiana poglądów między nimi nie miała charakteru rozmowy równego z równym, co pokazują same listy.

Radziwon szerzej nie wyjaśnia, dlaczego Tołstoj tak konsekwentnie i jednoznacznie odrzucał „patriotyzm narodów zniewolonych i uciskanych” (122). Jeśli wyjąć niektóre jego wypowiedzi z kontekstu, może pojawić się pokusa odczytywania ich jako przejawu głuchoty moralnej, a nawet poczucia imperialnej wyższości. Inaczej rzecz się przedstawia, gdy spojrzymy na nie w świetle całego „projektu” późnego Tołstoja. Jego stosunek do patriotyzmu był w dużej mierze reakcją na oficjalny patriotyzm rosyjski. W ideologii państwowej opartej na triadzie Uwarowa Tołstoj widział uzasadnianie przemocy stojącej w sprzeczności do nauki chrześcijańskiej za pomocą patriotyzmu. Odrzucił więc całkowicie instytucję państwa, a ideał przyszłości odnalazł w archaicznej przeszłości (czasach pierwszych chrześcijan). Z tej perspektywy narody pozbawione

¹ Piszę o tym szerzej w odrębnym artykule – zob. J. Piotrowska, *Marian Zdziechowski and Leo Tolstoy: on true Christianity and Polish patriotism*, “Studies in East European Thought” 2024, [w:] <https://doi.org/10.1007/s11212-024-09672-z> (15.07.2025).

² L. Tołstoj, *Kłamstwo patriotyzmu*, przeł. M. Radziwon, Warszawa 2023, s. 18. Dalej numery stron podaję w tekście głównym w nawiasie.

³ Korespondencję Zdziechowskiego i Tołstoja opublikował B. Białokozowicz – zob. B. Białokozowicz, *Marian Zdziechowski i Lew Tołstoj*, Białystok 1995.

państwowości, jak polski, były paradoksalnie bliżej tego wyobrażonego ideału religijno-społecznego, „Królestwa Bożego na ziemi”, niż wszystkie inne.

We wstępie pojawia się więcej wątków zachęcających do rozwinięcia czy dyskusji, chciałabym jednak skupić się na samym tłumaczeniu. Zestawienie tekstów oryginału i przekładu prowadzi do wniosku, że dla Radziwona kluczowe było oddanie, umownie mówiąc, „treści” esejów Tołstoja, ich „forma” jest na drugim planie. W efekcie eseje w polskiej wersji językowej są łatwiejsze i przyjemniejsze w lekturze, niż w wersji oryginalnej. Nasuwa się naturalne pytanie, jakiego Tołstoja czytamy? Czy możliwy jest przekład oddający również styl Tołstojowskiej publicystyki? Jest to temat na oddzielną dyskusję, ale samo postawienie tych pytań wydaje mi się niepozbawione sensu. Uwspółcześniony, przystępny w odbiorze przekład, z jakim mamy tutaj do czynienia, ma zapewne większe szanse dotrzeć do szerszego grona czytelników, nie jest to jednak jedyna możliwa strategia translatorska.

Mając na uwadze, że dla osób zainteresowanych myślą późnego Tołstoja omawiana książka będzie jedną z lektur podstawowych, dalej odnotuję zauważone błędy, które wynikają prawdopodobnie z pośpiesznej korekty⁴. Zdarzają się miejsca (wyrazy i całe zdania) przetłumaczone nieprawidłowo – w eseju *Chrześcijaństwo i patriotyzm*:

- „W ogóle każdy, komu z jakiegoś powodu gratulowano albo z jakichś przyczyn dziękowano” (47) – por. „Все кого-то с чем-то поздравляли, кого-то за что-то благодарили” (39, 34);
- „Francuzi za Napoleona III [...]” (86) – por. „Во Франции [...] при Наполеоне I [...]” (39, 60);
- „I jednocześnie można sobie wyobrazić właśnie między wieśniakiem z Kazania dostarczającym chleb Niemcowi i Niemcem, który sprzedawał mu kosy i narzędzia, to samo może się zdarzyć między robotnikami francuskimi, niemieckimi i włoskimi” (91) – por. „И тем менее можно вообразить себе вражду между каким-нибудь казанским крестьянином, поставляющим хлеб немцу, и немцем, доставляющим ему косы и машины, то же самое между французскими, немецкими и итальянскими рабочими” (39, 64);

w eseju *Patriotyzm albo pokój?*:

- „ziemie Afganistanu” (120) – por. „Африканские земли” (90, 47);

w eseju *Przebudźcie się!*:

- „Nic lepiej niż przemówienia pana Murawjowa i profesora Martensa nie dowodzi, że wojna rosyjsko-japońska nie stoi w sprzeczności z haską konferencją pokojową, nic więc nie dowodzi lepiej niż ich przemówienia, do jakiego stopnia w naszym świecie współczesnym wypaczony został instrument, za pomocą którego formułujemy

⁴ Podstawą tłumaczenia stały się wersje esejów opublikowane w tzw. pełnym wydaniu dzieł L. Tołstoja w 90 tomach: Л. Н. Толстой, *Полное собрание сочинений*, т. 36, Москва – Ленинград 1936 (*Одумайтесь!*); т. 39, Москва 1956 (*Христианство и патриотизм*); т. 90, Москва 1958 (*Патриотизм или мир?, Патриотизм и правительство*). Odsyłańcze zamieszczam w tekście głównym w nawiasie (pierwsza cyfra oznacza numer tomu, druga – numer strony).

myśli – czyli słowo [...]” (193) – por. „Ничто очевиднее речей господина Муравьева и профессора Мартенса о том, что японская война не противоречит Гаагской конференции мира, ничто очевиднее этих речей не показывает, до какой степени среди нашего мира извращено орудие передачи мысли – слово [...]” (36, 116);

- „w listopadzie dnia 15” (211) – por. „Октября 15-го дня” (36, 127);
- „z Sergiejem” (214) – por. „с Середой” (36, 128);
- „W styczniu 1891 roku” (215) – por. „В августе 1891 года” (36, 129).

Nie znajduję również przekonujących argumentów za opuszczaniem fragmentów, które można stosunkowo łatwo przetłumaczyć na język polski. Ograniczę się do wskazania tylko kilku przykładów z jednego eseju – *Chrześcijaństwo i patriotyzm* (opuszczony fragment zaznaczam przez podkreślenie):

- „[...] żeby wszyscy wybiegli w bezładzie i żeby co dziesiąty z każdej kompanii, biegnąc, się żegnał” (81) – por. „[...] чтобы все бежали, как попало, навстречу и с криками «ура» бежали бы за коляской, при этом, чтобы каждый десятый человек в роте бежал и крестился” (39, 57);
- „Wiele miast i prowincji zdecydowało się na wysłanie do Paryża specjalnych delegacji [...]” (83) – por. „Множество городов и провинций решили послать в Тулон или Париж особые депутации [...]” (39, 58);
- „[...] że naiwni, prości ludzie, którym obce jest uczucie patriotyzmu, starają się sobie wmówić, że są patriotami, albo przynajmniej próbują sprawiać takie wrażenie” (87) – por. „[...] что наивные люди из народа, не испытывающие этого чувства, признают себя виноватыми в том, что они не испытывают этого чувства, стараются уверить себя, что они испытывают его или хотя притворяются в этом” (39, 60-61);
- „[...] piszący w skupieniu na pięknym papierze swoje niejasne, zagmatwane raporty, sprawozdania i instrukcje, są przekonani, że [...]” (100) – por. „[...] озабоченно пишущие на прекрасной бумаге за номерами свои неясные, запутанные, никому не нужные сообщения, донесения, предписания, проекты, вполне уверены, что [...]” (39, 69).

Nierzadko opuszczenia, nawet z pozoru drobne, prowadzą do zmiany sensu. Dobrze ilustruje to następujący fragment z eseju *Patriotyzm i rzqd*: „Oto za naszej pamięci, a nie tylko ludzi starszego pokolenia, doszło do zdarzenia w sposób zupełnie oczywisty ujawniającego zdumiewające ogłupienie, do którego zostali doprowadzeni spadkobiercy tradycji chrześcijańskiej” (140) – por. „На памяти всех, не старых даже людей нашего времени совершилось событие, самым очевидным образом показавшее то поразительное одурение, до которого доведены были патриотизмом люди христианского мира” (90, 431).

Zdarzają się też błędy natury technicznej – na przykład opuszczony przypis odautorski, pozostawione „ит.д.” (sic!), brak wyróżnienia kursywą odpowiedniego fragmentu tekstu, nieprawidłowe formatowanie cytatu (40, 56, 125, 206-207, 218).

Wyliczam wszystkie te miejsca z nadzieją, że ukaże się drugie, poprawione wydanie. A o tym, jak ważna i potrzebna jest ta książka, najlepiej świadczą pierwsze echa

jej polskiej recepcji. Janusz Opryński, autor scenariusza i reżyser sztuki *Wojna i pokój*, w jednym z wywiadów wprost przyznał, że ważną inspiracją była dla niego lektura *Kłamstwa patriotyzmu*⁵.

Joanna Piotrowska
Uniwersytet Warszawski

⁵ Program spektaklu „*Wojna i pokój*”, [w:] <https://teatrslaski.art.pl/wp-content/uploads/2024/09/wojna-i-pokoj-program.pdf> (15.07.2025).

RECENZJA

Dorota Kulczycka, KAROL WOJTYŁA – JAN PAWEŁ II W FILMIE. KONTEKSTY KULTUROWE I LITERACKIE, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego 2025, ss. 422.

Jan Paweł II był nie tylko twórcą, uczestnikiem, znawcą i komentatorem kultury, wszedł do niej również jako postać literacka oraz filmowa. To pierwszy pontifeks, który już za życia stał się na tak szeroką skalę bohaterem filmów fabularnych¹. W dwudziestą rocznicę śmierci Papieża Polaka w Oficynie Wydawniczej Uniwersytetu Zielonogórskiego ukazała się ważna i interesująca monografia na temat filmowego i medialnego wizerunku Jana Pawła II. Autorka, Dorota Kulczycka, postawiła przed sobą niezwykle ambitne zadanie prześledzenia różnych sposobów obecności Ojca Świętego w takich tekstach kultury, w których pojawia się on epizodycznie „w aluzji słownej, czy we wspomnieniu, w dowcipie bądź plotce, facecji czy żarcie, na rysunku, obrazie, fotografii i fotomontażu, w rzeźbie, w krótkim filmowym epizodzie – na zasadzie gry aktorskiej bądź mockumentu itd.” (s. 8). Szkoda, że Badaczka nie wyjaśniła od razu tego terminu, zrobiła to dopiero w przypisie 53 na stronie 132.

Autorka prezentowanej pracy bada kulturowy fenomen obecności motywu Papieża nie tylko w filmach, ale „pośrednio i w literaturze, rzeźbie, malarstwie i fotografii, z którymi owe filmy prowadzą dialog” (s. 5). Dorota Kulczycka stosuje metodę badawczą, w której opis dzieła sztuki jest nierozzerwalnie związany z aksjologią interpretera, czyli wyznawane przez niego wartości wpływają na ocenę przedmiotu badań (zob. s. 12–13). Perspektywa przyjęta przez Autorkę wyrasta z tradycji personalizmu katolickiego. Stąd raczej jej negatywny stosunek względem tych filmów, w których Papież oraz wartości religijne są wyśmiewane i deprecjonowane, np. *Jak Bóg szukał Karela* czy też *Eurotrip*.

¹ Zob. *Światowa encyklopedia filmu religijnego*, red. M. Lis, A. Garbicz, słowo wstępne K. Zanussi, Kraków 2007, s. 201.

Książka składa się z dziesięciu rozdziałów oraz czterech rozbudowanych tabeli. Ciekawy punkt wyjścia do rozważań stanowi pierwszy rozdział, w którym Autorka analizuje filmowe tropy w życiu Karola Wojtyły. Ważnym elementem jego młodościowych doświadczeń kulturowych były wizyty w wadowickim kinie Teofila Wysogłada. Ustalenia dotyczące preferencji filmowych Jana Pawła II pozostawiają u czytelnika pewien niedosyt, nie wynika on jednak z niedopatrzenia Autorki, ale spowodowany jest brakiem wystarczających materiałów pozwalających na pełne rozpoznanie repertuaru filmowego, który Papież oglądał i szczególnie cenił.

W rozdziale drugim Dorota Kulczycka podejmuje próbę analizy różnorodnych form odbioru papieskiego dziedzictwa, uwzględniając zarówno entuzjastyczne, jak i krytyczne głosy obecne w dyskursie publicznym. Szczególną uwagę poświęca filmowym i literackim świadectwom niechęci oraz nagonki, które – jak wskazuje – można rozpatrywać w kontekście takich zjawisk społeczno-kulturowych, jak „odjanieprawienie” czy „dewojtylizacja”. Pierwsze z pojęć odnosi się do procesu odsunięcia Jana Pawła II z przestrzeni symbolicznej i kulturowej, a także do krytycznego dystansu wobec jego nauczania i osoby. Z kolei „dewojtylizacja” rozumiana jest jako reakcja na rzekomy przesyt obecności polskiego pontifeksa w kulturze i nauce, a także jako tendencja do rewizji i reinterpretacji dorobku teologicznego i społecznego Papieża. Proces „dewojtylizacji” Autorka pokazuje na przykładzie powieści *Kobieta i mężczyźni* Manueli Gretkowskiej, w której „przekształca się nauczanie Jana Pawła II, projektuje własne poglądy. Wypowiedzi na temat Ojca Świętego oraz wypowiedzi jego samego w badanej powieści są symptomem (a może efektem?) dewojtylizacji – оголошення папи з його власних поглядів і заступлення їх feministycznymi, libertyńskimi i antykościelnymi poglądami pisarki” (s. 73).

Rozdział drugi nie tylko dokumentuje różnorodność postaw, lecz także ukazuje, jak intensywnie obecność Jana Pawła II w mediach i kulturze stała się polem walki symbolicznej oraz przedmiotem debat ideologicznych. Zmiany w sposobie recepcji Papieża w społeczeństwie, przechodzenie od czci do ironii, wpisują się, jak udowadnia Autorka, w szersze procesy sekularyzacji czy dechrystianizacji.

W kolejnych rozdziałach Dorota Kulczycka analizuje obecność Jana Pawła II w różnych produkcjach: amerykańskich, polskich, czeskich, rosyjskich, francuskich, włoskich. Motywy papieskie przedstawia w sposób wielowymiarowy. Autorka zwraca uwagę na ich pochodzenie, rolę oraz sposoby oddziaływania na odbiorców. W rozważaniach znajdziemy rozbudowane cytaty z dialogów, opisy przestrzeni, wzbogacające wywód ilustracje. To przede wszystkim kadry z omawianych filmów, ale nie tylko, bo jest wśród nich też rzeźba *Dziewiąta godzina*, czy też porównanie wizerunku aktora Gene’a Greytaka i Papieża.

Ze względu na profil czasopisma warto zwrócić uwagę na rozdział piąty zatytułowany *Jan Paweł II i wartości katolickie a Rosja – na podstawie filmów dokumentalnych Tamary Elżbiety Jakżyny*. Przedmiotem dociekań stały się w nim dokumenty rosyjskiej reżyser polskiego pochodzenia: *Nie lękaj się! Modłę się za Ciebie* (*He бойся! Я молюсь за тебя*, 2005, pierwszy w Rosji dokumentalny film o Janie Pawle II) oraz tryptyk *Papież, który nie umarł* (*Папа, который не умер*, 2012). W tabeli

(s. 382), zapewne przez niedopatrzenie, drugi film pojawia się pod rokiem 2013. Do prezentacji sylwetki Jakżyny wkraśl się błąd daty śmierci dziennikarki: zamordowano ją w roku 2015, a nie 2012.

Filmy dokumentalne Tamary Elżbiety Jakżyny są w Polsce raczej nieznane, a szkoda, gdyż ich autorka starała się utworzyć pomost pomiędzy kulturą rosyjską i polską. Polakom chciała zaprezentować sylwetki zacnych Rosjan, zaś Rosjanom wspomniała Polaków, ukazując elementy wspólne dla obydwu kultur. Dokumentalistka celowo pomijała w swoich filmach wypowiedzi wrogie wobec Rosji lub Polski. Skupiała się na tym, co łączy, nie na tym, co dzieli. Dlatego w obydwu filmach Jan Paweł II przedstawiony został jako orędownik pokoju oraz zwolennik dialogu pomiędzy różnymi kulturami i religiami, wielki miłośnik i znawca kultury rosyjskiej (ostatnia część filmu *Nie lękaj się! Modlę się za Ciebie* pt. *Papież Jan Paweł II i Rosja*). Jakżyna zwracała uwagę, że wielokrotnie cytował on maksymy z utworów Fiodora Dostojewskiego: „jeżeli Boga nie ma, to wszystko jest dozwolone” (*Bracia Karamazow*) i „piękno zbawia świat” (*Idiota*).

Fakty z biografii Papieża Polaka oraz jego nauczanie przeplatają się w filmach rosyjskiej reżyser z utworami literackimi, muzycznymi oraz malarskimi. Dokumentalistka skupia się przede wszystkim na moralnym nauczaniu Ojca Świętego i jego antywojennej retoryce. Podkreśla przekonanie biskupa Rzymu, że istota człowieczeństwa zawiera się w kulturze, która powinna mieć prymat nad gospodarką. O ile sama Jakżyna unika w swoich filmach kwestii drażliwych (np. pomija wątki radzieckie zamachu na Papieża), o tyle Dorota Kulczycka podejmuje w swojej monografii tematy trudne w stosunkach polsko-rosyjskich (stosunek Papieża do żołnierzy radzieckich, antypolska propaganda w oficjalnych rosyjskich mediach).

Wartość recenzowanej pracy polega nie tylko na tym, co zostało przedstawione w dziesięciu rozdziałach, ale i zebrane w czterech tabelach, dołączonych na końcu, ilustrujących obecność Jana Pawła II w rozmaitych pod względem gatunkowym i tematycznym filmach. Tabele stanowią jedną trzecią pracy (s. 280-392). Autorka, jak sama podkreśla, przywiązuje do nich największą wagę (zob. s. 14). W pierwszej z nich znajdują się filmy fabularne i dokumentalne oraz wybrane programy rozrywkowe z motywem lub wątkiem papieskim i ich ewentualne literackie prototypy. Tabela druga zawiera zestawienie wybranych filmów religijnych, z wyłączeniem wszakże tych bezpośrednio poświęconych biskupowi Rzymu. Są to najczęściej obrazy o tych, których Ojciec Święty beatyfikował bądź kanonizował. Trzecia tabela obejmuje znaczący wybór filmów o samym Papieżu, czwarta zaś – produkcje na podstawie sztuk i utworów Karola Wojtyły – Jana Pawła II.

Najciekawsza jest niewątpliwie pierwsza tabela. Badawczemu oglądowi Dorota Kulczycka poddała ogromny materiał, niczym detektyw „tropiła” ślady obecności Papieża w różnych produkcjach filmowych. Tabela nie jest tylko inwentarzem tytułów. Autorka pokazuje sposób istnienia motywu, podaje czas jego pojawiania się, przytacza reprezentatywne wypowiedzi bądź dialogi, wskazuje efekt zaistnienia oraz kontekst literacki. Tym samym jest to obszerny, gotowy materiał do wykorzystania przez kolejnych badaczy. Z recenzenckiego obowiązku należy zwrócić uwagę, że na s. 340 przy

prezentacji filmu *Psy II: Ostatnia krew* zamieszczono niedokładny cytat z monologu otwierającego film.

Jest: ...gdyby jego na pół ręki dopuścili, to by zaje... Ojca Świętego...

Powinno być: ...gdyby jego na odległość ręki dopuścili, to by zaje... Ojca Świętego...²

Dorota Kulczycka prezentuje niezwykle bogaty i różnorodny zbiór dzieł filmowych, w których pojawia się wizerunek Jana Pawła II. Są wśród nich pełnometrażowe filmy aktorskie (m. in. *Inwazja barbarzyńców*), filmy dokumentalne (wspomniany wcześniej *Nie lękaj się! Modlę się za Ciebie*), krótkometrażowe animacje w odcinkach (np. *Miaszeczek South Park*) czy też satyra polityczna z wykorzystaniem kukiełek (*Spitting Image*). Są to filmy przeróżne pod względem gatunkowym – zwariowane komedie (m. in. *Egzorcysta 2 i 1/2*), dramaty obyczajowe (*Zbrodnie ojca Almara*), sitcomy (np. *Alf*), komediodramaty (*Być jak John Malkowitch*) czy też filmy biograficzne (*Karol – człowiek, który pozostał papieżem*). W tabelarycznej części monografii Badaczka ujęła ponad 250 filmów, co wskazuje na rozległość przeprowadzonych przez nią badań i zasługuje na uznanie. Przy tak dużej liczbie omawianych dzieł w recenzowanej pracy przydałby się jednak osobny indeks filmów. Umożliwiłby on czytelnikowi szybkie odnalezienie interesującej go pozycji.

Autorka, choć uwzględniła w swojej pracy olbrzymi materiał źródłowy, z pokorą i rozwagą przyznaje: „zdaję sobie sprawę z tego, że mimo wysiłku przeszukania wielu filmów, niniejsza monografia będzie niekompletna. Zawsze można będzie jeszcze natrafić na filmy, w których pojawia się nawiązanie do «polskiego Papieża» niezarejestrowane w żadnej z tabel” (s. 14). Przykładem takiego dzieła nieuwzględnionego w recenzowanej monografii jest chociażby dziewiąty odcinek pierwszej serii brytyjskiego satyrycznego show *Spitting Image*, który miał swoją premierę 27 maja 1984 roku³. Należy nadmienić, że Badaczka kilka razy zwraca uwagę na ten serial w swojej pracy (s. 230, s. 338, s. 341, s. 343, s. 344), pomija jednak wspomniany odcinek⁴. Papież Jan Paweł II został w nim przedstawiony jak supergwiazda przygotowująca się do światowego tournée. Nosi on ciemne okulary oraz czapkę z daszkiem, mówi z wyraźnym amerykańskim akcentem i udziela porad arcybiskupowi Canterbury, w jaki sposób zostać gwiazdą światowego formatu. Głowa Kościoła katolickiego występuje w towarzystwie rozśpiewanych zakonnic. Takie prześmiewcze i groteskowe przedstawienie postaci jest typowe dla puppet-show *Spitting Image*, które w satyryczny sposób ukazywało aktualne wydarzenia ze świata polityki i kultury.

Nieuwzględnienie tego odcinka serialu w recenzowanej pracy w żadnym razie nie jest zarzutem pod adresem Autorki. Jest to raczej potwierdzenie jej wcześniej wspomnianej tezy, że „niniejsza monografia będzie niekompletna” (s. 14). Bez wątpienia Jan

² Całą scenę (cytowany fragment od 1:37) można obejrzeć na stronie: <https://www.youtube.com/watch?v=KYUwfyoNTCQ> (02.07.2025).

³ *Spitting Image. Episode List*, [in:] <https://www.imdb.com/title/tt0086807/episodes/> (02.07.2025).

⁴ Odcinek dostępny jest pod adresem: <https://archive.org/details/spitting-image-s-01e-01> (02.07.2025).

Paweł II był postacią bardzo medialną, co wpłynęło na częste wykorzystanie jego wizerunku w dziełach sztuki filmowej. Dlatego tak trudno jest zliczyć wszystkie filmy, w których pojawia się jego obraz.

Na szczególne podkreślenie zasługuje interdyscyplinarne ujęcie tematu, umiejętne łączenie metod analizy filmu z refleksją kulturową i literacką. Rozważania są wszechstronne, oglądowi poddane zostały filmy o zróżnicowanej tematyce i gatunkach, ukazujące rolę Papieża z różnych perspektyw. Dorota Kulczycka wykonała ogromną pracę, wyszukując najdrobniejsze przejawy obecności motywu Ojca Świętego we współczesnej kulturze. Wybór różnorodnego materiału badawczego pozwolił jej zaprezentować fenomen medialności Jana Pawła II. Na wielu przykładach pokazała, że stał się on częścią kultury popularnej, jest sytuowany w filmach w kontekście śmiechu, żartu, humoru, a także umieszczany w atmosferze czy konwencji groteski, parodii, absurdu.

Z rozważań Doroty Kulczyckiej wyłania się jednak nie tylko wizerunek Papieża, ale i współczesnego społeczeństwa. Badaczka stawia pytania o granice wolności twórczej, o kondycję współczesnego człowieka. Jej praca stanowi ważny głos w debacie nad obecnością religii i postaci Jana Pawła II w kulturze audiowizualnej. Jest to monografia potrzebna, gdyż postać Papieża Polaka, jego nauczanie, spory toczące się wokół jego spuścizny są wciąż aktualne i żywe we współczesnym społeczeństwie. Recenzowaną pracę można polecić studentom i badaczom z szeroko pojętego kręgu nauk humanistycznych (socjologów, teologów, filmoznawców, literaturoznawców itp.). Publikacja ta może zainteresować także szersze grono odbiorców, gdyż w sposób kompetentny, a jednocześnie przystępny i zajmujący ukazuje dzieła sztuki związane z najśłynniejszym z Polaków oraz towarzyszący im dyskurs społeczny.

*Anna Kościółek, Roman Kuligowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika*